

गङ्गलयाङ्क

गुणवंत उपाध्याय

ગઝલગ્રાહી

ગુજરાતી ગઝલનો આરંભ અને ક્રમિક વિકાસ
અને
ઐતહાસિક ઘટનાઓની અસરો

A study on
Gujarati Ghazals
it's
Chronological Development
and
Perspective influence of historical events

By
Gunvant Upadhyaya
ગુજરાતી સુગમ સંગીત ફાઉન્ડેશન
તરફથી સપ્રેમ ભેટ

પ્રકાશક

ગુજરાતી સુગમ સંગીત ફાઉન્ડેશન
૨૨, ડોલી કોમ્પ્લેક્સ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.
ફોન : ૦૭૯ - ૨૬૪૨૩૯૩૯

Ghazalgraph

A Study on Gujarati Ghazals it's Chronological development and Perspective influence of historical events.

by **GUNVANT UPADHYAYA**

This book has no copyright.

You are welcome to use this material for spreading the knowledge.

આવૃત્તિ :

પ્રથમ, જુલાઈ ૨૦૦૮

પ્રત: :

૧૦૦૦

પૃષ્ઠ સંખ્યા :

૧૪ + ૩૦૧

મૂલ્ય :

રૂ. ૧૫૦/-

પ્રકાશક :

ગુજરાતી સુગમ સંગીત ફાઉન્ડેશન

૨૨, ડોલી કોમ્પ્લેક્સ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

ફોન : ૦૭૯ - ૨૬૪૨૩૯૩૯

મુદ્રક :

અમૃત પ્રિન્ટર્સ, દરિયાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬.

ફોન : ૨૨૧૬૯૮૫૨ મો. : ૯૮૨૫૦ ૬૪૦૧૬

અર્પણ

ગુજરાતી ગઝલના નાન્દીરૂપ ગઝલકાર
 સર્વશ્રી બાલાશંકર કંથારિયા
 મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી
 સૂરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ 'કલાપી'

તથા

ગુજરાતી ગઝલને સમર્પિત સર્જકોને.....

ઉત્ખનનમાં જે મળ્યું તે ફૂલ, કંકર, અશ્મિરૂપે;
 પોટલી તાંદુલ તણી આ, અર્પવા ના અન્ય કંઈ છે !

- ગુણવંત ઉપાધ્યાય

પ્રકાશકીય

ઈ.સ. ૨૦૦૪ની વિન્ટર સિઝન, અમારે કોઈ કાર્યક્રમ સંદર્ભે ભાવનગર જવાનું થયેલું. કોઈ સારી હોટલમાં રહેવા ઊતરવાની અમારી વ્યવસ્થા અંગે અમદાવાદસ્થિત મિત્રે ભાવનગરસ્થિત ગુજરાતી ભાષાના કવિશ્રી ગુણવન્ત ઉપાધ્યાયનો સંપર્ક કરવા સૂચવેલું.

અમે ભાવનગર પહોંચ્યાં ત્યારે સરસ હોટલમાં અમારી વ્યવસ્થા તો થયેલી જ, સાથોસાથ કવિશ્રી ગુણવન્ત ઉપાધ્યાયની ટેલિફોન ઓફિસના કોન્ફરન્સ હોલમાં ભાવનગરના ખાસ નિમંત્રિત મહાનુભાવો સાથે મિલન પણ ગોઠવાયેલું. જેમાં ભાવનગર શહેરના પ્રથમ નાગરિક એવા મેયરશ્રી નરેન્દ્ર ચાવડા ઉપરાંત પ્રતિષ્ઠિત કવિઓ, શહેર અને કલાક્ષેત્રના હિતચિંતકો અને ઊંચી કક્ષાના ભાવકો પણ હતા. મિલન નિમિત્તેના કવિમિલનમાં મારી સાથેના વિદેશસ્થિત મિત્રશ્રી કાન મહેતા, કવિશ્રી દિનેશ શાહ અને રમેશ પટેલ ઉપરાંત સ્થાનિક કવિગણની કવિતાની રમઝટમાં શુધ્ધ અને દિશાસૂચક ભાવનગરી ગઝલો માણેલી. આ બધીજ કામગિરીમાં ગુણવન્ત ઉપાધ્યાય એમની પ્રસન્ન-ગંભીર અને કાર્યક્ષમ મુદ્રામાં કેન્દ્રસ્થાને નિહાળ્યા છે.

શ્રી ગુણવન્ત ઉપાધ્યાય વિવિધ સામયિકો, આકાશવાણી, દૂરદર્શન, કવિમિલનો, સ્થાનિક ઈલેક્ટ્રોનિક્સ મિડિયા ચેનલો કેટકેટલી વિવિધતા દ્વારા એમની ગઝલો, ગઝલવિષયક ચિંતન-મનન અને ગઝલ વિષયક સતત ખેવના સાથે પ્રકાશિત થતાં રહ્યાં છે. વચ્ચે એમના વિશે પ્રા. મનોજકુમાર શાહે ‘કવિ’ સામયિકનો વિશેષાંક પણ કરેલો. ગુણવન્ત ઉપાધ્યાયની નોંધ લેતા એ પણ જાણ્યું કે આ માણસે, ઝિંદાદિલ કવિએ પ્રતિનિધિ કાવ્ય-ગઝલ સંગ્રહો ઉપરાંત ગુજરાતી ગઝલ વિષયક સંશોધન ક્ષાનો ગ્રંથ “ગઝલગ્રાફ”નું નિર્માણ કર્યું છે.

ગુજરાતી સુગમ સંગીત ફાઉન્ડેશન મુખ્યત્વે ગુજરાતી સુગમ સંગીતના પ્રચાર, પ્રસાર, વિકાસ અને સંવર્ધન અર્થે પ્રવૃત્ત છે. યુવાશક્તિ પણ સુગમક્ષેત્રે આગળ આવે તે માટે શિબિરો અને સ્પર્ધાત્મક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે. કવિ નિર્મિત કાવ્યરચના જ્યારે સૂરનો સથવારો કરે ત્યારે ઉભયની અદ્ભુતતા નીખરી આવે છે. આમ સંસ્થા કાવ્યરચનાપ્રક્રિયા, વિકાસના પરિબળો ઈત્યાદિ વિશે લિખિત સાહિત્ય-પ્રકાશન કરે તો નવી દિશામાં પણ કંઈક કર્યાનો સંતોષ લઈ શકાય. આ સંદર્ભે અને લાગણીથી કવિશ્રી ગુણવન્ત ઉપાધ્યાય દ્વારા રચાયેલ ગુજરાતી ગઝલની વિકાસરેખાને આલેખતો ગ્રંથ “ગઝલગ્રાફ” ફાઉન્ડેશન દ્વારા પ્રકાશિત થાય એવો પ્રસ્તાવ કવિશ્રીએ વધાવ્યો. આમ પ્રસ્તુત ગ્રંથ ફાઉન્ડેશનને કવિશ્રીની પ્રસાદીરૂપે સ્વીકારી, પ્રકાશિત કરી સમગ્ર ભાવક સમુદાય અને ગઝલપ્રેમીઓના કરકમલમાં મૂકતાં આનંદ અનુભવું છું.

તારીખ : ૧૯.૬.૨૦૦૮

- ટ્રસ્ટી મંડળ

ગઝલનો ગ્રાહ

ગઝલ હવે કેવળ લખવાનો, મુશાયરા ને સંગીતનો મામલો નથી રહ્યો. એક સમયે ગઝલ એ સાહિત્યનો પછાત કાવ્યપ્રકાર ગુજરાતી સાહિત્યમાં લેખાતો. ગઝલકારોનો ગુજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસમાં માંડ નામોલ્લેખ પામતો. ગઝલ વિશે જ્યારે પણ વાત નીકળતી ત્યારે શૂદ્ર સાથે ઉજળિયાત કરતા હતા એ વહેવાર યાદ આવતા. આપણું ચોખલિયું અધ્યાપકીય વિવેચન ગઝલને ક્યારેય Seriously લેતું જ નહોતું.

આ માટે કેવળ અધ્યાપકીય વિવેચના જ કારણરૂપ નહોતી. આપણા ઓછું ભણેલા કવિઓએ અન્ય કાવ્ય સ્વરૂપોમાં પણ ખેડાણ કરેલું અને પ્રિયકાન્ત મણિયાર અને રાવજી સુધીના કવિઓને મેઈન સ્ટ્રિમ ઓફ પોએટ્રીમાં માનવંતુ સ્થાન મળેલું. એટલે ગુજરાતી ગઝલકારનો અલ્પ અભ્યાસ ગઝલ તરફના શૂદ્ર વર્તન માટે જવાબદાર નહોતો. પણ, નરસિંહ મહેતાથી પ્રારંભાયેલું પદનું સ્વરૂપ આધુનિક સમયમાં આવતાં આવતાં નવી કવિતા સાથે જોડાઈ ગયું હતું. આપણાં ગઝલેતર સહુ કાવ્ય સ્વરૂપો મેઈન સ્ટ્રિમ પોએટ્રીના હિસ્સા બનેલા; પણ, આપણા શયદા, મરીઝ, શૂન્ય, બેફામ કોઈને ઉમાશંકર-સુન્દરમ્, રાજેન્દ્ર-નિરંજનની કવિતા સાથે લેવા દેવા નહોતી. ક્યારેક આ કવિઓએ આઈસ બ્રેક માટે મુશાયરામાંય પોતાની કવિતાઓ વાંચેલી; પણ, બેય વચ્ચે બરફ એમજ વણ-કપાયેલો જ રહેલો. મેં

ગઝલકારોને શિષ્ટ કવિતાની મશ્કરી કરતાં અને શિષ્ટ કવિઓને તુકબંદી કરનારા ગઝલકારો પરત્વે ઘૃણા વ્યક્ત કરતા જોયેલા જ છે.

પણ, શેખાદમ આબુવાળા ઉમાશંકરના એમ.એ.માં વિદ્યાર્થી બન્યા. શેખાદમે સોનેટ, આખ્યાન, ગીત, ખંડકાવ્ય, ભજન સહુ કાવ્યસ્વરૂપો સાથે અનુસંધાન થયું. એમાંનું કેટલુંક ભણવામાં પણ આવ્યું - ગઝલકારને પહેલીવાર આખ્યાન, પદ, સોનેટ, ગીત ઈત્યાદિમાં રસ પડ્યો અને પોતાની ગઝલોમાં નવી લખાતી ગુજરાતી કવિતાના આકર્ષક તત્ત્વોને આમેજ કર્યાં. આ કામ હું, મનહર, આદિલ, રાજેન્દ્ર શુક્લ, મનોજ ખંડેરિયા આવવાથી ખૂબ સરળ અને વેગીલું બન્યું. આપણી ભાષાના ઉત્તમ આધુનિક કવિઓમાં ઉપર ગણાવેલ સૌ ગઝલકારોનાં નામ લાભશંકર-સિતાંશુ-રમેશ પારેખ ઈત્યાદિ સાથે લેવાતા હતા. ગુજરાતી ગઝલ ધીમે ધીમે શિષ્ટ સાહિત્યના વાયકોને આકર્ષવા માંડી અને છેલ્લાં ૩૦ વર્ષમાં ગઝલે યુનિવર્સિટી અભ્યાસક્રમમાં પણ સ્થાન મેળવ્યું.

આ બધું ઝીણી આંખે જોવાવું જરૂરી હતું. શ્રી ગુણવંત ઉપાધ્યાયે આ વિગતે સોંચણ જોયું, તપાસ્યું છે. એ પોતે અધ્યાપક કે શિક્ષક નથી; પણ બ્રાહ્મણ હોવાને કારણે જ્ઞાન સાથે અનુસંધાન કેળવી એમણે આ કાર્ય કર્યું છે. આવાં કાર્ય ક્યારેય અશેષ ન હોય; પૂરો પૂર્ણ ન હોય, ઈતિહાસ કાળ સાથે બદલાતો રહે છે એટલે આ ગ્રંથ વારંવાર આવૃત્તિ પામે ત્યારે સુધારા વધારા અને કેટલીક બાબતોમાં ઘટાડા સાથે પ્રગટ થશે જ.

અહીં પી.એચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીને છાજે એમ પ્રકરણ રચના થઈ છે અને ગઝલને, ગઝલકારને, ગઝલની તરકીબોને, ગઝલનાં તત્ત્વોને સહુને તપાસવાનો યત્ન થયેલો છે.

આ દિશામાં વડોદરા આગળ હતું, ભાવનગર આ દિશામાં પા-પા પગલી ભરે છે ત્યારે કંકું પગલાંને વધાવું છું.

તા. ૧૮-૦૪-૨૦૦૮

અમદાવાદ

- ડૉ. ચિનુ મોદી

સહસ્રાબ્દી સંધિવેળાએ ચર્ચણા

ઈ.સ.૨૦૦૦ ની સાલ, વીસમી સદીની વિદાય અને એકવીસમી સદીનો આરંભ, ગુજરાતી ગઝલની શતાબ્દી - ૧૯૮૭ - પણ તાજેતરમાં જ પૂર્ણ થયેલ હોઈ, ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ સમેત મિત્રોએ ગઝલવિષયક પૂર્વે ન થયું હોય તેવું કામ કરવા વિચારણા કરી. અઘાપિ ગઝલક્ષેત્રે ન થયેલ કામ એટલે એની વિસ્તૃત વિકાસરેખા આલેખવી એમ નક્કી થયું અને આ કાર્ય કરવા મારી જ પસંદગી કરી. મારી, મારી મર્યાદાઓને અનુલક્ષી નામરજીને મિત્રોએ જ ક્યારે અને કેવી રીતે મરજીમાં પલટી એ મારાં જીવનનો ચિરસ્મરણિય સુવર્ણ અવસર બની રહેશે. પ્રસ્તુત કાર્ય, જો મારા હાથે ન થયું હોત તો કદાચ ગુજરાતી ગઝલની, ગઝલકારોની આટલી ગરવાઈ, આંટલી ઉત્કટતાથી અનુભવાઈ ન હોત ! આ રીતે કાર્યપૂર્તિનું પૂરું શ્રેય, મિત્રોએ મારામાં મૂકેલ વિશ્વાસને જાય છે.

ગુજરાતી ગઝલની વિકાસરેખા આલેખવાનું નક્કી થતાં, આનુષંગિક બાબતો વિશે વિચારતાં, ગઝલવિકાસનાં પરિબળો જેવા કે એનું લવચીક સ્વરૂપ, ઉચ્ચાર આધારિત અરુઝ (છંદશાસ્ત્ર) ખાસ કરીને એની સ્વરચના, વિનિયોગ પદ્ધતિ અને બે લઘુ અક્ષરોની એક ગુરુ અક્ષર તરીકેની ઉપયોગીતા, ઈતિહાસ, ભૌગોલિકતા અને ગઝલનું ઈબાદતનાં રૂપે સર્જન નજર સામે આવ્યાં. તો સાથોસાથ એની વિશિષ્ટ પ્રવાસ પદ્ધતિ અને જે તે ભાષાની પોતાની સ્વીકારવૃત્તિ,

ઉદારતા, ઘડતર પણ ચાક્ષુષ થયાં. આ તમામ પાસાઓ વિશે ઊંડા ઊતરતાં, વિકાસ આલેખન ખાસ કાળજી માંગી લે તેવું લાગ્યું. વિકાસરેખા અને ઈતિહાસ આલેખન વચ્ચેની પાતળી ભેદરેખા જાળવવી એ અતિશય દુષ્કર કાર્ય એટલાં માટે પણ લાગ્યું કે ઈતિહાસ સ્વયં એક પરિબળ રૂપે હંમેશા પ્રવર્તમાન રહેતો હોય છે. તેમ છતાં ઈતિહાસ આલેખનની નિર્મમતાને ઓગાળી વિકાસરેખા આલેખન માટે જરૂરી એવી લાગણી, પ્રેમ, અભ્યાસ, પર્યાવરણવિશેષતા અને સ્વરૂપનું પોતાનું ઊર્ધ્વગામી વલણ મહત્વના પૂરવાર થયાં છે. આમ આ ભેદરેખાને જાળવી લેવાના પ્રયત્નો, કોશિષો અભ્યાસુઓને ધ્યાન બહાર નહીં જાય.

પ્રસ્તુત ગ્રંથને આકારતાં, આકાર અને સ્વરૂપ નિમિત્તે પણ પૂરતી વિચારણા કરી, ગઝલનાં કૂળ-મૂળથી માંડી ડિસેમ્બર-૨૦૦૧ ના અંત સુધી પ્રકાશિત થયેલ ગઝલોનો અભ્યાસ, પ્રાપ્ય સામગ્રીના અનુસંધાને કર્યો છે. ઉર્દૂ, ફારસી ન જાણવાથી, એના મૂળ સુધી તો પહોંચવું અઘરું હતુંજ તેમ છતાં દેવનાગરી લિપિબદ્ધ ગ્રંથો ઉપરાંત સાહિત્યિક ઈતિહાસ, ગુજરાતની ભૌગોલિકતા અને પ્રજામાનસ ઘડતરનાં પરિબળો દર્શાવતા પુસ્તકો, ગુજરાતી ગઝલ અનુષંગે પ્રકાશિત સામગ્રી એકઠી કરવામાં, વાંચવા, વિચારવામાં ઠીક ઠીક સમય લીધો છે. તો ગુજરાતી ભાષાની લવચીકતાના કારણો તપાસવા સબબ ભાષાશાસ્ત્ર અને ભાષાવિજ્ઞાનના પુસ્તકો પણ તપાસી ગયો. આ અપૂરતી છતાં વિપુલ સામગ્રીને ખપમાં લેતા જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું એનો તર્કબદ્ધતાની એરણે ચઢાવી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ઉપયોગ થયો છે. જ્યારે જ્યારે કોઈ કોઈ પ્રશ્નો સતાવતા અથવા તો નિર્ભેગ સત્યને અત્રે સ્થાન આપવું કે નહીં, એ માટે ગઝલકાર મનહર મોદી અને ડૉ. ચિનુભાઈ મોદીનું સાહચર્ય સતત પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષપણે માણ્યું છે. ડૉ. રશીદ મીર, ડૉ. પથિક પરમાર, પ્રા. શકીલ કાદરી, દિલેરબાબૂ, હરીશ વટાવવાલા, ડૉ. વિનોદ જોશી, મનોજ ખંડેરિયા ઈત્યાદિનું અરધી રાત્રે ફોન પર પણ માર્ગદર્શન મેળવ્યું છે. મનહર મોદીના શબ્દો “આપણને અભ્યાસના અંતે જે કંઈ સત્ય લાધે તે મૂકવામાં કોઈ સંકોચ રાખવો નહીં” યથાતથ ઊતારું છું.

સંપૂર્ણ કાર્યને પુસ્તકાકાર આપતાં ખાસો સમય વિત્યો અને માર્ચ-૨૦૦૩ માં હસ્તપ્રત તૈયાર થઈ અને જ્યારે પ્રકાશિત થઈ રહી છે ત્યારે પ્રસ્તુત ગ્રંથ ગઝલના અભ્યાસીઓ ઉપરાંત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ, અનુસ્નાતક અને સંશોધન

કક્ષાએ ઉપયોગી થશે એવી અપેક્ષા સેવું છું.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની સામગ્રી સંપૂર્ણ અને શ્રેષ્ઠ છે એવો દાવો કદાપિ નહીં કરું પરંતુ આ સામગ્રી ગુજરાતી ગઝલકારો, અભ્યાસુઓ, વિદ્યાર્થીઓ, કલારસીકોને કોઈને કોઈ ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત થવા પ્રેરશે એટલી અને એવી વ્યાજબી અપેક્ષા સેવું છું.

આ ગ્રંથનું લેખન શરૂ થયું અને પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે એ સમયગાળા દરમિયાન આઘાત આપે એવા બનાવો પણ બન્યા છે. જેમાં ઈ.સ. ૨૦૦૨ નું રમખાણગ્રસ્ત ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાને રળિયાત કરનાર સર્વકવિવર શ્રી શ્યામ સાધુ, મનહર મોદી, મનોજ ખંડેરિયા, અમૃત ધાયલ, રૂસ્વા મઝલૂમી, રમેશ પારેખના આકસ્મિક નિધને જેમ ઘણાં ઘણાંને શોકગ્રસ્ત કર્યા તેમ મને પણ મારી લેખિનીથી જૂદાઈ અપાવી છે. આમાંના મોટાભાગનાનો વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ જે તે કવિની દ્રષ્ટિમાં નહીં આવે તેનો ભારોભાર રંજ છે.

ગ્રંથનિર્માણ પૂર્વે જરૂરી સંદર્ભ સામગ્રી, પુસ્તકોના અધ્યયન અર્થે સ્થાનિક ગાંધીસ્મૃતિ ગ્રંથાલય, બાર્ટન પુસ્તકાલય, યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય, શામળદાસ કોલેજ લાઈબ્રેરી અને આદરણીય પ્રિ. જયેન્દ્ર ત્રિવેદીની સૂક્ષ્મ સમજ અને શિક્ષણલક્ષી અભિગમને ઉજાગર કરતી શ્રીમતી ન. ચ. ગાંધી મહિલા કોલેજની લાઈબ્રેરીના સંચાલકો, લાઈબ્રેરીયનો અને પ્રાચાર્યશ્રીઓનો અમૂલ્ય સહકાર સાંપડ્યો છે. આ ઉપરાંત “પ્રસાર”ના શ્રી જયંત મેઘાણી, પોતાની લાયબ્રેરી ઊભી કરનાર કવિશ્રી ડૉ. પથિક પરમાર, ફોન પર જણાવતાં જ વડોદરાથી પુસ્તકો મોકલનાર ડૉ. રશીદ મીર, અમદાવાદના પત્રકાર કવિમિત્ર દિનેશ દેસાઈ વગેરેનો અપ્રતીમ સહકાર ભૂલી શકાય તેમ નથી. એમની નિર્વ્યાજ મૈત્રીને સલામ.

પ્રસ્તુત પુસ્તક તૈયાર થઈ ગયા પછી, ખાસો લાંબો સમય ડીપ ફિજમાં પડી રહ્યું. એને ડીપ ફિજમાંથી સામાન્ય વાતાવરણમાં લાવી પ્રકાશિત કરવાનું શ્રેય સુગમ સંગીત ફાઉન્ડેશન, અમદાવાદના મુખ્ય પ્રાયોજક, વરવા વડીલ અને પ્રેમાળ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા શ્રી લલિતભાઈ શાહને ફાળે જઈ રહ્યું છે એનો સંતોષ વ્યક્ત કરવા સિવાય, આભાર માટે શબ્દોની પોકળતા જ અનુભવાય છે ત્યારે કોઈ ઉપાય હાથવગો નથી, માત્ર અને માત્ર સહૃદયતા ભરી સલામ... સલામ લલિતભાઈ !

અમૃત પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદના સંચાલક માલિક શ્રી હેમન્ત પરીખની વિશાળ

અનુક્રમ

૦૦૧ -	ગઝલની પાશ્ચાદ્ય અને પ્રાગટ્ય	૦૦૧
૧.૧	ગઝલનો પ્રારંભ અને ગતિવિધિ - સૂફીવાદ	૦૦૫
૧.૨	અરબી કાવ્યપરંપરા અને પ્રવાસ	૦૦૮
૧.૩	કસીદાની ગઝલ બનવા તરફની યાત્રા અને પર્યાવરણ	૦૧૦
૧.૪	ગઝલનું ભારત તરફ પ્રયાણ	૦૧૬
૦૦૨ -	ભારતીય અરબી-ફારસી ગઝલોની વિકાસરેખા અને ગુજરાતનું પ્રદાન	૦૨૫
૨.૧	ઉર્દૂ પ્રાસ્તાવિક ભાષાનો જન્મ	૦૨૯
૨.૨	ભારતીય ઉર્દૂ-ફારસી ગઝલના વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓ	૦૩૧
૨.૩	ઉર્દૂ ભાષામાં ગુજરાતનું પ્રદાન	૦૪૨
૨.૪	ગુજરાતના અન્ય ઉર્દૂ ગઝલકારો	૦૫૦
૦૦૩ -	ગુજરાતમાં ગઝલની પ્રતિષ્ઠા-પૃષ્ઠ ભૂમિ	૦૫૬
૩.૧	ગુજરાતની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પર વિહંગાવલોકન	૦૫૮
૩.૨	ગુજરાતી સાહિત્યકાશનું વિહંગાવલોકન	૦૬૭
૩.૩	ગુજરાતની ભૌગોલિક સ્થિતિ, શૈક્ષણિક-સાંસ્કૃતિક પરિવેશ અને પ્રજામાનસ ઘડતર	૦૭૩
૦૦૪ -	ગુજરાતી ગઝલનો ઉષ્કાળ	૦૮૦
૪.૧	સાહિત્યિક ઈતિહાસના આધારસ્થંભ વ્યક્તિઓની અસરો	૦૮૨
૪.૨	ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દો અને સૂફી વિચારનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ-વિસ્તાર	૦૮૩
૪.૩	ઉર્દૂ સાહિત્યકારોનું સ્થાનાંતર ગુજરાતનું પ્રદાન	૦૮૭
૪.૪	બાલાશંકર કંથારિયા (૧૮૫૮-૧૮૯૮)	૦૮૮
૪.૫	મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી (૧૮૫૮-૧૮૯૮)	૦૯૨
૪.૬	સુરસિંહજી તપ્તસિંહજી ગોહિલ 'કલાપી' (૧૮૭૪-૧૯૦૦)	૦૯૬
૦૦૫ -	બાલ-કલાપી યુગના અનુસંધાને ગઝલપ્રવૃત્તિ	૧૦૪
૫.૧	મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ 'કાન્ત' (૧૮૬૭-૧૯૨૩)	૧૦૯
૫.૨	અમૃત કેશવ નાયક (૧૮૭૭-૧૯૦૭)	૧૧૧
૫.૩	ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બર દેરાસરી 'બુલબુલ' (૧૮૫૭-૧૯૩૮)	૧૧૩
૫.૪	જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી 'સાગર' (૧૮૮૩-૧૯૩૬)	૧૧૫
૫.૫	શંકરલાલ મણિલાલ પંડ્યા 'મણિકાન્ત' (૧૮૮૪-૧૯૨૭)	૧૧૯
૫.૬	નારાયણ વસનજી ઠક્કર (ગણાત્રા) (૧૮૮૪-૧૯૩૮)	૧૨૧

પ.૭ હાજી મહમ્મદ અલ્લારખિયા શિવજી (૧૮૭૮-૧૯૩૧)	૧૨૨
૦૦૬ - શયદા યુગ	૧૨૬
૬.૧ દ્વિતીય તબક્કાના ગઝલકારોના પ્રશ્નો	૧૩૦
૬.૨ ઊભી થતી ગઝલપરંપરા સામેના પડકારો	૧૩૩
૬.૩ પ્રશ્નો / પડકારોનો સામનો અને ઉકેલ	૧૩૫
૬.૪ મુશાયરા પદ્ધતિનો પ્રારંભ અને વિકાસ	૧૩૮
૬.૫ શયદાયુગીન ઉત્તરકાલીન ગઝલકારો	૧૪૮
૦૦૭ - પ્રયોગયુગ	૧૬૮
૭.૧ પ્રયોગોની અનિવાર્યતા	૧૭૧
૭.૨ નવી ગઝલો અને ગઝલકારો	૧૮૧
૭.૩ તૃતીય તબક્કાના પ્રમુખ ગઝલકારો	૧૮૭
(૧) શ્રી આદિલ મન્સૂરી	૧૮૭
(૨) શ્રી મનહર મોદી	૧૮૨
(૩) ડૉ. ચિનુ મોદી	૧૮૭
(૪) શ્રી રમેશ પારેખ	૨૦૧
(૫) શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા	૨૦૬
(૬) શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લ	૨૧૦
(૭) શ્રી મનોજ ખંડેરિયા	૨૧૩
૭.૪ પ્રયોગભૂમિ પર ભાવનગરનું પ્રદાન	૨૧૮
(૧) શ્રી દિલેરબાબૂ	૨૧૯
(૨) શ્રી સાહિલ	૨૨૨
૭.૫ ઉપસંહાર	૨૨૬
૦૦૮ - પ્રયોગોની પરંપરા અને પરિષ્કૃતિ	૨૨૮
૮.૧ ગઝલમાં વિવિધ પ્રયોગો	૨૩૩
૮.૨ અભિવ્યક્તિ સંદર્ભે પ્રયોગો	૨૪૨
૮.૩ પરંપરા અને પ્રયોગોનું સંયોજન-પરિષ્કૃતિ	૨૫૨
૮.૪ ગઝલમાં મહિલાઓનું પ્રદાન	૨૬૨
૮.૫ બૃહદ ગુજરાતની ગઝલપ્રવૃત્તિ	૨૬૭
(૧) પાકિસ્તાનમાં ગઝલપ્રવૃત્તિ	૨૬૯
(૨) બ્રિટન (ઈંગ્લેન્ડ)માં ગઝલપ્રવૃત્તિ	૨૭૩
(૩) અમેરિકામાં ગઝલપ્રવૃત્તિ	૨૮૪
૮.૬ એકવીસમી સદીની તરફ ગઝલપ્રવૃત્તિની ગતિશીલતા	૨૯૧

પ્રકરણ : ૧

ગઝલની પશ્ચાદ્ભૂ અને પ્રાગટ્ય
પ્રાસ્તાવિક

૧.૧ ગઝલનો પ્રારંભ અને ગતિવિધિ - સૂફીવાદ	૦૦૫
૧.૨ અરબી કાવ્યપરંપરા અને પ્રવાસ	૦૦૮
૧.૩ કસીદાની ગઝલ બનવા તરફની યાત્રા અને પર્યાવરણ	૦૧૦
૧.૪ ગઝલનું ભારત તરફ પ્રયાણ	૦૧૬

પ્રકરણ : ૧

ગઝલની પશ્ચાદ્ભૂ અને પ્રાગટ્ય

કાવ્ય વાંચતાં આપણે આનંદ અનુભવીએ છીએ. કાવ્યનું સુંદર પઠન કે ગાયન સાંભળી ઝૂમી ઊઠીએ છીએ અને એજ કાવ્ય-રચના સૂરની સવારીએ સંગીતનાં સુંદર વસ્ત્રો પહેરી નીકળી પડે છે, ત્યારે એને સાંભળતાં આપણી અંદરનું સંગીત પણ તાલ દેવા લાગે છે. આ બધી જ પ્રક્રિયામાં કાવ્યરચના વિવિધ પ્રકારે વિલસે છે અને આપણા આનંદનું કારણ બને છે. આમ, આપણે કાવ્યને માણીએ છીએ એમ કહી શકાય, પરંતુ આપણે કાવ્યને જાણતા હોતાં નથી. માણવું અને જાણવું આમ જુદી જુદી પરિપાટી ધારણ કરે છે. કાવ્ય-રચનાને માણવી એ અલગ વાત છે તો કાવ્ય-રચનાને જાણવી એ પા તદ્દન ભિન્ન બાબત છે. કાવ્યરચના જાણવાના માર્ગને એ રીતે આપણે કાવ્યશાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાવી શકીએ. આમ, કાવ્યને જાણવાનો માર્ગ એ જ કાવ્યશાસ્ત્ર.

કાવ્ય વિષે જાણવું એટલે કાવ્યનાં ઘટકતત્ત્વો, સ્વરૂપો, તંત્ર અને વ્યાપાર વિષે જાણવું. આમ કાવ્ય વિષે જાણવાના યત્નો કરતું અને જાણકારીને વ્યવસ્થિત

કરીને મૂકી આપતું શાસ્ત્ર તે કાવ્યશાસ્ત્ર.

કાવ્યશાસ્ત્ર કાવ્યના રચનાતંત્રની ખૂબીઓને પ્રગટ કરીને આપણાં કુતૂહલ અને રસને તૃપ્ત કરે છે, કાવ્ય વિષેના પારાવાર પ્રચલિત ભ્રામક ખ્યાલનું નિરસન કરી આપણી સમજને સંમાર્જી ઉદાત્ત બનાવે છે, તો એક પ્રકારનો બૌદ્ધિક અને પારમાર્થિક આનંદ પણ પૂરો પાડે છે. ઉપરાંત વ્યવહારિક જીવનમાં પણ કાવ્યનિરુપિત વિષયનો ઉપયોગ વ્યાપક દિશાઓ ખોલી આપે છે. કાવ્ય માણવા-જાણવાં ભલે કાવ્યશાસ્ત્રને જાણવાની જરૂર ન હોય તો પણ કાવ્ય વિષે જાણવાથી કાવ્યને આપણે વિભિન્ન વ્યવહારોમાં કાર્યસાધકતાથી પ્રયોજી શકીએ અને આપણી આંતરિક શક્તિઓને બહાર લાવી શકીએ.

જીવનમાંથી સાહિત્ય સર્જાય છે અને સાહિત્યમાંથી જીવન સર્જાય છે, ઘડાય છે, સંસ્કારાય છે. જીવનનાં ધારણ, પોષણ, સંવર્ધન, વિકાસનું કાર્ય સાહિત્ય બજાવે છે. તેથી સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર એ જીવનનાં અને જીવંત માનવ-માત્રનાં સદાયનાં સાથી છે, સહપાંથ છે, સખા - તત્ત્વજ્ઞ અને માર્ગદર્શક છે. આગળ કહેવાયું છે તેમ જીવન વગર સાહિત્ય અર્થહીન બની જાય છે અને સાહિત્ય વગર જીવન મૃત્યુવત્ બની જાય છે. આમ જીવન અને સાહિત્યનો સંબંધ અતૂટ અને અનિવાર્ય છે અને તે પણ સાહિત્યમાં જ પ્રગટ થાય છે. સાહિત્ય એ જીવનનું ધર્મ, વર્ણન કે અભિવ્યક્તિ તેમજ જીવનની અનુપૂર્તિ છે. Impersonal theory of art ના સિદ્ધાંત દ્વારા ટી. એસ. ઈલિયેટ કવિતા અને કવિ સંદર્ભે જણાવે છે કે “કવિતા કવિ દ્વારા આવે છે કવિમાંથી નથી આવતી.” The Poet has not a personality to express but - a medium... The mind of the poet is the shred of platinum. કવિચિત્ત પ્લેટિનમના તાર જેવું તટસ્થ, નિર્લિપ્ત, નિર્વિકાર ! એમાં અનેક અનુભૂતિઓ, પ્રતિરૂપો, સંગ્રહાયેલાં હોય છે. જ્યાં સુધી સ્પષ્ટ બનાવનારાં તત્ત્વો મળી ન જાય ત્યાં સુધી સંઘરી રાખે અને આવશ્યક તત્ત્વોનો યોગ થતાં જ નવું તત્ત્વ જન્મ લે છે. કવિએ ઐતિહાસિક બોધ મેળવવો અને વિકાસાવવો પણ જોઈએ.

સાહિત્ય એ વ્યાપક સંજ્ઞા છે. સાહિત્યનું વાચન, મનન, ચિંતન અને એના હેતુઓ સ્વયં સ્પષ્ટ હોય છે. સાહિત્યમાં વિચાર, સ્વરૂપ, શૈલીનું આદાન-પ્રદાન પણ ઉદારતાપૂર્ણ હોય છે. કોઈ દેશનો સાહિત્ય પ્રકાર અન્ય દેશ-પ્રાંતમાં અનુકૂળતા પ્રમાણે આવાગમન કરતો હોય છે. સાહિત્યનાં જાણીતાં અંગો તરીકે નાટક, કવિતા, વાર્તા, નિબંધ ઈત્યાદિને ગણાવી શકાય, તેમાં કવિતા-કલા એ અત્યન્ત સંકુલ અને લાઘવયુક્ત પ્રકાર રહ્યો છે. કવિતાના ક્ષેત્રમાં પણ છાંદસ, અછાંદસ, દીર્ઘકાવ્યો, ખંડકાવ્યો ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ પેટા પ્રકારો પડે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને ખાસ કરીને કાવ્યપ્રકારોમાં સોનેટ, હાઈકૂ, તાન્કા અને ગઝલ એ પરદેશથી આયાત થયેલા અને ગુજરાતીમાં સ્થિર થયેલા પ્રકારો છે. તેમાંયે ગઝલ માટે હવે 'ગુજરાતી ગઝલ' એવી સંજ્ઞા પણ અનિવાર્ય નથી રહી, એટલી હદે પોતીકી બની રહી છે.

સાંપ્રત કાળમાં ગીત અને ગઝલ એ સાંપ્રત કવિઓનાં મુખ્ય આકર્ષણનાં કેન્દ્ર રહ્યાં છે. ગુજરાતી ગીતની પરંપરાનાં મૂળ છેક વૈદિક સમયમાં પણ મળ્યાનું સંશોધન થયું છે અને સમયના લાંબા પટ ઉપર ખેડાયેલું સ્વરૂપ ગીત છે તો ગુજરાતી ગઝલ વિષે વિચારીએ છીએ ત્યારે ઊડીને આંખે વળગે તેવી બાબત નજરે ચડે છે. માત્ર સોએક વર્ષના સમયપટ પર ગુર્જરી-ગઝલ એની સોળે કળાએ મહોરી ઊઠી છે. ગુજરાતી ગઝલ વિશ્વ-કવિતા કે જીવન-કવિતા બને તેવી અપેક્ષાઓ પણ ડોકાવા લાગી છે. ફ્રા માતરીનો શે'ર આ સંદર્ભે તપાસવા જેવો છે.

જ્યારે કલા કલા મટી જીવન બની જશે-

મારું કવન જગતનું નિવેદન બની જશે.

તો આજ શ્રદ્ધાને બેવડાવતાં મરીજ ઉમેરે છે,

જીવન-મરણ છે એક બહુ ભાગ્યવંત છું;

તારા ઉપર મરું છું ને તેથી જીવંત છું.

જ્યારે ગઝલગુલઝાર પૂરબહારમાં ખીલ્યો હોય અને વ્યાજબી અપેક્ષાઓ પણ

સેવાઈ રહી હોય ત્યારે ગુજરાતી ગઝલની ઐતિહાસિકતાનો બોધ મેળવવો અને વિકસાવવો જોઈએ. આના માટે અત્યન્ત જરૂરી સાધન-સામગ્રી એટલે ગુજરાતી ગઝલની ગતિવિધિના ગ્રાફને એના વિકાસક્રમમાં અવલોકવા જરૂરી અધ્યયન. આ અધ્યયન ગઝલકાર અને ભાવક બંનેના પક્ષે ઉપકારક અને આગામી દિશાઓ ઉઘાડનારું પ્રેરક-બળ પણ બની શકે.

(૧) ગઝલનો પ્રારંભ અને ગતિવિધિ

ગુજરાત ગઝલનું આગવું ઉપવન બની ચૂક્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યનાં અન્ય સ્વરૂપોના ઉપાસકોની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પણ અધિક પ્રમાણમાં ગુજરાતી ગઝલકારો ગુજરાતના ગઝલ-ગુલઝારમાં બુલબુલો બની ચહેકી રહ્યા છે અને ગઝલે પણ સંપૂર્ણપણે ગુજરાતી પરિવેશ જ માત્ર ધારણ કર્યો છે એમ નહીં પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉપાસવા યોગ્ય સ્વરૂપ તરીકે ગુજરાતીની ગરવાઈમાં પોતાની જાતને ઓગાળી ચૂકી છે. ગની દહીંવાલાએ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે,

ગની ગુજરાત મારો બાગ છે, હું છું ગઝલ-બુલબુલ
વિનયથી સજ્જ એવી પ્રેમ-બાની લઈને આવ્યો છું.

ત્યારે ગઝલના પદ્ધતિસરના અધ્યયન નિમિત્તે ગઝલની પૃષ્ઠભૂમિ, એનું વિવિધ ભાષાપ્રદેશોમાં વિચરણ, સ્થાયીકરણ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરવો ઉપકારક રહેશે.

ગઝલનું ગઝલત્વ મુખ્યત્વે તગઝલુલ પર આધારિત છે. ગઝલનું તગઝલુલ, ગઝલની અભિવ્યક્તિ, છટા અને બાનીનો આધાર એમાં રહેલ વિચાર અને વિચારની પ્રવાહિતા પર રહેલો છે. આ તગઝલુલ, અભિવ્યક્તિની છટા-બાની ગઝલને સૂફી મતની અમૂલ્ય ભેટ છે. આના આધારે ગઝલને ઈશકે-હકીકી અને ઈશકે-મિજાજનું સ્વરૂપ મળે છે. તેથી ગઝલને સમજવા-નાણવા-માણવા સૂફી વિચારસરણીને સમજવી જરૂરી બને છે.

૧.૧ સૂફીવાદ

સૂફીવાદનું અસ્તિત્વ ઈસ્લામના ઉદય પૂર્વેનું મનાય છે. એવી માન્યતા છે

કે ઈ.સ.ની ત્રીજી શતાબ્દીમાં સૂફીવાદનો આરંભ અરબસ્તાનમાં થયો. સૂફીવાદની માન્યતા મુંજબ સૂફીઈઝમ દિવ્યપ્રેમ અથવા સત્યનો ઉપાસના માર્ગ છે. સૂફી સંત પ્રેમપૂર્વક, પ્રેમથી, પ્રેમની જ આરાધના કરે છે. તેથી કોઈ વિધાન કરે કે ગઝલનું બીજરુપ તત્ત્વ સૂફીવાદમાં પડેલું છે તો કોઈ આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ. સૂફી એ પરમતત્ત્વની શોધમાં નીકળી પડેલો પ્રેમાળ યાત્રી છે. રહસ્યમયી સૃષ્ટિના રહસ્યમયી સંચાલક, નિયામક અને ઉદ્ગાતા તત્ત્વ, સત્યની શોધ એને રહસ્યવાદી તરીકેની માન્યતા આપે છે. પરમ રહસ્ય પણ સત્ય જ હોઈ શકે અને એ સત્યને પ્રેમના સ્વરુપે સ્વીકારી સંપૂર્ણ રીતે સમર્પિત-જીવન-પ્રણાલી એટલે સૂફીવાદ. સૃષ્ટિનું, તેનાં તમામ તત્ત્વોને એક તાંતણે જકડી રાખનાર તત્ત્વ પણ પ્રેમ જ છે. પરસ્પર પ્રેમના અનુબંધ સિવાય કોઈ વ્યવહાર જ શક્ય નથી. આમ પ્રેમ એ જ સત્યની સમકક્ષ અથવા પર્યાય છે. તેથી સૂફીનું પ્રેમમય જીવન આદર્શ છે. અને પ્રેમ સૂફીનો આદર્શ છે. આ જ તાંતણા વડે સૂફીવાદીઓ સમાજમાં હંમેશાં પ્રતિષ્ઠા પામતા રહ્યાં છે. હઝરત-મોહમ્મદ-પયગંબરના સમયમાં પણ રહસ્યવાદી સૂફીઓનું અસ્તિત્વ હતું. ફકીરી જીવન-શૈલી દ્વારા મોહ, માયા, લોભ, ઈર્ષ્યા, ધૃણા, ક્રોધ, લાલચ, ઈત્યાદિ કુસ્મિત તત્ત્વોનો ત્યાગ એમને આવકારપાત્ર બનાવે છે અને આથી ઈસ્લામના ઉદયકાળે સમ્માનનીય પરંપરાઓની સાચવણી, સંભાળ અને સંરક્ષણનો આદેશ ખુદ મોહમ્મદ પયગંબર સાહેબે કુર્આન દ્વારા આપ્યો છે.

આરંભમાં હઝરત મોહમ્મદ પયગંબરે પોતે જ એમની સાધના અવસ્થામાં આવું ફકીરી જીવન સ્વીકાર્યું હતું અને આથી જ ઈસ્લામમાં સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક જીવન વચ્ચે સમતુલા જાળવવાનો પ્રશ્ન માર્ગ કંડારાયેલ છે. સૂફીમત ઊંચ-નીચ, જાત-પાત, ગરીબ-તવંગર વગેરે વગેરે ભેદ કરતો નથી. આમ ઈસ્લામના ઉદય સાથે સૂફી મત વિશેષ કરીને પ્રકાશમાન બન્યો. જેમ ઈસ્લામના પ્રારંભિક ખલીફાઓ હઝરત ઉમર, અબુબકર, ઉસ્માન અને અલી સાદગીપૂર્ણ જીવન જીવી આદરપાત્ર બન્યા તેમ સૂફી મતમાં પણ ખ્યાત સંત પરંપરા જળવાઈ આવી છે, જેમ કે હસનઅલી બસરી (ઈ.સ. ૬૪૩), ઈબ્રાહીમ-બીન-ઉધમ (ઈ.સ.

૭૭૭), સ્ત્રી-સંત-રત્ન રાબિયા (ઈ.સ. ૭૧૭), અબુલ ફૈઝ મિશ્રી (ઈ.સ. ૭૮૬), અબૂ સુલેમાન અબૂ હમીદ (ઈ.સ. ૧૦૫૮), શેખ અ. કાદિર જિલાની ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

સૂફી મતને જેટલો રસ ઈશ્વરીય તત્ત્વમાં છે તેટલો જ જીવંત તત્ત્વ અને જડ-ચેતન સમગ્ર સૃષ્ટિ પરત્વે છે. તેથી વિચાર અને અભિવ્યક્તિની અદ્ભુત ક્ષમતા પ્રાપ્ત થાય છે. ગઝલના તસવ્વુફ-આધ્યાત્મિક રંગ માટે પણ આ એટલું જ સાચું છે. આમ સૂફીદર્શન પ્રમાણે ગઝલની ઈબાદત અને ઈબાદત માટે ગઝલ સામગ્રી બન્યાનું અનુભવાય છે. સૂફીમતનાં ખ્યાત વિદ્વાનો શેખ સાદી, હકીમ સનાઈ, વાહિદી, મરાગી, ફરીદુદ્દીન અત્તાર, મૌલાના રુમ ઈત્યાદિ ફારસી શાયરોએ ગઝલને વિકસાવી પણ છે. આથી જ ડૉ. રશીદ મીર નોંધે છે, “સૂફીવાદે ગઝલને તેના ગજાની અનુભૂતિ કરાવી એટલું જ નહીં, પરંતુ એના કલાગતસૌંદર્યનું દર્શન કરાવ્યું. આત્મનિર્ભર થવાની સમજ અને પ્રતીતિ કરાવી.”*

ગુજરાતના વહાણવટાનો વ્યવસાય પુરાણો અને જગવિખ્યાત છે, તેથી દરિયાઈ માર્ગે સૂફીમતનું આગમન ગુજરાતમાં ઘણું પુરાણું હોવાની સંભાવના છે. જમીન માર્ગે પણ સિંધમાં મોહમ્મદ બીન કાસિમનો પ્રવેશ (ઈ.સ. ૭૧૧)માં થાય છે. એની સાથે જ સુનિયોજિત રૂપે મુસલમાનોના આગમન સાથે સૂફીઓનું પણ આગમન થાય છે, તેથી સિંધ, કચ્છ, પશ્ચિમ રાજસ્થાન, ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સૂફી મતની ઊંડી અસર પડી હોય એવું પીરાણા સંત પરંપરા ઉપરથી તારવી શકાય. આના અનુસંધાને અનંતરાય રાવળ નોંધે છે કે “વ્યાપાર અને વહાણવટાના આરબો સાથેના જૂના સંબંધને કારણે વહાણવટાના તો ઘણા શબ્દો એથીયે પહેલાં (૧૪મા સૈકા પહેલાં) ગુજરાતીમાં આવ્યા છે.”** પહેલવી, રેખતાને ઊર્દૂ ભાષાનો દરજજો મળ્યા પહેલાંનો આ સમય ગાળો થયો. આમ ઈસ્લામ, સૂફીમત ગુજરાતની પ્રજા માટે અજાણ્યા તો નહોતાં જ પરંતુ જીવંત સંપર્ક

* ગઝલનું પરિપ્રેક્ષ્ય - લે. ડૉ. રશીદ મીર, પૃ - ૫૮

** ઉર્દૂ સાહિત્ય અને ગુજરાત-સં-ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી, પ્રકરણ જૂનો નાતો-૫-૮, લે. અનંતરાય રાવળ.

ધરાવે છે જે ગઝલને ગુજરાતમાં સ્થિર થવા અને વિકસવાનું પરિબળ બની રહ્યાં હોય તેમ માનવાનું સબળ કારણ છે.

૧.૨ અરબી કાવ્યપરંપરા અને પ્રવાસ

ગઝલનો પીંડ રૂપે જન્મ ભલે અરબસ્તાનમાં ન થયો પરંતુ ગઝલ-પીંડના ગર્ભાધાનની એ ભૂમિ બને છે, કસીદા દ્વારા અને ગર્ભાધાન સંસ્કારમાં એ પામે છે સૂફીમતની વિશાળ દૃષ્ટિની માવજત. ગઝલના ગર્ભાધાનનો સમય પણ ખાસ્સો લંબાયેલો છે. ઈસુની પ્રારંભિક સદીઓની કોઈક સદીમાં ગર્ભાધાન થાય છે તો ગઝલને પીંડ રૂપે અવતારે છે ઈરાનની સૌંદર્યાભિભૂત ભૂમિ પર આશરે દસમી શતાબ્દીમાં પારસી કવિ રુડકી (ઈ.સ. ૮૮૦ થી ૯૪૯).

કોઈપણ ગઝલ-પ્રેમી માટે આ સમયગાળાનું અવલોકન આનંદજનક, આશ્ચર્યકારક અને ક્વચિત્ ગઝલને ગઝલ સ્વરૂપે સમજવામાં ઉપકારક બનશે.

આરબોમાં કાવ્યને ગાઈને રજૂ કરવાની પ્રથા હતી. આથી સુંદર ગળાવાળા, આકર્ષક વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર કવિઓની ખાસ માંગ રહેતી.

આરબ કવિઓ જે કાવ્ય રચનાઓ લખતાં એમને પણ વારસામાં પ્રાથમિક છંદશાસ્ત્ર તો મળેલું જ. જૂની પરંપરા પ્રમાણે પણ વિદ્વાનો, સાધુ-સંતો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતા ગદ્યમાં પણ બે વાક્યોના અંતે પ્રાસ જળવાતો જેનો ઉપયોગ ધાર્મિક સાહિત્ય, દર્શનશાસ્ત્ર ઈત્યાદિની યાદ રાખવા લાયક બાબતો સહેલાઈથી યાદ રાખવામાં પણ થતો. ગઝલના શે'રની પ્રાસાનુપ્રાસની પધ્ધતિ આમ પુરાતન યુગમાં પડી છે.

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રમાં કે વાલ્મીકિનાં રામાયણ તથા અન્ય મહાકાવ્યો, સ્તોત્રો ઈત્યાદિમાં શ્લોક-વિધાન આ બાબતને મળતું આવે છે.

આ પ્રાસાનુપ્રાસ વ્યવસ્થાના વિસ્તૃત અભ્યાસના આધારે અરબી સાહિત્યમાં પ્રારંભે 'સજઅ'ના સ્વરનિયોજનમાં થોડોક ફેરફાર કરવાથી રજઝ ઉદ્ભવ્યો. ઊંટોની ઝડપમાં તેજ ગતિ માટે ઉપયોગમાં લેવાતી 'હદીખ્વાની' ગાવાની ઢબ

તરીકે ઉદાહરણરૂપ છે. જો કે 'રજઝ'નો અર્થ જ અરબીમાં ઊંટનું ચાલવું એવો થાય છે.

'રજઝ'ની શોધ પછી ક્રમે ક્રમે પંદરેક ગાયકીના રાગો-છંદો અસ્તિત્વમાં આવ્યાનું નોંધાયું છે. આ છંદોનાં આવિષ્કારકર્તા તરીકે ખલીલ-બીન-અહમદનું નામ ઉપસે છે તો 'નહર નહવી અખ્ફશે' મુતદારિક છંદ ઉમેર્યાનું પણ નોંધાયું છે.* શે'રોને ગાઈને સંભળાવવાની પદ્ધતિ અતિ લોકપ્રિય હતી આથી સુંદર રીતે શે'રો-કાવ્ય સંભળાવનાર 'અલઆશા' નામનો કવિ આરબોની ઝાંઝ-શુનાજાતુલ અરબ તરીકે ઓળખાતો.

અરબસ્તાનમાં ગઝલે કોઈ સ્વતંત્ર આકાર ધારણ નથી કર્યો પરંતુ કસીદાના સ્વરૂપે ગાવાના કાવ્ય તરીકે ખેડાતો રહ્યો છે. કસીદા ખાસ કરીને સરદાર, કબીલાના વડા કે શાસક અથવા જ્યાંથી સારો પુરસ્કાર મળવાની સંભાવના હોય તેવા તવંગરોની પ્રશસ્તિમાં ગવાતા. સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાનમાં માત્રામેળ છંદોમાં રચાતા દુહાઓનો પણ આવો ઉપયોગ થયાનું વાંચવામાં આવેલું છે. કસીદા ગાવાની પદ્ધતિમાં એને ચાર ભાગમાં વહેંચવામાં આવતો

- (૧) તશબીબ અથવા નસીબ (૨) ગુરીઝગાહ
(૩) મદહ (૪) દુઆ

તેમાં પ્રથમ ક્રમે તશબીબ/નસીબમાં કલ્પિત પ્રિયતમ/પ્રિયતમા, માલિક કે શ્રદ્ધેય પાત્ર વિષયક પ્રેમભરી રજૂઆત કરવામાં આવતી. આને આપણે નાંદી શ્લોક કે મંગલાચરણ તરીકે પણ ઓળખી શકીએ, જેમાં કલ્પિત પાત્ર માટેની વાત/ઊર્મિ ઠાલવવાની મોકળાશ પણ રહેતી અને ગાયકીના પ્રારંભે રિયાઝ રૂપે પણ ખપમાં આવતું.

આ તશબીબને પણ આધુનિક સંદર્ભે આપણે આ રીતે ઓળખી સમજી શકીએ. સાંપ્રતકાળમાં લખાતી ગઝલોમાં પણ મત્લઅના શે'રનો મહિમા છે જેને ગઝલના પ્રારંભે જ લખવાનો હોય છે. તેની બંને પંક્તિઓમાં કાફિયા-રદ્દીફ (પ્રાસ-

* ગઝલનું પરિપ્રેક્ષ્ય - લે. ડૉ. રશીદ મીર, પૃ - ૨

અનુપ્રાસ) જાળવવાની પ્રથા જળવાતી આવી છે, જેનાથી સંપૂર્ણ ગઝલ રચનાએ ઉઘડવાની, ભાવકને ગઝલ પ્રત્યે સજાગ થવાનું ઈજન હોય છે, એવું અનુભવાય છે. આ મત્લઅના શે'રની ખૂબી અને કાર્યપ્રણાલી તરબીબને મળતી આવે છે. તેજ રીતે 'મક્તઅ' શેરમાં શાયર પોતાનું તખલ્લુસ-ઉપનામ નિભાવી પોતાની સાથે જ વાત કરતો હોય અથવા તો પોતાના નામે કહેવા યોગ્ય કથનને વ્યક્ત કરતો અનુભવાય છે. તેને કસીદાના અંતિમ ચરણ દુઆ સાથે જોડી શકાય તેમ છે. આમ, ગઝલ સ્વરૂપનું કસીદાને વફાદાર રહેવાનું વલણ પણ જોઈ શકાય છે.

૧.૩ કસીદાની ગઝલ બનવા તરફની યાત્રા અને પર્યાવરણ

ઈસ્લામના સિધ્ધાંતોમાં સૂફી મતના સિધ્ધાંતોનું ઊડીને આંખે વળગે તેવું બાહુલ્ય દેખાય છે. ઊંચ-નીચ, જાત-પાત, ગરીબ-તવંગર પ્રત્યે અભેદભાવ, સાદગી, અન્યને સદાય ઉપયોગી રહેવાની તત્પરતા, ઉપાસના-પધ્ધતિમાં નિરાકાર એકેશ્વરવાદ, જીવન અને અધ્યાત્મ વચ્ચેનું સામંજસ્ય ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ. આ અને આવા સઘળાં ચિંતનો માનવીય મૂલ્યના આદિકાળથી ચિંતનાત્મક વિષયો રહ્યાના પણ દાખલાઓ છે અને સામાન્ય પ્રજાજનોમાં આ પાયાના સિધ્ધાંતો પ્રતિષ્ઠિત થાય અને માનવ-સમુદાય વિકાસોન્મુખ બને તે માટે પ્રચારાત્મક કાર્યની પણ એટલી જ જરૂરિયાત રહે છે, જેનું વહન મોટા ભાગે જે તે ધર્મ-સંપ્રદાયનો અનુયાયી વર્ગ કરતો હોય છે.

ઈસ્લામના ઉદયકાળે જ આ પ્રચારાત્મક કાર્યને વેગ આપવાનો મહિમા રહ્યો અને અરબસ્તાન બહાર ઈસ્લામના અનુયાયીઓ ઈસ્લામના ફેલાવા સંદર્ભે યાત્રારંભ કરે છે. ઈસ્લામના પ્રથમ અનુયાયીઓ તરીકે અરબસ્તાનના વિવિધ કબીલાઓ જોડાયેલા અને આ કબીલાઓના સરદારના માર્ગદર્શન નીચે અનુયાયી વર્ગ પ્રચારાર્થે નીકળે ત્યારે તેની સાથે પોતાના સાહિત્ય, સંગીત, કલાનાં માધ્યમોને પણ જાણે અજાણે લઈ જતા હોય છે. આમ અરબી સાહિત્યનો ગાઈને રજૂ કરવામાં આવતો 'કસીદા' કાવ્યપ્રકાર પણ યાત્રારંભ કરી ઈરાનની ભૂમિ પર પહોંચે તે પૂર્વે યુફેટિસ-તૈગ્રીસના સાંસ્કૃતિક પ્રદેશ તરીકે જાણીતા વિસ્તાર ઈરાક પહોંચે છે.

ઈરાકમાં તે કાળે આગળની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં મૂળ જે આધુનિક ઈસ્લામનું સંગમ સ્થળ બને છે. સૂફી મતને મળતા આવતા મૂળ સંસ્કારના અને ઈસ્લામના પ્રભાવ તળે બગદાદના ખલીફાઓ સાદગીપૂર્ણ, ન્યાયોચિત જીવન ગાળતા. ભારત, ઈસ્તંબુલ વ્યાપાર માર્ગની બરાબર મધ્યે જ પડતા બગદાદનું જીવન, શૈલી, અને જીવનોપયોગી સાધનસામગ્રીની દૃષ્ટિએ સંપન્ન કહી શકાય તેવું, તેમાં ખલીફાના સાદગીપૂર્ણ જીવનની સામાન્ય લોકો પર પણ સીધેસીધી અસરોને લઈને જીવન પ્રત્યેના દૃષ્ટિકોણમાં માદકતાની અસર ઓછી અને પરમાર્થી અને મહેનતુ વલણ વિશેષ તેથી સાહિત્ય પણ આ અસરો ઝીલે એ બિલકુલ સ્વાભાવિક લેખાય. પરિણામે અરબસ્તાનનાં મૂળ કસીદાઓમાં પ્રેમમય ખુમારી, દાસત્વભાવ અને માલિક પ્રત્યેની વફાદારી મુખ્ય લક્ષણો બને છે.

કસીદામાં આ પ્રમાણમાં નવાં લક્ષણો અને તાજગીભરી રજૂઆતનો અંદાજ લઈ અરબ કાફલો ઈરાન ભણી આગળ વધે તે પહેલાં બગદાદથી પશ્ચિમમાં પડતા વ્યાપારમાર્ગ ઉપર પણ આછેરી નજર નાખીએ.

બગદાદની પશ્ચિમે વ્યાપારમાર્ગ ઈસ્તંબુલ-તુર્કસ્તાન તરફ આગળ જતાં વચ્ચે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ફંટાઈ મિસર, ઉત્તર આફ્રિકાનો ભૂમધ્ય સાગર કિનારાનો રેતાળ રણવિસ્તાર થઈ છેક યુરોપ ખંડનાં જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુનીની દક્ષિણે અલ્જિરિયા સુધી પહોંચે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ અરબસ્તાનના કાસીદા આ કબીલાઓ સાથે પણ બગદાદથી આગળ વધ્યા હોય, પરંતુ માર્ગમાંજ આફ્રિકાના રેતાળ રણવિસ્તારમાં વીરમી જાય છે તો ઈસ્તંબુલ તુર્કસ્તાન તરફના રસ્તે ઠંડીમાં ઠૂંઠવાઈ ગયા હોય એવું લાગે છે. આમ પશ્ચિમ દિશાનું પર્યાવરણ કસીદાને માફક નથી આવ્યું તો સામા પક્ષે ઈરાનમાં અરબ સાહિત્યના કસીદા આવકારપાત્ર, અનુકરણીય અને ખેડવાલાયક સાહિત્યપ્રકાર બને છે.

ઈરાનમાં અરબ ઈસ્લામ ધર્મ-પ્રચારકોને પહોંચતાં પહોંચતા મોહમ્મદ સાહેબના જન્મ પછીની આશરે ત્રણ સદીઓ વીતી જાય છે. હિજરી સંવતનો ત્રીજો સૈકો એટલે કે ઈ.સ.ની ૮૦૦ આસપાસ ઈરાનના સાસાન વંશ શાસન (ઈ.સ.

૨૨૬-૬૫૨)ના પતન પછી અરબ ધર્મ-પ્રચારકો અને અરબ સાહિત્ય ઈરાનમાં પગપેસારો કરે છે તે પહેલાંના ઈરાન વિષે કહેવાયું છે કે દક્ષિણમાં અરબ સાગર, ઉત્તરમાં મધ્ય એશિયાનો પહાડી પ્રદેશ અને કાસ્પિયન સમુદ્રનો દક્ષિણ કાંઠો, પશ્ચિમમાં યુફ્રેટિસ-તૈગ્રીસની સાંસ્કૃતિક હવાઓને પચાવી ગયેલ ઈરાક અને પૂર્વે સિંધુ સંસ્કૃતિના યશોગાનને સતત વિકસાવતો રહેલો ભારત. આ પર્યાવરણ વચ્ચેનો પ્રદેશ સ્વાભાવિક રીતે જ સૌંદર્યનો ખજાનો, ફળદ્રુપ ભૂમિનો ફાટફાટ થતો વિસ્તાર, વસ્તુવિપુલતાનો વાસ્તવિક ઉપયોગ, ખુશનુમા આબોહવા, સૌંદર્યમંડિત નરનારીઓ, ત્રણ ત્રણ હજાર વર્ષની પરંપરાનાં સુખદ ફળ ભોગવતી અને હજારો દંતકથાઓને સાચવતી પ્રજાના મૂલક તરીકે ઓળખી શકાય છે. કલા પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ પણ સાફસૂથરો અને ક્રિયાશીલ છે. સુરમ્ય ભૌગોલિકતા વચ્ચે અર્થસભર આર્થિક સંસાધનો સાથે પ્રેમપદારથને આરાધતો સ્વરૂપવાન યુવાવર્ગ અને યુવાવર્ગને આકર્ષતો કલાકારો, સાહિત્યકારોનો પણ બહોળો વર્ગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અહીં માર્દવતા સાથે આર્દતા પણ છે, તો કલાનિર્માણ - નિભાવના વાતાવરણ સાથે નૂતન કલા વિભાવનાને આવકારવા, સ્વીકારવા અને વિકસાવવાનો અભિગમ પણ મોજૂદ છે. કેળવાયેલી જીવનદૃષ્ટિ છે.

જો કે ડૉ. રશીદ મીર લખે છે કે “અરબી ભાષાનાં ઓજ, લાવણ્ય, શૈલીમાધુર્ય, પ્રવાહિતા, પ્રૌઢી, લય, ગાંભીર્ય, અલંકારવૈભવ અને વિશાળ શબ્દભંડોળે ઈરાની સાહિત્યકારોને પ્રભાવિત કર્યાં. સાંપ્રત ફારસી ભાષા આ બધા ગુણોથી વંચિત હતી વળી તેનું અનિશ્ચિત વ્યાકરણ અને ભારેખમ શૈલી સાહિત્ય સર્જનને ઉપકારક ન હતા. ઈરાની સાહિત્યકારો સમક્ષ કોઈ પારિભાષિક નમૂનો ન હતો. અરબી ભાષાના પરિચયથી તેમની સમસ્યાઓનો સ્વતઃ ઉકેલ મળી ગયો. આમ પરાજય સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઈરાનીઓને આશીર્વાદરૂપ નીવડ્યો.”*

ઉપરોક્ત અવતરણ વિચારણા માગી લે તેવું છે કારણ ઉપર જોયા પ્રમાણે વિશ્વની બે મહાન સંસ્કૃતિઓ મેસોપોટેમિયા અને સિંધુ-સંસ્કૃતિની વચ્ચે જ આવેલ

* ગઝલનું પરિપ્રેક્ષ્ય - લે. ડૉ. રશીદ મીર, પૃ - ૩

પ્રદેશ અને એ પ્રદેશની પ્રજા આટલી અસંસ્કૃત હોય નહીં. પરસ્પરનાં સંપર્કો, આવાગમન, વ્યાપારવણજ ઈત્યાદિ વ્યવહારો તો આજુબાજુના પ્રદેશો સાથે હોય જ. જગતનો પ્રથમ પયગંબર અશો-જરથુસ્તની જન્મભૂમિ આટલી પાંગળી કલ્પી શકાતી નથી. સૂર્ય અને અગ્નિ-ઉપાસના ભારતમાં આર્યોના આગમનની સાથે જ આવેલા; તેમાંનો એક ફાંટો ઈરાનમાં પણ સ્થાયી થયેલો અને તેનાં પરિણામે ઈરાન, આર્યભારતની સાંસ્કૃતિક ધરી જળવાઈ રહી વિકસી હોય અને આ વિકાસમાં સાહિત્યિક વિકાસ પણ સામેલ હોય જ. પારસીઓ માદરેવતન ઈરાન છોડી ગુજરાતમાં આશરો પામે છે. તેઓ પણ કંઈક સાંસ્કૃતિક પરંપરા અને ધર્મગ્રંથ લઈને જ પ્રવેશે છે. જો કે પારસી પરંપરા વિષે પારસી સમુદાયના અમુક વિદ્વાનોએ ગ્રંથો તૈયાર કર્યા પછી પણ સામાન્ય પ્રજામાં આ વાતને વિસ્તાર, પ્રચાર થાય તેવા પ્રયત્નો પ્રત્યે ખાસ કરીને પારસીઓએ પણ કોઈ વિશેષ રસ-રુચિ દાખવ્યાનાં પ્રમાણ મળતાં નથી, પરંતુ એવું અનુમાન અવશ્ય થઈ શકે કે પારસીઓની સાલસતા, વિદ્યાપ્રીતિ, સમાજમાં ઓગળી જવાની ક્ષમતા, ધર્મસહિષ્ણુતા, ન્યાયોચિત જીવન-પદ્ધતિ, આધુનિકતાને પણ આવકારવાની આગવી સૂઝ ઈત્યાદિ ગુણો ઈરાનની મૂળભૂમિ સાથે જોડાયેલા હોય.

ઈરાનમાં અરબી સાહિત્યના પ્રવેશ વિષે ડૉ. વિનય વાઈકર અને ડૉ. ઝરીના સાની સંપાદિત પુસ્તક “આઈના-એ-ગઝલ”ની પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે :

“અરબ કે નાગરિકોને ઈસ્લામ અપનાયા ઔર ધર્મપ્રચારકે હેતુ પરશિયા (ઈરાન) પર ધાવા બોલ દિયા. બહુકાંશ પરશિયા મુસલમાન હુએ ઔર કુછ અપને ધર્મકો બકરાર રખતે હુએ હિંદૂસ્તાન પહુચે વહી આજ હમારે પારસી ભાઈ હૈં. પરશિયામેં યુધ્ધકે સાથ ધર્મપરિવર્તન હુઆ ઔર સાથસાથ સાંસ્કૃતિક તથા રીતિરિવાજોકા ભી આદાન-પ્રદાન હુઆ. પરશિયન કવિ વિદ્વાન થે, અનુભવી થે, સૌંદર્યોપાસક થે, રસિક થે ઔર જીવનકે હર રંગસે વાકિફ થે, કસીદા ઉન્હોને સ્વીકાર અવશ્ય કિયા લેકિન, તશબીબ ઉનકે મનકો છૂ ગયા, દો પંક્તિયોંવાલી મુહબ્બતી દાસ્તાનકો બરકરાર રખતે હુએ ઉન્હોને ગઝલકા નિર્માણ

ક્રિયા. પરશિયન કવિ રૂઢકી (ઈ.સ. ૮૮૦ થી ૯૪૯) સબસે પહેલી ગઝલ અવામકો પેશ કી.”*

આમ ઈરાન તે વખતે પણ સુસંસ્કૃત અને વૈભવશાળી હતું. એમની પાસે ‘અહૂર-મઝ્દ’ નામનો ધર્મ પણ હતો, જેનો અર્થ પણ ‘પવિત્ર સૂર્ય’ (અગ્નિ) થાય છે. ફારસી અને સંસ્કૃતનાં મૂળ પણ ઈન્ડો-આર્યન, ઈન્ડો-યુરોપિયન કૂળની ભાષામાં પડેલા છે તેમ ભાષાવિજ્ઞાન કહે છે. આથી કેટલાંક શબ્દોનું સામ્ય પણ તારવેલ છે.

પ્રાચીન હકીકત આવી હોવા ઉપરાંત જે પ્રદેશમાં ચાર ચાર શતાબ્દીઓથી પણ વિશેષ સમય માટે એક જ સાસાન-વંશ શાસિત રાજ્ય વહીવટ ચાલ્યો આવતો હોય ત્યાં રાજકીય સ્થિરતાને આભારી સામાજિક વ્યવસ્થા, નીતિનિયમો, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક ગુણવત્તાનું પ્રમાણ ઊંચું હોવા વિષે બે મત ન હોઈ શકે. આમ ઈરાનની ભૂમિ સાહિત્યમાં પણ કોઈક નવી ચીજ આપી શકવા ક્ષમતા ધરાવનારી ફળદ્રુપતા ધરાવે છે તે સ્વાભાવિક પણ ગણાય.

ઈરાનના ઈતિહાસમાં અંધાધૂંધીની અજંપાભરી સ્થિતિનું નિર્માણ ઈ.સ. ૬૫૦ બાદ થયું. તેમાં પ્રથમ ત્રણ શતક મુસ્લિમ શાસનને સ્થિર થવામાં ગયા. તે સમયગાળા દરમ્યાન તાતાર, હૂણો અને મોંગલ પ્રજાનાં અસહ્ય આક્રમણો જેમ ભારતે ખમ્યાં એ રીતે ઈરાને પણ ખમ્યાં છે. તેનાં પરિણામ રૂપ પ્રજાના એક સમુદાયે હિજરત પણ કરવી પડેલ જેનું જીવંત ઉદાહરણ ભારતસ્થિત પારસી પ્રજા છે. અસહ્ય અંધાધૂંધીભર્યા વાતાવરણમાં પણ ઈરાની સર્જક કસીદાને સાહિત્યપ્રકારે આવકારે, ઉપાસે એ ઈરાની પ્રજાના સંસ્કારવારસાનું પણ આગવું લક્ષણ બની નીખરી ઊઠે છે. અરબી કાવ્યપ્રકાર કસીદામાં પણ ઈરાની સંસ્કાર ઊતરે છે અને એની પ્રથમ બે પંક્તિઓ તશ્બીબ ગઝલનાં જેવું જ મોહક વ્યક્તિત્વ ઊભું કરે છે આથી જ કદાચ ઈ.સ.ની અગિયારમી સદીમાં “રશીદુદ્દીન વાતવાત”, “હદાઈકે-સહર ફી દકાઈકુલ શે’ર” નામક પુસ્તકમાં તશ્બીબ/નસીબ અને ગઝલને સમાનાર્થી

* આઈનાએ ગઝલ - પ્રસ્તાવના. રુદાદે ગઝલ - સં. ડૉ. ઝરીના સાની અને ડૉ. વિનય વાઈકર.

૭૬ કહે છે.

ત્રીજી સદીમાં સૂફીવાદના આરંભકાળે ગઝલની વિકાસની દિશા દોરાયેલી ઇબ્રાહીમી સૂફી કવિઓએ દિવ્ય પ્રેમના અનુસંધાને આશિક, માશૂક, મદિરા જેવાં સ્તીકો યોજેલા. તેમાં સૂફી મતના સિધ્ધાંતોનું જીવનદર્શન થાય છે. આના કારણે ગઝલ (કસીદા) ચોક્કસ ચોકઠામાં ગોઠવાઈ જાય છે. આમ ગઝલ ઈરાનની ભૂમિ પૃથ્વી યાત્રા કરે છે અને છેક ત્રીજી સદીના કસીદાના ગર્ભમાં અંકુરિત થયેલી ગઝલની સર્વપ્રથમ ગઝલ ઈરાનના કવિ રુડકી દ્વારા અવતરિત થાય છે. છેક દસમા સદીમાં ! અહીં જ ખલીલ-બીન-અહમદ-ઈન બસરી દ્વારા સર્વપ્રથમ અરબી-ફારસી દશાક્ષરનું પિંગળ ‘ઇલ્મે-અરૂઝ’ પ્રકાશિત થાય છે. રશીદુદ્દીનનું ‘હદાઈત સહરની દકાઈકુલ શે’ર’ની પણ ઈરાન જન્મભૂમિ બને છે. આ સમય દરમ્યાન જ હાફિજ શીરાઝી ગઝલનાં ગુણ, દર્શન, તસવ્વુફ, બોધ અને રાજકારણ જેવા વિષયો ઉમેરી ગઝલને સમૃદ્ધ કરે છે અને અંધાધૂંધીના જ સમયગાળામાં ગઝલનો આગળનો વિકાસ અવરોધોને ઉવેખી ઈ.સ. ૧૧૮૪ પછી શેખ સાદીનાં હાથે નવો જ વળાંક અપનાવે છે. ડૉ. રશીદ મીર નોંધે છે તેમ “તેમની ગઝલોમાં અનુભવસિધ્ધ સામગ્રીનો વિનિયોગ થયો હોવાથી ગઝલ સ્પર્શક્ષમ લાગે છે.”*

અહીં સુધી ઈરાનિયન ગઝલ ઉપર સૂફીમતનો જબરો પ્રભાવ વર્તાય છે પરંતુ એ પછી બાબાફુગાની નામનો કવિ, સૂફી કવિતાના ઓસરતા પૂર પછી, ગઝલના નવા યુગનો આરંભ કરે છે. દાર્શનિક સમસ્યાઓ, ઉચ્ચતર કલ્પના-ઉડ્ડયન, સામાજિક-ચૈતસિક અસંતુલન વગેરે વગેરે ફુગાનીની ગઝલનાં લક્ષણો બને છે. આમ સફવીયુગ (૧૫૫૪ થી ૧૭૨૨)માં શ્રેષ્ઠ જમા પાસું ફારસી ગઝલોમાં અંકે થાય છે. ડૉ. રશીદ મીર આગળ નોંધે છે “સંજોગોએ ગઝલમાં કેટલીક વિશેષતાઓ ઉત્પન્ન કરી દીધી દર્શનશાસ્ત્રને કારણે સંકુલ વિચારો અને નૈસર્ગિક સૌંદર્યને કારણે સુરા, પ્રેમના રંગો ગઝલમાં પ્રવેશ્યા.”**

* ગઝલનું પરિપ્રેક્ષ્ય - લે. ડૉ. રશીદ મીર, પૃ - ૫

** ગઝલનું પરિપ્રેક્ષ્ય - લે. ડૉ. રશીદ મીર, પૃ - ૫

ગઝલમાં પ્રયોજાયેલ સુરા, સાકી, મયખાના ઈત્યાદિ પ્રતીકોનાં પ્રયોજન પાછળ ઈરાનમાં ઈસ્લામના આગમન પહેલાંથી જ ચાલી આવતી પ્રથાની જાણકારી રસપ્રદ રહેશે. “ઈરાનમાં ઈસ્લામની આજ વર્તાઈ એ પહેલાં અગ્નિને ઈશ્વરનું રૂપ માનીને એની પૂજા થતી હતી. એ વખતે મંદિરોમાં અગ્નિ અહોરાત પ્રજ્વલિત રહેતો હતો. ઈરાનમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવેલા પારસીઓ આજે પણ અગિયારીમાં અગ્નિની જ પૂજા કરે છે. ઈરાનમાં આ અગ્નિ-મંદિરના પુજારી મુગ કહેવાય છે; બહુવચન મુગાં બને છે. પુજારીના વડાને પીરેમુગાં કહેવાય છે. પૂજા માટે આવતા ભાવિકોને પ્રસાદરૂપે શરાબનો એક ઘૂંટ આપવામાં આવતો હતો. આથી શરાબ એ ઈશ્વરની કૃપાપ્રસાદી રૂપે અપાતું ચરણામૃત હતું એમ કહીએ તો ચાલે. શરાબ બનાવવાની કલા ફક્ત પીરેમુગાં પાસે જ હતી અને બહાર કશે જ મળતો ન હતો. કાળક્રમે આ પુજારીઓએ શરાબ બહાર મળે એવી વ્યવસ્થા કરી અને શરાબખાના ખોલ્યાં. શરાબ આપવા માટે સુંદર નવયુવકોને કામે લગાડ્યા; જેઓ સાકીના નામે ઓળખાયા. જે ઘડાઓમાં શરાબ લાવવામાં આવતો હતો તેને ખુમ કહેવાય છે. ખુમમાંથી સુરાહીમાં અને સુરાહીમાંથી જામમાં શરાબ આપવામાં આવતો આમ શરાબ એ મૂળ તો પ્રસાદી રૂપે આવ્યો હતો. એ સંદર્ભનો ખ્યાલ હોય તો ગઝલ સમજવામાં આસાની રહે છે.”*

જીવનરસ અને શરીરને પણ મદિરા અને જામ તરીકે પ્રયોજીને કેવું સુંદર પરિણામ નીપજાવી શકાય છે તેનું સુંદર ઉદાહરણ મરીઝનો શે'ર છે;

જિંદગીના રસને પીવામાં કરો જલ્દી ‘મરીઝ’
એક તો ઓછી મદિરા છે, ને ગળતું જામ છે.

૧.૪ ગઝલનું ભારત તરફ પ્રયાણ

ડૉ. ચિનુ મોદી નોંધે છે; “ગઝલ એ અરબી સાહિત્યસ્વરૂપ છે. અરબસ્તાનથી એ ઈરાનની ફારસી ભાષામાં વિકાસ પામી છે. મોગલોના આક્રમણ પછી ભારતમાં ફારસી રાજભાષા બને છે. લશ્કરના ભારતીય સૈનિકો સાથેની

* ૧૦૧ ગઝલ સં-રમેશ પુરોહિત - પ્રસ્તાવના - પૃ - ૧૬

મોગલ સૈનિકોની વાતચીતમાંથી ફારસી-હિન્દીનાં મિશ્રણમાંથી ઉર્દૂ ભાષા નીપજી. આ લશ્કરી ભાષા છેવટે સાહિત્યની ભાષા બને છે. ફારસીનું અતિશય પ્રચલિત કાવ્યસ્વરૂપ ગઝલ ઉર્દૂ સાહિત્યમાં કેન્દ્રમાં રહે છે. ઉર્દૂને આમપ્રજા સુધી પહોંચાડવામાં ગઝલે મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.”*

ડૉ. ચિનુ મોદીએ સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કરેલ ઐતિહાસિક નકશાના અસંખ્ય નમણાં, નરવાં અને નકારાત્મક વળાંકો ઉપર ઘટેલ ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું સાનુકૂળ પરિણામ ગઝલ છે અને આ ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો સમય-ગાળો છેક અગિયારમી સદીથી શરૂ થઈ; બાબરના દિલ્હીના સલ્તનતનશીન બાદશાહ ઈબ્રાહિમ લોદી સાથેના પ્રથમ પાણીપતના યુદ્ધ ઈ.સ. ૧૫૨૬ થી આગળ જઈ છેક મોગલ સમ્રાટ શાહજહાં શાસિત ભારતીય સુવર્ણયુગ વચ્ચેનો છે. આ ગાળાની ઘટનાઓ અને એની ભારતીય ભૂમિ ઉપરની અસરોની તપાસ ગઝલના ઉત્તરોત્તર વિકાસને સમજવામાં પણ ઉપકારક ગણાશે. આ સમયગાળાએ ભારતીય બોલીઓ, ભાષાઓ ઉપર જ માત્ર અસર નથી કરી પરંતુ ભારતીય જીવનશૈલી, રાજકીય, સામાજિક વ્યવસ્થાઓમાં પણ અમૂલ પરિવર્તન કર્યું છે. આ પરિવર્તનોએ માત્ર ગઝલોના આગમન, સ્થાયીકરણ અને વિકાસમાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે; એટલું જ નહીં પરંતુ ભારતીય સાહિત્ય અને વિચાર-સરણીને અનુલક્ષી અસરકરતાં પરિબળો તરીકે સ્વયં સંસ્થાપિત થયા. આની અસરોના પરિણામરૂપે પણ ગઝલના ભારતીય પ્રવેશે નિત્યનૂતન પરિધાન-પરિવેશ ધારણ કર્યા હોવાની પૂરી સંભાવનાઓ છે.

ઈ.સ. ૭૧૧માં ઈરાનમાં ઈસ્લામ-ધર્મીઓનું શાસન પ્રમાણમાં સ્થિરતા તરફ ગતિ કરતું હોઈ, મહમદ-બીન-કાસીમ તેની સત્તા સિંધ પ્રાંત સુધી લંબાવવા આક્રમણ કરી સિંધ પ્રદેશ કબજે કરે છે. બાકીના ભારતીય પ્રદેશો અને ઈરાનનું અંતર આ રીતે પણ ઘટે છે; જેના પરિણામે સૂફી મતના સંતોનો ધીરે ધીરે ભારતની પશ્ચિમ ભૂમિ તરફ પ્રવાહ વળે છે ત્યારના સમયના ભારતીય પ્રજા-માનસ,

* ગુજરાતી પ્રતિનિધિ ગઝલો - સં-ડૉ. ચિનુ મોદી, પ્રસ્તાવના - પૃ-૫

શાસકીય પધ્ધતિ અને વાણી વ્યવહાર ઉપર નજર નાખવા જેવી છે.

શાસનપધ્ધતિના નામે જમીનના વિશાળ ભાગ ઉપર રાજાઓનું શાસન ચાલતું જેને પરિણામે પ્રજા અને રાજા વચ્ચે ખંડણી આપવા સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ વ્યવહાર થતો, ગામના, તહેસીલના ઠાકોરો દ્વારા સંરક્ષણ ઈત્યાદિનાં પ્રશ્નો હલ થતા. ગ્રામ્ય પ્રદેશ અને રાજધાનીના નગરો વચ્ચે અવકાશ પણ ખાસ્સો રહેતો. આર્થિક વ્યવહારો માટે સોના-મહોરો તો હતી પરંતુ એનો વિનિયોગ મર્યાદિત અને નીચલા થર સુધી નહીં અને આમ વસ્તુવિનિમયથી વ્યવહાર નભતા. વસ્તીના પ્રમાણમાં વસ્તુવિપુલતા વ્યક્તિને કૃપણ થતાં રોકતી. અને પ્રજાકીય સ્વાતંત્ર્યનો સ્વાદ પણ પ્રજા ચાખી શકતી. આનાથી પ્રજાના માનસમાં ખાસ પ્રકારની ઉદારતા પણ પ્રવેશેલી. આ ઉદારતા જ નવા સંપ્રદાયો, ચિંતનને સ્વીકારવા ઉપકારક બનતી. પ્રજા વચ્ચે વ્યવહાર માટે સંસ્કૃતનું ચલણ નહીંવત્ અને અપભ્રંશ ભાષાપ્રચાર વિશેષ. જેથી કરીને લોકશૈલી લગભગ તમામ કલાનાં વર્ગોમાં પણ વિસ્તરી. અપભ્રંશ બોલીરૂપે વધુ અને લિપિના સ્વરૂપે પ્રાથમિક અવસ્થા ભાગ્યે જ પાર કરી શકેલી તેમ છતાં લોકગીતો ભજનોના પિયાલા, કાફી-દુહા, છંદ, ચોપાઈ વગેરે માત્રિક છંદો દ્વારા ભારતીય સંસ્કારનાં અને દર્શનનાં મૂળ ઊંડે સુધી પ્રસરી ચૂકેલાં. અહીં અરબી-ફારસી અરુઝ (છંદશાસ્ત્ર) પણ માત્રામેળ છંદોની કેટલું નજીક છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વિગત છે. અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ હિન્દી, ગુજરાતી, રાજસ્થાની, મરાઠી ઈત્યાદિનો જન્મકાળ પણ આ યુગના મૂળમાં રહેલો છે તેમ ભાષાવિજ્ઞાન જણાવે છે.

આ સમગ્ર વાતાવરણ વચ્ચે સૂફી સંતોનું વિચરણ બંને પક્ષે આદાનપ્રદાનનું પરિબળ બની રહે છે. સૂફી મત મુજબ નિરાકાર એકેશ્વરવાદ તે સાધ્ય-ઉપાસના પધ્ધતિ છે અને એના માટે ઈશ્વર માલિક, પ્રેમી, સંચાલક પરિબળ તરીકે રહસ્ય છે તો ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રનાં એક મત મુજબ પણ લગભગ આ પ્રકારની જ ઉપાસના પધ્ધતિ વિકસેલી એકાંતમાં સાધના કરતા યોગીઓ આનું ઉદાહરણ છે. સમાન ભૂમિના યોગીઓ અને સૂફી સંતોનું મિલન એકબીજા પ્રત્યે સમાનતાનું

દ્યોતક ન બને તો જ નવાઈ અને પ્રજાના શ્રદ્ધાકેન્દ્રસમા યોગીઓ સૂફી સંતોને આદર આપતા હોય ત્યારે પ્રજા પણ સૂફીસંતો અને સૂફીમતથી આકર્ષાય તેમાં નવાઈ જેવું નથી. આદાનપ્રદાનના રૂપે ભારતીય ઉપાસકોએ લીલાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યા અને સૂફીઓએ ધૂણાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. સમયની પણ એક માંગ હતી. આ બન્ને મળીને પીરાણા સંપ્રદાયના ભારતમાં ખાસ કરી ને પશ્ચિમ ભારતમાં મૂળ નખાયાં હોવાનું સ્વીકારી શકાય છે. “એકોડહં બહુસ્યામ્ વદંતી” એકને મન અલખનો ઘણી છે તો બીજાને મન ખલકનો માલિક !

સૂફીસંતો એમની સાથે જ કસીદાના સ્વરૂપે ગઝલને પોતાની સાથે જ લાવેલા કસીદા એમના માટે ઉપાસનાનું પણ એક સાધન હતું. જેમ સૂફી સંતોમાં ભારતીય તત્ત્વચિંતન ભળવા લાગ્યું હતું તેમ કસીદાની ગાયકી અને વિષયવસ્તુરૂપે ભારતીય ચિંતન પોતાની જગ્યા કરી શક્યું.

અજમેર ખ્વાજા-પીરની દરગાહની જેમણે મુલાકાત લીધી હશે તેમને ખ્યાલ હશે કે અત્યારે પણ પીર-ઓલિયાની પ્રશસ્તીમાં નાત-કવ્વાલી-કત્આ, જે કસીદાનું જ ગઝલની જેવું જ સંશોધિત આવૃત્તિરૂપ છે ત્યાં ગવાઈ રહ્યાં છે. તેમાં ભારતીય વિચારપ્રવાહનો રંગ પારખી શકાય છે. પીર-ઓલિયાના ચમત્કારોનું વર્ણન આના ઉદાહરણરૂપ માની શકાય. આ આદાનપ્રદાનનો ગાળો આઠમા સૈકાથી અગિયારમાં સૈકાના પૂર્વાર્ધ સુધી લંબાયેલો અનુભવાય છે.

જાણીતા વિવેચક શ્રી વિજયરાય. ક. વૈદ્ય એમના પુસ્તક ‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’ ભાગ-૧-પૃષ્ઠ ૩૨ પર આહ્વાન કરે છે કે “સાહિત્ય જે સામાજિક પરિસ્થિતિમાં ઉદ્ભવ્યું ને ફૂલ્યુકાલ્યું તેમાં જ એને વાંચવું કે સુણવું કે સમજવું ઘટે.” શ્રી વિજયરાયના શબ્દાહ્વાનને આગળ ધરી આપણે ભારતીય પરિસ્થિતિઓ જે ઈ.સ.ના ૧૧મા શતકથી શરૂ થઈ મોગલો ભારતમાં સ્થિત થયા અને રાજ્યપ્રણાલી, સામાજિક, ધાર્મિક, સાહિત્યિક ક્ષેત્રે પ્રદાન કર્યું એટલે કે ૧૬ મા, ૧૭ મા સૈકા સુધીનું ગઝલની ઉત્કાંતિના સંદર્ભે વિહંગાવલોકન કરીએ.

ઈ.સ.ના આઠમા સૈકાથી દશમા સૈકાનાં અંત એટલે કે છેલ્લાં ત્રણસો ત્રણસો

વરસોથી ભારતીય સમાજ અને મુસ્લિમ પ્રજાનો અમુક વર્ગ જે ભારતમાં આવી ચૂક્યો હતો તેમની વચ્ચેનાં સામંજસ્ય પૂર્ણ વ્યવહારનો ગાળો છે. આ સમયગાળા દરમ્યાન સામાજિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક સમરસતા કેળવાતી જતી હતી. જેનાં પરિણામોનો આછેરો પરિચય આગળ કરી ગયા. આ ગાળાની સમરસતા, સહિષ્ણુતા આદાન-પ્રદાનની પૂર્વતૈયારીયુક્ત માનસિક અવસ્થાને મુસ્લિમ ધર્માધતાનો પરિચય ન થયો હોત તો પરિણામ આજે ગઝલ અને સામાજિક સંદર્ભે જુદું જ હોત ! સમરસતા, સહિષ્ણુતા અને નૂતન સભ્યતાના નિર્માણના શાંત જળમાં કંઈક કાંકરીયાળો થયો; આક્રમણખોર, ધર્માધ મહમ્મદ ગઝની દ્વારા. એણે લૂંટફાટના ઈરાદે જ સોમનાથ પર ઈ.સ. ૧૦૦૧ અને ૧૦૨૪ એમ બબ્બે ચઢાઈ કરી. લૂંટફાટ, તોડફોડ આદરી પારંપારિક રુઢિવાદી માનસને ઠેસ પહોંચાડી, તો ત્રીજી જબરદસ્ત ઠેસ દિલ્હી સલ્તનતના સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના લશ્કર દ્વારા ઈ.સ. ની ૧૪મી સદીના પ્રથમ પચીસીના સમયગાળામાં !! જેણે હિંદુમાનસને મુસ્લિમો પ્રત્યે પ્રમાણમાં થોડું અસહિષ્ણું અને અતડું બનાવ્યું તો સાથોસાથ અરબી, ફારસી સાહિત્ય પ્રત્યે પણ અતડાપણાની શરૂઆત થઈ. આ અતડાપણાને વેગ આપ્યો ત્યારપછીનાં અમુક ધર્માધ, અસહિષ્ણુ મુસ્લિમ શાસકોએ; એમણે ધર્માન્તરની પ્રવૃત્તિને ઉશ્કેરી એટલું જ નહીં પરંતુ ધર્માન્તરને પ્રોત્સાહિત કરવા બિનમુસ્લિમો પર જજિયાવેરો પણ ઠોકી બેસાડ્યો આનો વિરોધ જેમ અન્ય માર્ગોએ હિંદુ શાસિતો દ્વારા થયો તેજ રીતે હિન્દુ માનસે સમસ્ત મુસ્લિમ પ્રથાઓ, અરબી-ફારસી સાહિત્ય સહિત તરફ ધિક્કારની લાગણીઓને પોષી. આમ પરસ્પરની અસહિષ્ણુતા, અનુદારતાએ અલગાવવાદી માહોલ ઊભો કર્યો જે સૂગમાં પરિવર્તિત થયો. અરબી-ફારસી સાહિત્ય પ્રત્યેની સૂગની પરંપરા જાણેઅજાણે વિકસી. આ થઈ ગઝલે સહન કરેલી, વેઠેલી નકાત્મક પરિબળો, ટૂંકી દૃષ્ટિની દૂર સુધી ફેલાયેલી અન્યાયી પ્રથા ! સૂગની પ્રથા લંબાતી છેક ગુજરાતી ભાષાના આધુનિક કાળના આદરણીય વિદ્વાનો સમા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા, વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી અને ખુદ વિજયરાય ક. વૈદ્યથી પણ સાંપ્રત

સમય સુધી. વિજયરાય વૈદે ખૂદ જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી 'સાગર' (૧૮૮૩-૧૯૩૬)ના સાહિત્યનું વિવેચન કરતાં 'ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા ભા-૩'-પૃ-૨૪૭ પર, નોંધ્યું છે. ૧૯૧૩ નું છે એ અચ્છું સંપાદન ગઝલિસ્તાન બાજુએ મુકીએ એટલે ખંડકાવ્ય 'થાકેલુ હૃદય' (૧૯૦૯) તથા 'દિવાને-સાગર'ના બે ભાગ (૧૯૧૬-૧૯૩૬) આટલામાં સમગ્ર સાગરકવિતા આવી જાય છે. આ ત્રણમાંની પહેલી કૃતિના કોઈ કોઈ ભાગ ભાવકને ગમી જાય તેવા છે અને ઉત્તમાંગ વચ્ચે વચ્ચે મુકેલાં સુંદર ગીતો છે. આગળ ઉમેરે છે - 'દિવાને સાગર'(૧) જે સંકડો પાનાનું' તેમાં વણજામેલી ને રસભરિત થોડી છે." ઉપરોક્ત વિધાનમાં આંશિક સત્ય નજરે પડે છે તો ગઝલની સરિયામ ઉપેક્ષા જણાય છે. જાણે કે તેમણે અગાઉ પૃષ્ઠ ૩૨ પર કરેલ અનુરોધ પોતે જ સહૃદયતાથી લેતા નથી.

નરસિંહરાવને તો તિરસ્કારની કક્ષાએ ગઝલ પ્રત્યે અણગમો હતો તે બહુ જાણીતી વાત છે તો બુઝુર્ગ શાયર રતિલાલ 'અનિલ' મસ્ત-હબીબ-સારોદીનાં સંગ્રહ 'મોજમસ્તી'ની પ્રસ્તાવનામાં વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી સંદર્ભે નોંધે છે "અફસોસ એટલો જ કેટલાયે મુસ્લિમ લેખકો, કવિઓએ જેટલું, જેલું લખ્યું તે તરફ એમનું ધ્યાન ગયું જ નહીં. એકવાર ગુજરાતી ગઝલ-મુશાયરાની આકરી ટીકા કર્યા પછી એમણે એ તરફ નજર જ ન કરી."

હાલના સમયમાં પણ આદરણીય કવિ, આસ્વાદક, વિવેચક સુરેશ દલાલ સાવધાનીપૂર્વકનાં સૂરોમાં કહે છે "ગઝલને વિવેચનની એડી નીચે કચડાય નહીં." આમ ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિઓને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તો જણાશે કે જે કંઈ વધુ પડતું થયું તેમાં અરબી-ફારસી સાહિત્યપ્રકાર કે ગઝલને કશી લેવાદેવા નહોતી એ તો સંપૂર્ણ નિર્દોષ હતાં છતાં સહન કરવાનું એમના ભાગે આવ્યું. તાજેતરમાં જ નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા, ભારતીય મૂળના લેખક શ્રી વી. એસ. નાયપોલે પણ માને છે કે, "ઈસ્લામની વિજયકૂચને કારણે ભારત તથા અન્ય દેશોની સભ્યતાઓને ભારે નુકશાન થવા પામ્યું છે."* આને આપણે અરબી સાહિત્ય અને

* સંદેશ સાપ્તાહિક-પૂર્તિ - તા. ૧-૧૨-૨૦૦૧. પૃ.૭ પ્રો. એચ. એમ. ત્રિવેદી (ન્યુઝ પ્લસ)

ખાસ કરીને ગઝલોના વિકાસ માટેના નકારાત્મક અવરોધકો તરીકે મૂલવી શકીએ. તેમ છતાં ગઝલની પ્રવાહિતા, લોકભોગ્યતા અને ક્ષમતાએ એનો માર્ગ કંડારી જ લીધો, જાણે કે ગઝલે સામા પ્રવાહે તરીને પણ પોતાની દિશા જાળવી રાખી; ભારતીય ભાષાઓમાં પૂરતી જગા કરી લીધી. જાણે કે ગઝલે જયદેવે 'ચન્દ્રલોક'માં મૂકેલો શ્લોક સાચો ઠરાવ્યો.

નિર્દોષા લક્ષણવતી સરીતિર્ગુણોભૂષિતા ।

સાલંકાર રસ્તનેક વૃત્તિર્વાક્ કાવ્યનામ્ ભાક્ ॥

(નિર્દોષ લક્ષણયુક્ત, રીતિગુણવિભૂષિત, અલંકાર, રસ, વૃત્તિવિશિષ્ટ એવી વાણી સાહિત્યમાં કાવ્યનામને પાત્ર છે.)

આગળ જોયું તે પ્રમાણે આક્રમણખોરોએ લૂંટફાટના ઈરાદાસર જ ભારત પર આક્રમણો કરેલાં અને પરત સ્વદેશ પાછા ફરેલા. તેઓમાંથી કોઈને ભારત-શાસન નિમિત્તે સ્થિર થવામાં રસ ન હતો. ઈ.સ. ૧૧૯૨માં મોહમ્મદ ઘોરી દ્વારા દિલ્હીસમ્રાટ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ પરાસ્ત થતાં પણ ઘોરી એનાં સુબાને નિમીને દિલ્હી લૂંટની માલમતા સાથે વતન પાછો ફર્યો. આમ દિલ્હી, ભારતનાં મધ્યસ્થાને પ્રથમ મુસ્લિમ શાસન સ્થપાયું એમ કહી શકાય. ઈ.સ. ૧૨૦૬માં કુતુબુદ્દીન ઐબક દ્વારા ગુલામવંશની સ્થાપના થાય છે. તે સમયના ગાળામાં પણ તાર્તાર, હુણોના આક્રમણ સતત થયા કર્યા છે તો ગુલામવંશ દરમ્યાન પણ ઈ.સ. ૧૨૨૦માં ચંગીઝખાન દ્વારા મોંગોલિયન આક્રમણ થાય છે અને દિલ્હી લૂંટાય, પીંખાય છે.

કુતુબુદ્દીનના શાસન દરમ્યાન ઈ.સ.૧૨૩૨માં ઐતિહાસિક સ્થાપત્યના નમૂનારૂપ કુતુબમિનારનું નિર્માણ થાય છે. તેથી કલ્પના કરી શકાય કે ગુલામવંશના શાસકોને કલા પ્રત્યે કૃણી લાગણી હોવી જોઈએ. સ્થાપત્યકલાની આસપાસ અન્ય કલાઓને પણ સ્થાન મળ્યું હોય તેવી સંભાવના ખરી. કુતુબુદ્દીન, ગુલામવંશના શાસનના અંદાજે ૯૦ વર્ષના શાસનસિવાય આ પછી બાબર દ્વારા સ્થાપિત મોગલ સલ્તનત સુધી કોઈએ લાંબુ શાસન કર્યાનું ઈતિહાસ બોલતો નથી. જેમ કે ઈ.સ.૧૨૯૦માં ખીલજીવંશની સ્થાપના, ઈ.સ.૧૩૨૦માં ગિયાસુદ્દીન દ્વારા

તથાલખવંશની સ્થાપના, ઈ.સ. ૧૩૯૮માં તૈમૂરલંઘનાં આક્રમણો અને ઈ.સ. ૧૪૫૧માં લોદીવંશ તે છેક ઈ.સ. ૧૫૨૬માં ઈબ્રાહીમ લોદીને પાણીપતના પ્રથમ યુધ્ધમાં બાબર હરાવી મોગલવંશની સ્થાપના કરે છે.

આ સમય દરમ્યાન મુસ્લિમ-સલ્તનત હિંદના બાકીના હિસ્સા ઉપર પણ શાસન નિમિત્તે ફેલાવા લાગેલી, જેમ કે ઈ.સ. ૧૪૯૮માં આદિલ શાહ દ્વારા બીજાપુર ખાતે, ઈ.સ. ૧૪૯૦માં હૈદરાબાદ ખાતે નિજામ શાહી, ઈ.સ. ૧૫૧૮માં ગોલકોંડા ખાતે કુતુબશાહી વગેરે. આમ મુસ્લિમ પ્રજા ભારતના બાકીના પ્રદેશો સુધી પહોંચી. બીજા પક્ષે એમ પણ બન્યું છે કે ભારતમાં મુસ્લિમ-યુગના આરંભ સાથે ઈરાનના કવિઓની પણ આવ-જા ભારતમાં શરૂ થઈ અન્ય કલાકારોની સાથે સાથે. એમાંથી અમુકનું આવાગમન ચાલું રહ્યું તો અમુક ભારતમાં સ્થિર થયા ફારસી ગઝલ સાથે જ ! અહીં ફારસી ગઝલને નવું જ વાતાવરણ, વાણી, વ્યવહારનો સામનો થયો અને ફારસી ગઝલો વધુ બલવત્તર બની. ઈતિહાસકારો ફારસી-ઉર્દૂ ગઝલોનો આને પ્રથમ તબક્કો ગણે છે. મોટા ભાગના કવિઓ ફારસીમાં જ લખતા. તેથી નામાંકિત હોવા છતાં લોકપ્રિય થઈ શક્યા નહીં, જ્યારે અમીર-ખુશરો (ઈ.સ. ૧૨૫૩ થી ૧૩૨૫)ને ભારતમાં બોલાતી લઢણો પ્રત્યે ખાસ અનુરાગ થયો. ફારસી સિવાયની ભારતની દિલ્હી આજુબાજુના પ્રદેશોમાં બોલાતી પ્રજા ભાષાનું હિંદવી કે હિંદી નામકરણ પણ આમ અમીર-ખુશરોએ જ કર્યું તો એની કવિતામાં ગઝલની પ્રથમ પંક્તિ ફારસીયુક્ત શબ્દોની તો દ્વિતીય પંક્તિ હિન્દીભાષાની પ્રયોજાતી. આ રીતે પણ અમીર-ખુશરોની ગઝલો લોકભોગ્ય, લોકપ્રિય બની તો ખુશરોને લોકાદર પણ સારા પ્રમાણમાં મળ્યો.

અમીર-ખુશરોની ગઝલની પંક્તિઓ આ સંદર્ભે આપણે જોઈએ.

શબાને-હિજાઈ દરાજ યું જુલ્ફ
બરોજે - વસ્લત ચૂં ઉમ્ર કોતાહ
સખી પિયાકો જો મેં ન દેખું
તો કેસે કાઢૂં અંધેરી રતિયાં ।

અમીર ખુશરો ખુદ આશિક પ્રેમી કવિ હતા તો અચ્છા સંગીતકાર પણ હતા. તેમણે ખ્યાલ ગાયકીના જનક પણ ગણવામાં આવે છે. એમણે અંદાજે ૫૪૦ ગઝલો લખી હોવાની બાબત નોંધાઈ છે. એમના બીજા બે-ત્રણ શે'ર પણ માણવા ગમશે. આ રીતે આપણે ભારતીય ગઝલના પ્રથમ તબક્કાનાં પરિચયમાં આવી શકીએ.

યકાયક અજદિલ દો યશ્મે જાદૂ, વસત ફરેહં બબુદ તસ્કી
કિસે પડી હૈ જો જા સુનાયે, પિયારે પીકો હમારી બતિયાં ।

* * *

યૂં શમ્અ સોજાં યૂં જરા હૈરાં
ઝકહરે આં મહ બગુશ્ત આબિર ।
ન નીંદ નૈના, ન અંગ ચૈના
ન આપ આવે, ન ભેજે પતિયાં ॥

* * *

ઝે હાલ મિસકીં મકુન તગાફૂલ
દુરાય નૈના બતાયે બતિયાં ।
યૂં તાબે હિજાં નદાર મ એ જાં
ન લેહૂ કાહે લગાય છતિયાં ॥

આમ ભારતીય પ્રદેશવિશેષમાં પણ ગઝલનો ઉષ્કાળ પ્રગટી ચૂક્યો, અમીર-ખુશરો અને એમના સાથી ગઝલકારોના હાથે.

પ્રકરણ : ૨

ભારતીય અરબી-ફારસી ગઝલોની વિકાસરેખા
અને
ગુજરાતનું પ્રદાન

૨.૧ ઉર્દૂ પ્રસ્તાવિક ભાષાનો જન્મ	૦૨૯
૨.૨ ભારતીય ઉર્દૂ-ફારસી ગઝલના વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓ	૦૩૧
૨.૩ ઉર્દૂ ભાષામાં ગુજરાતનું પ્રદાન	૦૪૨
૨.૪ ગુજરાતના અન્ય ઉર્દૂ ગઝલકારો	૦૫૦

પ્રકરણ : ૨

ભારતીય અરબી-ફારસી ગઝલોની વિકાસરેખા અને ગુજરાતનું પ્રદાન

અમીર-ખુશરો ઉપરાંત આ અગાઉના ફારસી કવિઓમાંથી ત્રણ નામ અતિ પ્રતિષ્ઠિત થયાં હોવાનું જણાય છે. તેમાં હાફિઝ, શેખ સાદી અને ઉમ્મર-ખય્યામનો સમાવેશ થાય છે. હાફિઝ અને ઉમ્મર ખય્યામની શાયરીઓના અનુવાદ વિશ્વની અનેક ભાષાઓમાં થયો છે.

વિશ્વની મોટાભાગની ભાષાઓમાં અનુવાદિત કૃતિઓમાં પ્રથમ સ્થાને બાઈબલ છે તો ભગવદ્ગીતા, રવીન્દ્રનાથની ગીતાંજલી અને ગાંધીજીની આત્મકથા 'સત્યના પ્રયોગો,' હાફિઝની શાયરી અને ઉમ્મર ખય્યામની રૂબાઈયતોનું સ્થાન પણ વિશિષ્ટ છે. હાફિઝની શાયરીને વિશ્વના તપ્તા ઉપર લાવનાર કિસ્સો પણ ઓછો રોચક નથી. હાફિઝના મૃત્યુ પછી અંદાજે ૮૦૦ વર્ષે અંગ્રેજી પ્રવાસીની નજરે ઈરાનમાં હાફિઝની શાયરીઓ ચઢે છે. તેને આ સામગ્રી બહુમૂલ્ય લાગી અને ઈંગ્લેન્ડ લઈ ગયો ત્યાં એનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થયો. પ્રાથમિક તબક્કે તો અનુવાદિત પુસ્તકની નકલો વર્ષો સુધી અભેરાઈ ઉપર ધૂળ ખાતી રહી. પ્રકાશકે

જાહેર કરેલ કોઈ યોજના અન્વયે હાફિઝની શાયરીઓનાં અનુવાદની નકલ અન્ય પુસ્તકોની ખરીદી સાથે વિના-મૂલ્યે આપવામાં આવી, આમ હાફિઝની શાયરીનો અનુવાદ વાચકો સુધી પહોંચ્યો અને વાચકોને હાફિઝની શાયરીઓ એટલી હદે સ્પર્શી ગઈ કે ખૂબ ઓછા સમયમાં તેનું પુનર્મુદ્રણ કરવું પડેલું અને પુનર્મુદ્રણ થતાં જ રહ્યાં. આમ હાફિઝની શાયરી અંગ્રેજી મારફત, જેમ વિશ્વની અન્ય ભાષાઓમાં પહોંચી તેમ ભારતીય ભાષાઓમાં પણ પહોંચી. હાફિઝની શાયરીને ગુજરાતીમાં પણ ઘણા સર્જકોએ ઈ.સ. ૧૮૦૦ પછીના વર્ષોમાં ઉતારવા માંડેલી, તેમાં ગુજરાતી ગઝલના પ્રથમ ગઝલકાર બાલાશંકર કંથારિયા પણ સામેલ હતા. *

ફારસી ગઝલકારોના હાથે ઈરાનમાં માત્ર ગઝલ-સર્જન જ થયું તેવું નથી. ઈરાનના વિદ્વાનો દ્વારા ગઝલ માટે વ્યવસ્થિત વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવેલો. એમણે ગઝલની વ્યાખ્યા બાંધતાં ગઝલ ને “સુખન અજ જાનાના ગુફતન” અર્થાત સ્ત્રીઓ સાથે કે સ્ત્રીઓના અનુસંધાને વાતચીત કરવાની પધ્ધતિ અથવા માધ્યમ એમ કહ્યું છે. આનો અર્થ એમ પણ લઈ શકાય કે ગઝલ પ્રેમબાની છે, પ્રેમી, પ્રેમિકા, પ્રેમ અને એના અનુષંગે પ્રેમવિષયક અભિવ્યક્તિ માટે ખપમાં લેવાતી સામગ્રીઓ પ્રારંભિક તબક્કે ગઝલમાં છૂટથી લેવાવા લાગી. જેમ કે; આશિક, માશૂક, પ્રેમ, મિલન, વિરહ, સુરા, મયખાના, જામ, સાકી, ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

આપણે જ્યારે કહીએ કે ગઝલ એટલે સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરવાનો અભિગમ અથવા પ્રેમની અભિવ્યક્તિ, ત્યારે પણ ઘણા વિચારણીય મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થાય છે.

પ્રેમ સમાન કોઈ નશો, અવસ્થા દરેક જીવંત પ્રાણી માટે હોઈ શકે નહીં. તેથી ઉચ્ચતમ અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત થવા પ્રતીકો, કલ્પનોની જરૂર રહે અને એની ગરજ સુરા, સાકી, મયખાના, જામ ઈત્યાદિ સારે તે તદ્દન સ્વીકારી શકાય એવી બાબત છે.

* ગુજરાતના સારસ્વતો - કે. કા. શાસ્ત્રી - પૃ - ૭૮

સ્ત્રીઓ સાથેનો સામાન્ય ભાષા-વ્યવહાર પણ મૃદુતા, સ્નેહ અને સમભાવપૂર્ણ હોવો જોઈએ. એને જ આપણે માનવસંસ્કૃતિના ચરમબિંદુ તરીકે ઓળખીએ છીએ અને સ્ત્રી-દાક્ષિણ્ય તરીકે પણ આપણે આ વ્યવહારને આવકારીએ છીએ. એમાં પ્રેમનું તત્ત્વ ઉમેરાય ત્યારે એ વાણી વ્યવહાર મટી વાંકમય રૂપ ધારણ કરે છે. આવા સંજોગોમાં જે વાણીનો ઉપયોગ કરવાનો હોય તે જ-તેવી જ સૌહાર્દપૂર્ણ વાણી-ભાષા ગઝલને ઉપયુક્ત ગણાય. એવી વાણી જ ગઝલબાની તરીકે સ્વીકારાય, ઓળખાય છે.

ગઝલને સમજવા એક બીજા રૂપકનો પણ ઉપયોગ થાય છે. જે ગઝલમાં નિરૂપાયેલ દર્દને સમજવા ઉપકારક થશે. 'ગઝલ' શબ્દ અરબીના ગઝાલા શબ્દ પરથી નિપજાવવામાં આવ્યો છે. ગઝાલા એટલે હરણનું બચ્ચું. હરણનાં બચ્ચાને શિકારીના તીરનું નિશાન બનાવવામાં આવે અને બચ્ચાની ભાગવાની, બચવાની કોશિષો ગીચ જાડી, ઝાંખરાને લીધે નાકામયાબ નીવડે અને તીર વાગી ચૂકે ત્યારે હરણનાં હૃદયથી દર્દ-મિશ્રિત ચીસ નીકળે તેની સાથે ગઝલની બાનીના દર્દને સરખાવવામાં આવ્યું છે. આમ ગઝલમાં અભિવ્યક્ત ઊર્મિઓ માટે તર્કબુધ્ધિને અવકાશ નથી પરંતુ હૃદયની ભાવનાઓ, દર્દ, સમભાવ, લાગણી સાથે સીધો સંબંધ છે. મરીઝ અને શયદાના બે અશઆર ઉદાહરણ તરીકે વધુ ઉપયુક્ત ગણાશે.

અપમાન સાથ કાઢો છો ઘરમાંથી બહાર પણ,
આંસુ બનીને આપની આંખોમાં આવશું.

- શયદા

* * *

હું ક્યાં કહું છું આપની હા હોવી જોઈએ,
પણ ના કહો છો એમાં વ્યથા હોવી જોઈએ.

- મરીઝ

આથી રમેશ પુરોહિત '૧૦૧ ગઝલ' પ્રસ્તાવના પૃ-૧૦ પર નોંધે છે કે

“ગઝલ વિષે કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે એ કવિના અંતરમાં પ્રાદુર્ભાવ પામે છે અને જેવું એનું ભાવ-વિશ્વ હોય છે એવી ગઝલ રચાય છે. ગઝલ એ શાયરના માટે ભાવવિશ્વનું દર્પણ છે.” અને આગળ વધી ગઝલ માટે નોંધે છે કે “ઉર્મિની સચ્ચાઈનો રણકો અને કલ્પનાની સૃષ્ટિની મૌલિકતા શબ્દોમાં અવતરે તો જ સહ્દયીને સ્પર્શે.”

ગઝલ જેટલી વાસ્તવિકતાની નજદીક જાય છે એટલી એ યથાર્થ નીવડે છે. આ સમજને ગઝલનાં શે’રમાં ઢાળે છે ઉર્દૂના પ્રખ્યાત શાયર મીર તકી મીર આ રીતે,

મુજકો શાઆીર ન કહો ‘મીર’ કિ સાહિબ હમને,
રંજોગમ કિતને કિયે જમા તો દીવાન કિયા.

અને અજાણ્યા શાયરનો આજ સંદર્ભે શે’ર છે કે,

ખામુશીસે હજાર ગમ સહના ।
કિતના દુશ્વાર હૈ ગઝલ કહના ॥

ગઝલબાનીના આટલા પ્રાથમિક પરિચય પછી હવે આપણે ફરી પાછા ઐતિહાસિકતાના તબક્કાઓ ઉપર નજર નાખીએ. ઐતિહાસિક ઘટનાઓના ઓથારે ઓથારે જ ભારતની ભૂમિ ઉપર પ્રયોજાતી અનેકાનેક બોલીઓ અત્યારે જેને આધુનિક કહીએ છીએ તે ભાષાઓમાં સ્વરૂપાંતરિત થવાની છે.

૨.૧ ઉર્દૂ ભાષાનો જન્મ

મુસ્લિમોનાં ભારત પરનાં આક્રમણો દરમ્યાન અને તેમના ભારતમાં સ્થિર થવાના પ્રયત્નો દરમ્યાન તેમની સાથે આવેલા લશ્કરની છાવણીઓ અત્ર-તત્ર પડ્યા કરતી. ઉત્તર ભારતમાં છાવણીઓ કોઈ કોઈ જગાએ લાંબો સમય પણ રહેતી. તેમનાં લશ્કરોમાં કાળક્રમે ભારતીય સૈનિકોની પણ ભરતી થવા લાગી. મુસ્લિમ અને ભારતીય સૈનિકોના વ્યવહારોમાંથી સંપર્ક-ભાષા તરીકે ફારસી અને ભારતીય ભાષાઓનું મિશ્રણ ઉપયોગમાં લેવાવા લાગ્યું. છાવણી માટે જરૂરી સાધન-સામગ્રીની દેખરેખ માટે કારીગર-વર્ગ અને અન્ય જીવનજરૂરી ચીજવસ્તુઓ માટે

વ્યાપારી વર્ગ પણ આ સંપર્ક-ભાષાનો ઉપયોગ કરતો થયો. આમ ઉર્દૂની પ્રાથમિક અવસ્થા છાવણીની ભાષા તરીકે પણ રહી.

ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધે તૈમૂરલંગના અવારનવારનાં આક્રમણોએ દિલ્હી આજુબાજુ સ્થિર થયેલ મુસ્લિમ શાસકો, સરદારોને દક્ષિણ તરફ સ્થાયી થવા મજબૂર બનાવ્યા. અવારનવારનાં આક્રમણોએ ઉત્તરમાં જીવન દોહ્યલું બનતું જતું હતું. સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને આના લીધે સહન કરવાનું આવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ઉત્તરના મુસ્લિમ શાસકો ધીમે ધીમે દક્ષિણમાં પહોંચે છે અને બીજાપુર ખાતે ઈ.સ. ૧૪૯૮માં આદિલશાહી, ૧૪૯૦માં હૈદરાબાદ ખાતે નિઝામશાહી, ૧૫૧૮માં ગોલકોંડામાં કુતુબશાહી અને અહમદનગરમાં મુસ્લિમ શાસન સ્થપાય છે. આ સ્થળાંતરની સાથે સાથે મુસ્લિમ સરદારોનાં લશ્કર પણ સામેલ છે. લશ્કરોમાં વિવિધ પ્રદેશો-કોમના સૈનિકોની સંખ્યામાં પણ વૃદ્ધિ થતી રહે છે. દક્ષિણનાં પ્રદેશોમાં પણ વ્યવહાર અર્થે જેમ ઉત્તરમાં બન્યુ તેવું જ દક્ષિણમાં પણ બન્યું છે અને છાવણીની સંપર્ક-ભાષા દક્ષિણના ભાષકો સાથે સંપર્કમાં આવતાં વધુ સમૃદ્ધ બની અને ઉર્દૂ તરીકે જન્મી તેવો અભિપ્રાય શ્રી અનંતરાય રાવળ પણ આપે છે.* દક્ષિણમાં ઉદ્ભવેલી ભાષાને પ્રારંભિક તબક્કે દકની તરીકે ઓળખવામાં આવી તો પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતમાં ઉદ્ભવેલી ભાષાને ગુજરી તરીકે ઓળખવામાં આવી. ઉત્તરમાં ત્યારે મિશ્રભાષાને શરૂઆતમાં દહેલવી અથવા હિંદવી-હિંદુસ્તાની કે રેખતા તરીકે ઓળખ સાંપડી. આમ ઉર્દૂ ભાષાને જન્મકાળે જ પ્રદેશ-વિશેષ ઓળખ મળી. પ્રાથમિક ઉર્દૂને ઉત્તર-દક્ષિણ સંબંધ ઓછો પરંતુ ગુજરી અને દકનીનો સંપર્ક વિશેષ રહ્યો. આમ દકની અને ગુજરી ઉર્દૂભાષા ઉત્તરની અપેક્ષાએ વધારે સમૃદ્ધ બની, ટૂંકમાં અમીર ખુશરો (૧૨૫૩-૧૩૨૫) પછી લગભગ ચારસો વર્ષ પછી ઈ.સ.ના ૧૭ સૈકામાં ઉર્દૂને ભાષા તરીકેનો જન્મ સાંપડ્યો, શાહજહાંના કાલખંડમાં. ઉર્દૂ પ્રારંભિક તબક્કે રેખતા તરીકે ઓળખાતી એનાં સંદર્ભે ખુદ ગાલિબે કહ્યું છે કે,

* જૂનો નાતો - અનંતરાય રાવળ-૫-૧૦, ઉર્દૂસાહિત્ય અને ગુજરાત-સં.-૩૦. સ્થુવીર ચૌધરી

રેખતેકે તુમ્હી ઉસ્તાદ નહીં હો 'ગાલિબ' ।
કહતે હેં અગલે જમાને મેં કોઈ 'મીર' ભી થા...

ઉર્દૂની ઉત્પત્તિ માટે કહી શકાય કે, એનો આત્મા કવિનો, ચિંતન પ્રક્રિયા ભારતીય, શબ્દભંડોળ ફારસી-હિન્દી અને ભારતીય પ્રદેશ ભાષાઓનું અને લિપિ અરબી. આમ ઉર્દૂમાં અનેક પદાર્થોનું સંયોજન થવાથી એના મિજાજમાં રંગીની, આદાનપ્રદાનમાં મીઠાશ અને વ્યવહારમાં દાક્ષિણ્ય ઉપસ્યું અને મોટા વર્ગને આકર્ષી શકી. ઉર્દૂના વિકાસમાં ગઝલનો ફાળો અદ્વિતીય છે તો, ગઝલના વિકાસમાં ઉર્દૂ તહેજબની કાળજી-સંભાળ-પોષણ માતૃતુલ્ય હૃદય અને સખીનું સૌહાર્દપૂર્ણ વલણ અનુભવાય છે.

૨.૨ ભારતીય - ઉર્દૂ - ફારસી ગઝલના વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓ

ગઝલના વિકાસને અવલોકતાં ઉર્દૂનો વિકાસ પણ ચાક્ષુષ થાય છે. અરબી-ફારસી પરંપરાની ગઝલોની વિકાસપ્રક્રિયાથી માહિતગાર થવા ઉપકારક થશે.

ગઝલના તબક્કાઓ :-

પ્રથમ તબક્કો :

ભારતમાં ગઝલનું આગમન થયું ત્યારથી શરૂ કરીને અમીર-ખુશરો (૧૨૫૩-૧૩૨૫)ના સમયગાળાને ગઝલના પ્રથમ તબક્કા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ તબક્કામાં ગઝલો પર્શિયન-ફારસીમાં લખવામાં આવતી હતી. તેના વિષયો રૂપે પ્રેમ અને પ્રેમવિષયક મિલન, વિરહ, પ્રતીક્ષા, આનંદ, ઈત્યાદિ ઈત્યાદિનું નિરૂપણ થતું હતું. ઉર્દૂભાષાનો જન્મ હજુ થયો ન હતો. અમીર-ખુશરો આશિક કવિ અને સાથે સાથે અચ્છા સંગીતકાર, એમણે ખ્યાલ ગાયકીને જન્મ આપ્યો તેવું પણ ઈતિહાસ નોંધે છે. તેમને દિલ્હી અને આજુબાજુના પ્રદેશમાં બોલાતી પ્રજાભાષા જેને તેઓ હિંદવી તરીકે ઓળખે છે, ઉપર અત્યન્ત ભાવ હતો. કવિતા લેખનના પ્રથમ તબક્કે એમણે ગઝલ માટે સારું-માઠું કહેલું પરંતુ અંતમાં ગઝલનો સ્વીકાર દિલોજાનથી કર્યો હતો અને ગઝલના ઈતિહાસમાં નામ અમર કરી ગયા. ગઝલ-

ગુલિસ્તાંને લૂટનાર અમીર ખુશરો માટે શમીમ તારીકનો શે'ર યથાયોગ્ય રહેશે.

ગારતગારે-ચમનસે અકીદત થી કિસકદર /

શાખોને ખુદ ઉતાર દિયે અપને પૈરહન ॥

અને આમ શા માટે ન હોય ? જ્યારે ખુશરો ખુદ પ્રતીક્ષાનો પર્યાય બનીને ઊભરી આવે છે તેમના નીચેના શે'ર મારફત,

ચૂં શમ્મ સોજાં, ચૂં જર્ડા હૈરાં, ઝકહરે આં મહ બગુશત આખિર /

ન નીંદ નૈના, ન અંગ ચૈના, ન આપ આવેં, ન ભેજે પતિયાં ॥

દ્વિતીય તબક્કો :

આ સમયગાળામાં લગભગ પૂરા ભારતમાં મુસ્લિમ શાસનના આધારે પણ ઉર્દૂ ભાષાનું પ્રારંભિક રૂપ ઊભરી ચૂક્યું હતું (૧૩૨૫-અંદાજે ૧૫૭૫). અને ગઝલો ફારસીને બદલે પ્રારંભિક ઉર્દૂમાં લખાવા માંડી હતી. જો કે, ગઝલની બાની લેખે ફારસી શબ્દો, કહેવતો, મુહાવરાઓનો પ્રભાવ વિશેષ રહેતો અને ઉર્દૂના પ્રારંભિક રૂપ દંકની બોલીનો પ્રયોગ રહેતો. દિલ્હીસ્થિત શાયરોનું ગઝલમાં યોગદાન સરાહનીય હતું જ પરંતુ ઉર્દૂ શાયર તરીકે જેમનો પ્રથમ દીવાન (સંગ્રહ) પ્રકાશિત થયો એ માન દકનના સુલતાન બાદશાહ, મહમ્મદ કૂલી કુતુબશાહને જાય છે. આસ્વાદ અર્થે એમનો એક શે'ર,

પિયા બાઝ પ્યાલા પિયા જાયે ના /

પિયા બાઝ યકતિલ જિયા જાયે ના ॥

આ તબક્કાના અન્ય નામાંકિત શાયરો હતા, ઈબ્રાહિમ આદિલશાહ, મહમ્મદઅલી કુતૂબશાહ, સુલતાન મહમ્મદ કૂતુબશાહ, અબ્દુલ હસન તાનાશાહ, ગૌવાસી, વજહી, બહરી, ઈ. ઈ. આમ ગઝલ આગળ વધતાં વધતાં વલી દંકની સુધી પહોંચે છે.

તૃતીય તબક્કો :

ગઝલનો આ ત્રીજો તબક્કો જાણે કે વલી દખણીના નામે જ મોટા ભાગે અંદાજાય છે. વલીના જન્મ અને મૃત્યુ સમય સંદર્ભે ઠીક ઠીક વાદ-પ્રતિવાદ થયા છે. ડૉ. મદનીના

મંતવ્ય અનુસાર, વલીનો જન્મ હિજરી અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં અને અસહતસાહેબના મંતવ્ય અનુસાર વલી હિજરી ૧૦૭૯માં ઓરંગાબાદમાં જન્મેલા. ડૉ. ઝહીરુદ્દીન મદનીએ એમનાં મહાનિબંધ 'ગુજરાતકે ઉર્દૂ શોઅરા'ના દાવા-દલીલ મુજબ વલી હિજરીની અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જન્મેલા અને હિજરી ૧૧૧૯માં જન્મતનશીન થયા તે વધારે સ્વીકાર્ય બન્યું છે. આમ ઉર્દૂનો તૃતીય તબક્કો ઈ.સ. ૧૬૫૦ થી શરૂ થઈ અંદાજે ૧૭૫૦ સુધીનો ગણી શકાય.

વલીને દખણી-ગુજરી જે પ્રારંભિક ઉર્દૂ ભાષાનું સ્વરૂપ હતું એના પ્રાદેશિક શબ્દોનો સારો એવો લાભ મળેલો જણાય છે. મૌલિક વિચાર અરૂઢ નિરૂપણ, વૈચિત્ર્યપૂર્ણ અભિગમ, અર્થનિષ્પન્નતા, સૂક્ષ્મભાવાભિવ્યક્તિ અને વિલક્ષણતા વલીની શાયરીનાં મૂળમાં પડેલાં છે. વલીનો અભિગમ ફારસીના નવા નવા અર્થાલંકાર અને શબ્દાલંકાર સર્જે છે. સ્થાનિક તત્ત્વો અંકિત કરે છે અને સ્થાનિક સાહિત્યનો પ્રભાવ પણ ઝીલે છે. આમ વલીને સમકાલીનોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના માણવા માટેના શે'ર

તેરે ખયાલમેં જો હુઆ, ખુશક જ્યોં રૂબાબ,
મિઝરાબે-ગમકા સાથ ઉસ ઉપર દરાઝ હૈ ।

* * *

તસખીર કિયા હૈ ગોશો ગુલકું
બુલબુલકા વલી અજબ ગલા હૈ ।

* * *

છુપા હું સદાયે બાંસલીમાં
કે તા જાઉં પરી રુકી ગલીમેં

* * *

હિન્દુ સૂરજકો દૂરસે નિત પૂજતે વલી
હિન્દુ યે ઝૂલફકી હે બગલ ભીતર આફતાબ

* * *

પૂબરૂ પૂબ કામ કરતે હે'
ઈક નિગાહસૂ ગુલામ કરતે હે'

આ તૃતીય તબક્કાના અન્ય અગ્રગણ્ય શાયરોમાં સિરાજ, દાઉદ, ફાઈજ, આબરૂ, મઝહર જાનેજાનાં, ખાન-આરઝૂ, હાતિમ નામી, ફુગાં, યકરંગ ઈત્યાદિ હતા.

ગુજરાતીઓ ગૌરવ લઈ શકે તેવી હકીકત એ છે કે રેખતાને ઉર્દૂ ભાષાનું નામકરણ કરનાર મોહમ્મદ વલ્લીયુલ્લા બિનશરીફમોહમ્મદ અલવી ઉર્ફે ઉર્દૂકે બાબા આદમ તરીકે નામવર શાયર વલી ઉર્ફે વલી દખણી ઉર્ફે વલી ગુજરાતી; ગુજરાતી હતા. એમનો જન્મ ને દેહાંત અમદાવાદમાં થયેલો. એમનો મજર-સમાધિસ્થાન આજે પણ શાહીબાગ, અંડરબ્રીજ પાસે, અમદાવાદમાં મોજૂદ છે.*

ચતુર્થ તબક્કો :

ગઝલનો ચોથો તબક્કો; ચોથા તબક્કાના મશહૂર શાયરો મીર તકી મીર અને સૌદાના નામે અંકે થાય છે. મીર ખુદા એ સુખન અને દિલ-દિલ્લીના મસીહા તરીકે ઘણા સમ્માનપ્રાપ્ત શાયર છે. એમનાં આસ્વાદ અશઆર,

'મીર' અમ્દન ભી કોઈ મરતા હે
જાન હે તો જહાન હે પ્યારે /

* * *

હમકો શાઈર ન કહો 'મીર' કિ સાહિબ હમને
રંજોગમ કિતને કિયે જમા, તો દીવાન કિયા /

ઉર્દૂ અદબમાં ચતુર્થ તબક્કાને શાયરીના સુવર્ણકાળ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે

* તાજેતરના ઈ.સ. ૨૦૦૨ની ગુજરાતની અશાંત સ્થિતિમાં નેસ્તનાબૂત થયું છે.

છે. આ તબક્કાના મોટા ભાગના શાયરોમાં સૂફી પંથની માન્યતા ધરાવનારા શાયરો અધિકાંશ હતા અને તેથી એમની ગઝલોમાં સૂફી મતના પવિત્ર વિચોરોના વિવરણનું બાહુલ્ય જણાઈ આવે છે. સૌજ, દર્દ, અસર, તાબાં, યકી, કાયમ ચાનપુરી, બેદાર, બયાન, અફસોસ, જિયા ઈત્યાદિ શાયરો મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપનારા નામાંકિત શાયરો છે.

ત્રીજા અને ચોથા તબક્કાનો સમયગાળો સમાંતર કાળ (Over - Lapping) ઈ.સ. ૧૬૫૦ - ૧૭૫૦ - ૧૮૦૦ હોય એવું જણાય છે. બંને તબક્કાનો સંયુક્ત સમય ખંડ ઈ.સ. ૧૬૫૦ થી ૧૮૫૦ આજુબાજુનો ગણી શકાય. ચોથા તબક્કાના ઉત્તરાર્ધે ઉલ્લેખનીય શાયરોમાં મુસહફી, ઈશા, જૂરઅત, શખીસ, હબીસ, શહીદી, રંગીન ઈત્યાદિનો પણ સમાવેશ યોગ્ય લેખાશે. ચોથા તબક્કાના અંતકાળે મોગલ સલ્તનતનો પણ અંતકાળ હોય એવી અરાજકતા ફેલાયેલી. કહેવાય છે કે મોગલાઈ દીવાઓ બૂઝૂં બૂઝૂં થઈ રહ્યાં હતાં. આના પરિણામે રાજ્યાશ્રિત શાયરોમાંથી અમુક નામાંકિત શાયરો લખનઉ, રામપુર, ફૈઝાબાદ ઈત્યાદિ સ્થળોએ સ્થળાંતર કરી ગયેલા જેનાં પરિણામે ઉર્દૂ શાયરોની દિલ્હી-સ્કૂલ ઉપરાંત લખનવી સ્કૂલનો પણ ઉદય થયો, સાથે સાથે જ શાયર થોડોક પરોપજીવી અને અનિશ્ચિત બનતા તેમની ઉર્દૂ શાયરીનું સ્તર નીચું ઊતર્યું. અશ્વિલતા અને તુકબંદીના જોર પર હૃદયબાની મટી બુધ્ધિની નબળાઈ પ્રગટ થવા લાગેલી. નમુનારૂપ એક શે'ર.

દુપટ્ટેકો આગે સેં દુહરા ન ઓઢો
નુમુદાર ચીજેં દુપાને સેં હાંસિલ ।

ઉર્દૂ ગઝલના સદ્ભાગ્યે આવી છીછરી અને સસ્તી લોકપ્રિયતા રળી આપતી તુકબંધી લાંબી ન ચાલી. ગઝલરસિકોએ જ આવા સસ્તા બની ગયેલા શાયરોને સાચી દિશાનું ભાન કરાવ્યું અને ઉર્દૂ ગઝલ પરંપરા અનિશ્ચનીય તત્વોથી બચી શકી. કોઈ પણ સાહિત્યિક કલાકીય રચનાને ભાવકોના આવા પ્રકારના સ્પષ્ટ વલણ અને ક્રિયાત્મક સામેલગીરીને પણ ભાવકપક્ષ તરફનું યોગદાન ગણવું રહ્યું.

પંચમ તબક્કો :

પાંચમાં તબક્કામાં બામુલાહિજા, બાહોશિયાર આ રહી હૈ ગઝલસવારી ગાલિબ અને સમકાલીન દિગ્ગજ ગઝલકારોની એને ઈતિહાસ ક્યારેય વિસરી ન શકે. અક્ષરદેહની આરત બની રહેશે એમની લગની અને ગઝલ પ્રત્યેની વફાદારી.

ગાલિબ સાથે જ આ યુગમાં પ્રવેશ થાય છે ઉર્દૂના શાયરો સર્વ શ્રી જૈક, મોમિન, બહાદૂરશાહ ઝફર, શાહ નસીર, જર્કી, અમાનત, અસીર, મજનૂન અને આજુર્દા ઈત્યાદિ. આ શાયરોએ ઉર્દૂ શાયરીને ચાર ચાંદ લગાવ્યા. ગઝલને લાલિત્યમય ખૂબસુરતી બક્ષી તો ગાલિબે ગઝલમાં લાક્ષણિકતાનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો. જૈકે સામાન્ય બોલચાલનાં શબ્દોને કવિતાનો દરજ્જો આપી બયાની બક્ષી તો મોમિને પ્રેમનાં રંગોનો ઓપ આપ્યો અને બહાદૂરશાહ ઝફરે દર્દને ઘૂંટી ઘૂંટી શાયરીનાં પ્રત્યેક શબ્દમાં રેડી. ઉદાહરણ તરીકે :-

કિતના હૈ બદનસીબ 'ઝફર' દફન કે લિયે,
દો ગઝ જમીં ભી ના મિલી કૂએ યારમેં

ગાલિબે ગાયું,

ગમે-મસ્તીકા 'અસદ' કિસસે હો જૂજ મર્ગ ઈલાજ
શમ્મા હર રંગમેં જલતી હૈ સહર હોને તક ।

ગાલિબે ઉર્દૂ ગઝલની સવાર પાડી તો જૈક સવારની પળોમાં પણ વિરકિતસભર ઉદાસી ઘૂંટે છે,

લાઈ હયાત આયે કઝા લે ચલી ચલેં,
અપની ખુશી ન આયે, ન અપની ખુશી ચલેં ।

'મોમિન' પ્યારમાં મસ્ત થઈ પ્રેમની યાદી પાઠવે છે.

વો જો હમમેં તુમમેં કરાર થા, તુમ્હે યાદ હો કિ ન યાદ હો
વહી વાદા યાની નિબાહકા, તુમ્હે યાદ હો કિન યાદ હો

મોગલોનો સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો હતો ત્યારે જ ઉર્દૂ ગઝલો અને અંગ્રેજી

હકૂમતનો ઉદય થઈ રહ્યો હતો. કેવો વિચિત્ર સંયોગ ! સંઘ્યાકાળ અને ભારતભૂમિ ઉપર નૂતન અંગ્રેજી કેળવણીના ઉષાકાળની લાલિમા સાથે સાથે જ પ્રગટી. ગઝલ સિંહાસનથી વિધિવત્ રીતે છૂટી પડી અને આમ-લોકસમુદાયમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ કહો કે ગઝલે રણવાસ છોડ્યો અને નગરની ગલીઓમાં બેપર્દા ફરવા નીકળી પડી. ગઝલના નિર્બંધ - બે પર્દા રૂપને નિખારવા અને આરાધવા હાજર હતો કવિગણ સર્વ શ્રી દાગ, અમીર મીનાઈ, અસીર, અમાનત, જમાલ, આઝાદ, શેફતાં, નસીમ, હાલી, અન્ય ઉસ્તાદો દાગ જેવા અનેક ! દાગે આ સમયમાં જ ગાયું કે,

સાકિયા, તશનગીકી તાબ નહીં
ઝહર દે દે અગર શરાબ નહીં

‘દાગ’ના શિષ્ય-ગણમાં મુખ્ય કવિઓ સાહિલ દહેલવી, બેખૂદ દહેલવી, આગા શાઈર, સીમાબ, નૂર નાહવી, ઈકબાલ અને ગઝલે તદ્દન નવું જ ગૌરવપદ હાંસલ કર્યું. આ તબક્કામાં ‘સારે જહાં સે અચ્છા હિંદોસ્તાં હમારા’ના શાયર ઈકબાલ માનવીય સંવેદનાનો ચિત્કાર કરી ઊઠે છે,

ઈસી કોંકબકી તાબાનીસે હૈં તેરા જહાં રોશન
જવાલે આદમેં-ખાકી જિયા તેરા હૈં યા મેરા ।

છટ્ટો તબક્કો :

પાંચમાં તબક્કામાં ગઝલ જુદી જ હવા, પર્યાવરણ અનુભવે છે. અત્યાર સુધી સ્વપ્નમાં પણ ન કલ્પેલા વાતાવરણનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો તકાજો ભારતભૂમિમાં સ્થિર થયેલી અરબી-ફારસી અનુક્રમે ઉર્દૂમાં ઊતરતી ગઝલોએ કરવાનો આવ્યો.

વીસમી સદીનાં આરંભની માવજત પામેલી ગઝલે વીસમી સદીની પ્રથમ પચીસી વટાવતાં પડકારોનો સામનો કર્યો એમ કહી શકાય, આમ આ પડકાર ઝીલી લેવાની સભાનતા ઉર્દૂ ગઝલ માટે નિર્ણાયક સાબિત થઈ. ઈ.સ. ૧૮૮૫માં કોંગ્રેસ મહાસભાની સ્થાપનાથી રાજકીય સભાનતા અને પરિણામે ભારતમાં આઝાદીનાં

સ્વપ્નાં ફળવા હાથવેંતમાં લાગતાં હતાં. જંગ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ગાંધીજીનું પણ રાજકીય આગેવાની લેવા, આફ્રિકાથી સ્વદેશમાં આગમન થઈ ચૂક્યું હતું. સાથે સાથે જ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની અસરો ભારતમાં પડેલી અને ગરીબી, બેકારી, ભૂખમરો તેમજ ઈન્સાનિયતની જગ્યાએ હેવાનિયત સમાજના સ્તરે ડોકાવા લાગી હતી. આ સમયમાં કવિઓએ એમનો યુગધર્મ નિભાવ્યો. ઈશકેમિજાજી રચનાઓનું સ્થાન વતનપરસ્તી લેવા લાગી. સામાજિક પુનરુત્થાન અને સ્વરાજ્યના સંકલ્પબળને પ્રોત્સાહિત કરતી નઝમોનો યુગ આરંભાયો, પરિણામે સ્વપ્ન ફળતાં વાર ન લાગી અને ૧૯૪૭માં ભાગલા સાથેની આઝાદી ભારતીય ઉપખંડે મેળવી. ગઝલ ફરીથી નંદનવનમાં વિહરવા નીકળી પડી. જિગર મુરાદાબાદી, હસરત મોહાની અને મહેબૂબે ગઝલને સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંથી બહાર કાઢી વાસ્તવિકતા સામે મૂકી આપી. જૂની ગઝલના મહેબૂબ-પ્રેમીની વાસ્તવિક ઈન્સાન તરીકે સ્થાપના થઈ અને ઈન્સાનના દિલોદિમાગમાં પ્યાર-મહોબતની ઈચ્છાશક્તિને ઉજાગર કરી,

કિસે ખબર કિ અહલે ગમ સુકૂન કી તલાશમેં
શરાબકી તરફ ગયે, શરાબકે લિયે નહીં

મહેબૂબ ખિજ્રા

યુપકે યુપકે રાતદિન આંસુ બહાના યાદ હેં
હમકો અબતક આશિકીકા વો જમાના યાદ હેં

હસરત

યે ઈશક નહીં આસાં ઈતના સમજ લીજે
ઈક આગકા દરિયા હેં ઔર ડૂબકે જાના હેં

જિગર

ઉર્દૂ પરંપરામાં મીર, ગાલિબ અને દાગ પછી જો કોઈને ગૌરવપ્રદ સ્થાન મળ્યું હોય તો તે છે જિગર મુરાદાબાદી. ઉર્દૂના છઠ્ઠા તબક્કા દરમ્યાન પાકિસ્તાનનું સર્જન થતાં અલગ દેશ અને રાષ્ટ્રભાષા અસ્તિત્વમાં આવી. પાકિસ્તાને ઉર્દૂને

રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારી તો ભારતમાં માન્ય ભાષાઓમાં ઉર્દૂને સ્થાન મળ્યું. પાકિસ્તાનનું સર્જન થતાં હિંદુસ્તાનસ્થિત અમુક ગઝલકારોને પણ સ્થળાંતર કરવું પડેલું એમાં ઈકબાલ અને શકેબ જલાલી અને અન્ય સામેલ છે. અને તેથી ઉર્દૂની વાત કરવી હોય ત્યારે પાકિસ્તાની શાયરોની જીક પણ અનિવાર્ય બની જાય છે. શકેબ વિષે ‘રોશની યે રોશની’ના સંપાદકીયમાં સંપાદકો સર્વ શ્રી મંજૂર એહતેશામ અને લીલાધર મંડલોઈ જણાવે છે કે “શકેબ જલાલી મુલકકે પાર્ટીશનમેં પાકિસ્તાન ચલે ગયે. પાર્ટીશનકા દર્દ ઉનકે સાથ ગયા. ભીતરી તહોમેં જવાલામુખીસે ઉબલતે હજારો લખેં થે, ઉનકી રુહમેં ફફોલે ઉગાતે થે. એક જંગ થી જો ઉનકે ભીતર જારી થી..... ૧૯૬૪ કે આસપાસ ઉન્હોને આત્મહત્યા કર લી. યહ વિઝંબના હે કિ મૌતને ઉનકે નામ ઔર કલામકી મકબૂલિયતકો પહચાન દી... ઉનકી શાયરીમેં બીનામસીહાઈ લબોલહજેકે જો પીડા, નદામત, ઉમ્મીદકા ખાત્મા, જમાનેકા બદલતા તેવર હે. ઔર યહી માઈનેમેં જીસ લહેજેમેં હે વો ઉસ દૌરકી શાયરીમેં આસાન તસવ્વુર ન થા. રિવાયતી શાયરી કી લંબી ટ્રેડીશન કે બીચ તરક્કી-યાસ્તાં જુબાન મેં અપની બાતકો સામને રખના એક જોખીમ ભી થા ઔર દુસ્સાહસ ભી.” એમની કલામના થોડા નમૂના સાદર,

એસી દહેશત થી ફઝાઓમેં ખુલે પાની કી
આંખ ઝપકી ભી નહીં હાથસે પતવાર ગિરે ।

* * *

મલખૂસ ખુશનુમા હે મગર ખોખલે હે જિસ્મ,
છિલકે સજે હો જેસે ફલોં કી દુકાન પર ।

* * *

સોચો તો, સલવટોંસે ભરી હે તમામ રુહ
દેખો તો એક શિકન ભી નહીં હે લિબાસ મેં ।

* * *

સિમટકે રહ ગયે આબિર પહાડસે કદ ભી
જમીસે હરકોઈ ઊંચા દિખાઈ દેતા હે ।

પાકિસ્તાનના શાયરોએ ગઝલની સારી એવી ખીદમત કરી છે તો આ શાયરોમાં સ્ત્રી-કવયિત્રિઓની સંખ્યા પણ સારી એવી છે. આ કવયિત્રિઓની ગઝલોમાં સ્ત્રી સુલભ ભાવનાઓનું આકર્ષક રૂપ જણાય છે તો અંદાજે બયાં પણ ધ્યાનપાત્ર છે. ઉદાહરણ તરીકે :-

હાથ કાંટોસે કર લિયે જખ્મી
ફૂલ બાલોમેં ઈક સજાને કો

અદા જાફરી

મેં ક્યોં ઉસકો ફોન કરું

ઉસકો ભી તો ઈદમ હોગા

કલ શબ મૌસમકી પહલી બારીશ થી

પરવીન સાકીર

ઉપરોક્ત મહિલા શાઈરાત ઉપરાંત અન્ય ગણમાન્ય કવયિત્રિઓ કિશ્વર નાહીદ, ફાતમા હસન, ઝેહરાનિગાહ, પરવીન ફના સૈયદ, ઈત્યાદિ સુંદર ગઝલો લખતી તો, અન્ય મશહૂર શાયરોનાં નામ સાંભળતાં આપણે પણ બોલી ઊઠીએ કે, વાહ, ક્યા બાત હૈ, જેમ કે, ફેઝ અહમદ ફેઝ, અહમદ નદીમ કાસમી, સલીમ બેતાબ, અહમદ ફરાજ, નાસીર કાજમી, અનવર શઅૂર, ઈફતેખાર-આરિફ, જહૂરનઝર, અતહર નફીન, એહસાન દાનિશ, મોહસીન ભોપાલી, સહબા અખ્તર ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ. એમાંથી કતીલ શિફાઈનો શે'ર આસ્વાદ અર્થે,

અપને હોઠોં પર સજાના ચાહતા હૂં
યા તુઝે મેં ગુનગુનાના ચાહતા હૂં
આખરી હિયકી તેરે જાનૂ પે આયે
મૌત ભી મેં શાયરાના ચાહતા હૂં

સાતમો તબક્કો :

ભારતમાં સ્વાતંત્ર્યની લહેરો લહેરાઈ ચૂકી હતી. પોતાના માટે અને સાર્વજનીન હેતુપૂર્તિ માટે આવશ્યક પગલાંઓ લેવાઈ રહ્યાં હતાં. આધુનિકીકરણ જીવનમાં જગ્યા કરી રહ્યું હતું. એવા સંજોગોમાં ભારતીય ફિલ્મ ઉદ્યોગનો પાયો મજબૂત બની વિકાસ ન સાધે તો જ આશ્ચર્ય થાય. ભારતીય ફિલ્મોએ લોકો, ભાવકોને નજર સામે રાખી પોતાના નિર્માણ હાથ ધર્યાં, જેમાં ભારતીય સંવેદનશીલતાને વ્યક્ત થવા પૂરતો અવકાશ હતો. સંવેદનને સુપેરે વહન કરી શકે તેવું ગઝલનું સ્વરૂપ પણ પૂરબહારમાં ખીલી ઊઠ્યું હતું, જેથી કરીને ફિલ્મોમાં ગઝલને સ્થાન મળ્યું અને પરસ્પર બંને ઊજળાં થયાં. ગઝલ ફિલ્મનું માધ્યમ બને ત્યારે ત્રિવેણીસંગમ રચાય શબ્દ, સૂર અને સંગીતનો. આ ત્રિવેણીસંગમને કામયાબી અપાવનાર કવિઓ જિગર, સરદાર શાહ, અલી સરદાર જાફરી, મઝરૂહ સુલતાનપુરી, શકીલ બદાયુની, સાહિર લુધિયાનવી, રાજા મહેંદી અલીખાન અને શૈલેન્દ્ર જેવા એક એકથી ચઢિયાતા શાયરો, કવિઓ, ગઝલકારો હતા તો સામા પક્ષે સજજાદ, અનિલ બિશ્વાસ, નૌશાદ, મદનમોહન, શંકર-જયકિશન, ખય્યામ, સી. રામચન્દ્ર, અને એસ.ડી.બર્મન જેવા સંગીતકારો હતા તો કુંદનલાલ સાયગલ, મોહમ્મદ રફી, તલત મહેમૂદ, મૂકેશ, લતા, મુબારક બેગમ, શમશાદબેગમ, આશા ભોંસલે અને સુમન કલ્યાણપુર જેવા ગાયક કલાકારોએ ગઝલને રેડિયો અને ફિલ્મના માધ્યમ દ્વારા ઘર ઘર સુધી પહોંચવામાં મદદ કરી. આ જાદુઈ દુનિયા સિવાય પોતાની જ ઊંચાઈ-બુલંદીથી સંગીતની દુનિયામાં અને ગઝલ-ચાહકોના હૃદયસિંહાસન ઉપર રાજ્ય કરનાર મલ્લિકા એ મૂસીકી બેગમ અખ્તર પણ હતાં તો તે પછીના તરતનાં વરસોમાં બડે ગુલામઅલીખાં, ચિત્રા-જગજીત, મહેંદી હસન, ગુલામઅલી જેવા મુલાયમ ગણાના માલિકોએ કેસેટો દ્વારા પણ ઉર્દૂ ગઝલને આસમાન તરફ ઉડ્ડયન પૂરું પાડ્યું.

આ સમયગાળા દરમ્યાન પ્રગતિશીલ લેખક સંઘ પોતાનો પાયો જમાવી ચૂક્યો હતો. અને સંલગ્ન શાયરો ગઝલને જિંદગીની કડવી સચ્ચાઈઓ સાથે

સાંકળતા હતા, આમ ગઝલ પૂરેપૂરી આઝાદ પંછી બની વિહરી-વિસ્તરી રહી હતી ત્યારે ઉર્દૂના નવીનતમ શાયરો કહી રહ્યા હતા.

યહાં કિસીકો કોઈ રાસ્તા નહીં દેતા
મુઝે ગિરા કે અગર તુમ સંભલ સકો તો યલો.

આમ અમીરખુશરોની ભાષા કબીર (૧૩૮૧-૧૫૧૮), જાયસી (૧૫૧૮-૧૫૪૩) રહીમ (૧૫૫૨-?) દ્વારા કાળજીપૂર્વકની જાળવણી પામી તો તૈમૂર પછીના તરતના સમયમાં ગુજરાતમાં સ્થિર થયેલ સૂફી સંતો અનુક્રમે કુતુબલ આલમ અને શેખ અહમદના ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં વિચાર-પ્રક્રિયા, પ્રચાર-પ્રસારનો ઓજ પામી. દહેલવી - પ્રાથમિક ઉર્દૂની પ્રશાખા રૂપે ગુજરીની ઓળખ રૂપે મહમ્મદ હુસૈનની 'ખૂબતરંગ' અને અમીનની 'યૂસુફ-ઝુલેખા'ના વિશિષ્ટ શૈલીના પ્રકાશનો પામી. તે છેક વલી પછીના સાતમા તબક્કા સુધીમાં વ્યવસ્થિત ઉર્દૂનું સ્વરૂપ પામી. મુલાયમ ગળાઓનું ઘરેણું બની, ભારતભરનાં ઘર-ખેતરોમાં આકાશવાણી બની ગુંજવા લાગી. આમ અરબી-ફારસી પરંપરાના અંદાજે ૧૧૦૦ વરસોનો વારસો લઈ ઉર્દૂ ગઝલ નિત્યનૂતન અભિગમનાં વસ્ત્રો પહેરી ભાવકોના દિલ ઉપર સાડા ત્રણસો વરસોથી રાજ કરતી આવી છે.

ઉર્દૂ ગઝલોની આજે પણ એવી જબરદસ્ત માંગ છે કે પાનાનાં પાનાં ભરાય એટલા ઉર્દૂ ગઝલકારોનાં નામો વિવિધ ભાષા પ્રદેશોમાંથી મળી આવે. ગુજરાતમાં પણ ગુજરાતી ગઝલકારોમાંથી અનેકોએ સ્વભાષા ઉપરાંત ઉર્દૂ ગઝલો પણ લખેલ છે અને લખતા રહેશે. આ રીતે પણ ગઝલની સંપૂર્ણ પરંપરાથી પરિચિત અને માહિર તો થવાય જ છે સાથેસાથે ગુજરાતી, ઉર્દૂ અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓની ગઝલો સાથે પણ અનુબંધમાં આવી એક ડગલું આગળ રહેવાની ધગશને જીવંત રાખે છે.

૨-૩ “ઉર્દૂ-ભાષામાં ગુજરાતનું પ્રદાન”

પ્રારંભિક મિશ્ર ભાષાની ત્રણ પ્રશાખાઓ દહેલવી અથવા રેખતા, દકની અને ગુજરી પુનઃ એક થઈ ઉર્દૂ ભાષા તરીકે ઉદ્ભવ પામે અને એના નામકરણ-

સંસ્કારમાં આપણે તળ ગુજરાતના “ગુજરી” કવિ અને ઉર્દૂના બાબાઆદમ શ્રી વલી દકનીના નામે ઈતિહાસ અંકિત થયો હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એક ગુજરાતી તરીકે આપણે આજે અને આવતી કાલ માટે ગૌરવ તો અનુભવીએ જ પરંતુ વલી દકની વિષે વિશેષ માહિતી મેળવવા લલચાઈએ, ઈચ્છીએ પણ ખરા. વલી અને વલી જેવાઓને ગુજરાતીઓ વીસરી ન જાય તે માટે ધાયલ સાહેબના ઝહેનમાં આવી વલી આપણને આવશ્ય પૂછી જ ગયા છે કે,

કેમ, ભૂલી ગયા ? દટાયો છું,
આ ઈમારતનો હું ય પાયો છું.

વલી વિષેની પુષ્કળ સામગ્રી અવલોકતા વલી મુખ્યત્વે પ્રારંભિક તબક્કે દખણીમાં શે'રો શાયરી કહેતા. દખણી અને ગુજરી ભાષા-ભેદ વિષે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. ગુજરી ભાષા-બોલી મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં વપરાતી ઉર્દૂ માટેનો શબ્દપ્રયોગ છે ત્યારે એક અગત્યની વિગત પ્રત્યે અભ્યાસીઓનું ધ્યાન દોરવું આવશ્યક ગણાશે.

ક.મા.મુશનીનાં પુસ્તક ‘Gujarat and its literature’ માં મુનશીએ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતાં પારસી ગુજરાતી ભાષાનાસાહિત્યનો અલગથી વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો અને ભાષાકીય પ્રવાહો વિષે સવિસ્તાર વાત કરી. આના અનુસંધાને પુસ્તકના આવકારલેખમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ધ્યાન દોરેલું કે “પારસી-ગુજરાતી ભાષા-લાટ પ્રદેશની બોલીઓનો અભ્યાસ થયો તેમ ગુજરાતમાં ઘણાં સ્થળોએ ઉપયોગમાં લેવાતી મુસ્લિમ-ગુજરાતી (ગુજરી) વિષે ખાસ અભ્યાસ થવો જરૂરી જણાય છે.” જો કે ગાંધીજીની પ્રેરણા મુજબ આ કામ થતું હોત તો ગુજરી આધુનિક ઉર્દૂની દ્વિતીય માતા તરીકે અને ઉર્દૂમાં ગુજરીનાં વિશિષ્ટ પ્રદાન વિષે વિશિષ્ટ દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો હોત. ગાંધીજીના આદેશ અનુસાર પાછળથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠે હિંદુસ્તાની ગુજરાતી કોશ (ઈ.સ. ૧૯૩૯)માં કરેલો જે અનેકોને ઉપકારક થયેલ છે.

વલી જન્મસ્થળ અને જન્મસમય બંને માટે લાંબો સમય સુધી વિવાદનાં વમળમાં રહ્યાં છે. ડૉ. મદની સાહેબનાં મંતવ્ય અનુસાર વલીનો જન્મ હિજરી અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં અમદાવાદમાં થયો હતો. અસહત સાહેબના મંતવ્ય પ્રમાણે વલી હિજરી ૧૦૭૮ માં ઔરંગાબાદમાં જન્મેલા. આ પ્રમાણે ઈ.સ.ની સાલ લગભગ ૧૬૬૭ થાય.* મુકુંદલાલ મુનશી વલીના જન્મ બાબતે જણાવે છે કે “ઔરંગાબાદ (દક્ષિણ)ના નિવાસી મૌલાના શમશુદ્દીન વલી ઉર્દૂના પહેલા શાયર ગણાય છે. એમનો સમય સન્ ૧૬૬૭ થી ૧૭૭૪ નો ગણવામાં આવે છે. વલી બે વખત દિલ્હી ગયા હતા.”** મુકુંદલાલ મુનશીનું મંતવ્ય મહદ્ અંશે અસહત સાહેબના મંતવ્યને મળતું આવે છે. અથવા એમણે પણ અસહત સાહેબનો મત સ્વીકાર્યો હોય. ડૉ. ઝહીરુદ્દીન મદની સાહેબે આગળ જણાવ્યું છે કે વલી હિજરી સંવત ૧૧૧૨માં હજ કરી અને એજ વરસે આલમગીર (ઔરંગઝેબ)ના સમયમાં તેઓ દિલ્હી પણ ગયેલા. ઔરંગઝેબનો રાજ્યારોહણ ઈ.સ. ૧૬૫૬ અને મૃત્યુ ઈ.સ. ૧૭૦૭ ગણાય છે. આમ વલી દિલ્હી ઔરંગઝેબના સમયમાં ગયા બાબત લગભગ સમાન મત પ્રવર્તે છે.

જ્યારે ઊભય પક્ષે અસહત સાહેબના મત મુજબ હિજરી ૧૦૭૮ની જન્મસાલ ઈ.સ.ની ૧૬૬૭ સાલ થાય અને મુકુંદલાલ મુનશી પણ વલીનો સમયગાળો ૧૬૬૮ થી ૧૭૭૪નો જણાવે છે તેથી સાથે મેળ પડી શકે અને વલી હિજરી ૧૧૧૨ એટલે કે ઈ.સ. ૧૭૦૦માં હજ ઉપર જાય ત્યારે તેમની ઉંમર ૩૩ કે ૩૪ હોવાની અંદાજાય અને આ ઉંમરે વલી ગુજરીમાં ગઝલ કહેતા હોય એ પણ માની શકાય. તેથી શાહ સાદુલ્લા ગુલશન એમને દિલ્હીમાં ઈ.સ. ૧૭૦૦ની આજુબાજુ ગુજરીને બદલે ફારસી અદબની ગઝલ કહેવા પ્રેરે એ પણ માની શકાય એવી હકીકત બને છે. આમ આપણે વલીના સમયગાળાને ઈ.સ. ૧૬૬૭-૬૮ થી ૧૭૭૪ સુધીનો ગણી શકીએ. ડૉ. ઝહીરુદ્દીન મદનીએ પોતાના

* ઉર્દૂસાહિત્ય અને ગુજરાત - વલી ગુજરાતી - લે. એ.જી.કુરેશી - પૃ-૬૮, સં.-૩૦. રઘુવીર ચૌધરી

** ‘રાહબર’ સં - મુકુંદલાલ મુનશી - પૃ ૧૬૮

મહાનિબંધ “ગુજરાતકે ઉર્દૂ શોઅરા”માં દાવાદલીલ સાથે સાબિત કર્યું છે કે વલી હિજરીના ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં અમદાવાદમાં જન્મ્યા છે. આમ જન્મસ્થળ વિષેનો વિવાદ શમે છે. તેઓ શ્રી વલીની મૃત્યુસાલ પણ હિજરી ૧૧૧૯ જણાવે છે. અમદાવાદ શાહીબાગ સ્થિત મઝાર-સમાધીસ્થાન બાબતે નક્કી એટલું તો થાય જ છે કે એમનો દેહાંત અમદાવાદમાં થયેલો. જો કે વલી ગુજરાતમાં જન્મ્યા અને ગુજરાતમાં જ જન્નતનશીન થવા બાબતે હવે એટલા વિવાદ નથી. આમ વલી ગુજરાતના પ્રથમ ગઝલકાર તરીકે પણ માન્ય થવા લાયક છે જ છે. ઉર્દૂમાં ગુજરાત તરફથી પ્રદાનમાં પણ વલીને પહેલાં જ તસલીમ કરવા પડે એવી સ્થિતિ છે. આમ ગુજરાતને અરબી-ફારસી કાવ્યપ્રકાર, ગઝલો, નઝમો, ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ખૂબ પહેલેથી જ મળેલાં-ફળેલાં, ઈ.સ. સત્તરમાં સૈકામાં જ !

સમગ્ર રીતે મૂલવતા પણ કોઈપણ શાયરના, કવિના ક્ષરદેહ કરતાં અક્ષર દેહનું મહાત્મ્ય વિશેષ રહ્યું છે અને એ રીતે આપણે વલીના અરબી-ફારસી ગઝલમાં પ્રદાનને અવલોકવા એમના અક્ષરદેહરૂપ ગઝલો, ગઝલોનાં અશઆર પર નજર નાખવી વધારે ઉપકારક રહેશે.

વલીની બાબતે એક રોમાંચક બાબત એ છે કે એમણે સાહિત્યિક શબ્દો કે લોકોની ભાષાના બોલચાલના શબ્દોમાંથી સામાન્ય બોલચાલના શબ્દોને એમની નિરીક્ષણ શક્તિએ શે’રમાં પ્રયોજવા વધુ યોગ્ય ગણ્યા છે. સાથેસાથે ઉચ્ચાર શાસ્ત્રનો એમનો અભ્યાસ પણ એમની શેરિયત મારફત જણાઈ આવે છે. ઉ.ત.

સુંબુલ પડ્યા હે દામમેં તુઝ ગુલ્ફકે અય ગુલબદન,
તુઝ અનકી ખૂબી દેખકર કુરબાન નાફરમાં હુઆ.

કહેવાય છે કે વલીની શૈક્ષણિક કારકિર્દી પણ સારી કહી શકાય તેવી હતી. ત્યારના મદરેસાઓમાં અપાતો ઉચ્ચ કક્ષાનો ‘દરસે નિઝામી’ નામનો અભ્યાસક્રમ એમણે પૂરો કર્યો હતો. છતાં પણ વિદ્વતા પ્રદર્શિત કરવામાં એમને રસ ન હતો, પરંતુ શે’ર સમજવામાં કઠીન બને, તેમ ન કરતાં સરળતા અને સંગીત-મૌસિકીનો પણ

પૂરો ખ્યાલ કરાયો જણાય છે.

ઓ ઝોહરાજબીં કૃષ્ણ તેરે મુખકી કલી દેખ,
ગાતા હે હરેક સુખ્હકો ઉઠ રામકલી કું

* * *

તેરે ખ્યાલોમેં જો હુઆ ખુશક જયોં રૂબાબ
મિઝરાબે ગમકી સાથ ઉમ્મ ઉસ પર દરાઝ હે

* * *

આવે ફલક સોં ઝોહરા ઉતર ગર વહ મહજબીં
યકતાન ગાવે રામકલી યા ભિભાસમેં

* * *

ફિર કે આના તેરા હે બાએ સે શોક
જિસ તરફ તાન ગઈ ફિર આઈ

* * *

તસખીર કિયા હે ગોરો ગુલ કું
બુલબુલકા વલી અજબ ગલા હે

* * *

એ વલી દઈ સર કભો ન રહે
ગર મલે સંદલો ગુલાબ સજન

શાયરીઓના દીવાન સાથે જ દિલ્હી યાત્રા કરતાં વલી ગુજરી અને ફારસી ભાષાનો અજબનો સમન્વય સાધી મૌલિક વિચાર, અરૂઢ નિરુપણ, ધ્યાનાકર્ષક આગવો અભિગમ, અર્થનિષ્પત્તિ, ભાવાભિવ્યક્તિને વિલક્ષણતાપૂર્વક નોંધે છે તો વલીની ગુજરાતીતા પણ અછતી નથી રહેતી જેમ કે,

ઝખ્મી ક્રિયા હે દિલ તેરી પલકોંકી અણીને
યા ઝખ્મ તેરા ખંજરો પયકાંસો કહુંગા.

* * *

વો મેરા મકસૂદે જાનો તન હુઆ
જિસકા મુઝકો રાતદિન સ્મરણ હુઆ.

* * *

યાદ કરનેકો લિયા હાથમેં મનકા મણકા
દિલ પર બોઝ પડે મનકા ફિરાના મુરકિલ

* * *

કુલાહે આબરું ઉસકી ઉતારી બાગબાં ભોંય પર
ચમનમેં ફૂલ કી ડાલી તુઝે જો દેખ કર અકડી.

ગઝલ-છંદ શાસ્ત્રના અલંકાર તરદો-અક્સ જેને આપણે શ્લેષ તરીકે ઓળખી શકીએ એનો વિનિયોગ જોઈએ.

દિલબરે જાનાને મન બુદ્ દિલો જાને મન
બુદ્ દિલો જાને મન, દિલબરે જાનાને મન.

* * *

તુજ હુસ્નકી ઝલકારકોં ક્યા બદ્સે નિસ્બત
જો કોઈ તુઝે બદ કહે, ઉસકો બદર કર.

ઉપમા, રૂપક અને સજીવરોપણ અલંકારોનો વલીના હાથે થયેલો ઉપયોગ જુઓ,

ન પૂછો ઈશ્કમેં જોશો, ખરોશો, દિલી માહિય્યત
બરંગે અબ્ર દરયાબાર હે રૂમાલ આશિકકા

* * *

તેરે તબ હૈ બઝાહિર હોઝે કો સર મખઝને ખૂબી
 યે ખાલે અંબરી તિસ પર લિબાસ અસા ખડા દિસ્તા

* * *

જોધ્યા જગતકે ક્યો ન ડરે તુઝસો અય સનમ્
 તરકશમેં તુઝ નમન કે હૈ અર્જુનકે બાણ આજ.

* * *

યાદ કરતી હૈ ખતકો ઝુલફે-સનમ
 કામ હિન્દુકા બેદખ્વાની હૈ

* * *

પૂજાકો તુઝ દરશકી હો જોગી ફલક ઉપર
 નિકળ્યા હૈ પહેર જામ એ ખાકિસતર આફતાબ

વલીએ ગુજરાતી સંસ્કૃત સાહિત્યના લક્ષણરૂપ દાંતની સુંદરતાને પણ એમની શૈરિયતમાં વણી લીધી છે. વલીએ આ કાવ્યપ્રકારોમાંથી વાંસળી, પાન, સહેલી, હાથી અને કમળનો તો શબ્દપ્રયોગ કર્યો જ છે.

આમ વલીએ ગુજરાતીતાને ઉર્દૂમાં રૂપાંતરિત કરવાનું કામ પણ કર્યું છે.

ઉ.ત.

વો દિલ જો તુઝ દતન કે ખ્યાલાં સે ચાક થા
 લાયા હૂં તેરી નજર બજાયે અનાર દેખ

* * *

અય શોખ જબ કિયા હૂં તારીફ તુમ દતન કી
 મેરે સુખનકુ પઠ કર પકડા હૈ કાન મોતી

* * *

હીરેકા તુઝ દતન થું રોશન હુઆ હે હરદા
યાકુત સોં અધિક હે તુઝ રંગે લબકી શોખી

* * *

જિસ આન વલી વસૂફ કરું પી કે દતનકા
હર શેર મેરા ગેરતે શિલ કે ગોહર આવે

વલીના શેરનું ભાવવિશ્વ ક્યારેક ક્યારેક તો દરિયાની સફરે નીકળી પડેલ કોઈ વહાણ જેવું બની લહેરી ઉઠે છે. દા.ત.

માની તરફ ચલ્યાહે સૂરત સો યું મેરાદિલ
સૂરત સતી ચલ્યા હે કાબે કો જહાઝ ગોયા

વલીનું કવિતામાં રમતિયાળપણું શ્લેષયુક્ત સહજ સાધ્ય બને છે. જેમ કે

મુઝ દિલકે કબુતરકું પકડા હે તેરી લટને
યે કામ ધરમકા હે ટુક ઉસકો છુડાતી જા

* * *

ગમઝે કી ફોજાં બાંધકે આતે હે રાવત નૈન કે
હરમ્ પલકકો હાથમે ઉસકે સોજી ભાલા હુઆ.

* * *

બંધા હે અય સનમ જું દિલ તેરે માથે કે સંદલ પર
અજબ નહીં હે અગર સાથે સોં ઉસકે બ્રાહ્મન્ નિકલે

* * *

દેખે સે તુઝે લબાં ઉપર રંગે પાન આજ
ચૂના હુઆ હે લાલા રુખાં કે પ્રાણ આજ

વલી આમ ઉર્દૂ ભાષાને ચિરંતનકાળ સુધી યાદ રહે તેવું ગુજરાત તરફથી

ધરેણું બની રહે છે.

ડૉ. એ.જી.શેખ નોંધે છે તેમ, “એમનાં મનમાં આવતો દરેક વિચાર, વૈચારિક ભરતી લાવે છે, એમનાં ખયાલોના મોજાં વારતો સમુદ્ર નિત્ય ઘોંઘાટ કર્યા કરે છે; બાહ્ય વિશ્વનાં સૂર્ય અને આંતરિક વિશ્વનાં ચંદ્રની સતત અને એક જ સાથેના આકર્ષણને લીધે એમની પ્રચ્છન્ન શક્તિઓનો સાગર તોફાને ચડે છે અને મોજાંરૂપી શે’ર જેમ જેમ સાગર કિનારાને વટાવી જાય છે તેમ તેમ એમાં ઊંડાણ અને વ્યાપકતાની પ્રતીતિ થાય છે.”*

હુઆ તેરે ખ્યાલાં સો સરાપા
મેરા દિલ મિસ્લે ફાનૂસે ખ્યાલી.

૨-૪ ગુજરાતના અન્ય ઉર્દૂ ગઝલકારો

વલીએ જેમ રેખતામાં પ્રદાન કર્યું તે જ રીતે ગુજરાતમાં અન્ય કવિ-સમુદાય પણ રેખતામાં કાવ્ય રચનાઓ લખતા. સૂફી મતના સંતોનો પણ શાઈરીમાં અગત્યનો ફાળો રહ્યો છે. આ ઉપરાંતના કવિઓમાં ગણમાન્ય ગણાયા હોય તેવા સર્વ શ્રી બુરહાનુદ્દીન જાનમ, ‘શાહઆલમ’, શેખ મહમદ શટુ “ગંજબક્ષ”, શેખ બહાઉદ્દીન ‘બાજન’ (૧૩૮૮-૧૫૦૬), શાહ અલીજી ગામધની, મિયાં ખૂબ મહમ્મદ ચિસ્તી (૧૫૩૯-૧૬૧૪) કાજી મહમૂદ-દરિયાઈ-બીરપુરી (૧૪૬૯-?) શાહ પીર-મહમ્મદ, અબ્દુલ વલી ‘ઉઝલત’ સુરતી, મિયાં ગુલામ મોહમ્મદ ‘સમજુ’, આમ ઉર્દૂ અદબ આરાધતા કવિઓ મોટા ભાગે સુરત, સચીન, ભરૂચ, ખંભાત, વડોદરા, અમદાવાદ અને પાટણ સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા. આમાં રમઝાનઅલી બેહોશ, હાફિઝ ગુલામ હુસેનખાં હમીં, અબ્દુલ કરીમ તબસ્સુમ, ખુશતર સુરતી, ઝહીરુદ્દીન બિસ્મિલ અંકલેશ્વરી, અબ્દુર રહમાન ઈસલાસ, વફા, ફિદા, મહમ્મુદ કાઝિન ખંભાતી, એહસાન બડોદવી, સૈયદ હાજીમિયાં ગાલીબ બડોદવી ઉલ્લેખનીય છે.

* ઉર્દૂસાહિત્ય અને ગુજરાત સં. ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી - પૃ ૭૬

આધુનિક ઉર્દૂ અદબનાં કવિઓમાં સરદાર અલીજાફરી, મુહમ્મદ અલવી, વારીસ અલવી, દાના, ખાલિસ ઉપરાંત ઘણાં કવિઓ ઉર્દૂમાં પ્રદાન કરતા હશે તો માતૃભાષા ગુજરાતીમાં લખતા ગઝલકારોએ પણ સારી એવી સંખ્યામાં ઉર્દૂમાં પણ ગઝલો લખી છે. એમાંથી અમુકનાં તો દીવાન, ઉર્દૂ અકાદમીનાં સહયોગથી બહાર પડી ચૂક્યાં છે એમાંથી થોડા નામોલ્લેખ.

કિસ્મત, મુકબિલ, બયુભાઈ ચમકાર, સાલિક પોપટિયા, ખલીલ, રુસ્વાં મઝલુમી, મરીઝ, શૂન્ય, અઝીઝ કાદરી, ખલીલ ધનતેજવી, શેખાદમ આબુવાલા આદિલ, મનહરલાલ ચોકસી, નયન હ. જાની, સાહિલ, દિલેરબાબુ, રમેશ પારેખ, ગુલામ-અબ્બાસ, સતીન દેસાઈ, લક્ષ્મી પટેલ, જયેન્દ્ર શેખડીવાલા, અશોકપુરી ગોસ્વામી, ગુણવંત ઉપાધ્યાય, રાહી ઓધારિયા, અરુણ દેશાણી, અંજૂમ ઉઝ્યાન્વી ઈ.ઈ.

‘કવિ’ દ્વિમાસિકે તો ગુજરાતી ગઝલકારોનો ઉર્દૂ વિશેષાંક ડૉ. સતીન દેસાઈનાં સંપાદન હેઠળ કરેલો. આ પહેલાં ગણમાન્ય ગુજરાતી ગઝલકાર હરીન્દ્ર દવેએ ગુજરાતી ગઝલોનો અનુવાદ ઉર્દૂમાં કરેલો તો સાંપ્રત સમયમાં પણ ડૉ. સતીન દેસાઈ ગણમાન્ય ગુજરાતી ગઝલકારોનો ઉર્દૂ ભાષામાં જે-તે મીટર જાળવી અનુવાદ કરી રહ્યાં છે. ઉપરોક્ત કવિઓમાંથી અમુકના શે’ર બશીર બદ્ર એમનાં શે’રમાં કહે છે તેમ,

સ્કૂલકી દીવારમેં દરવાજા ભી રખિયે
ફિર લોટકે બચપનકે ઝમાને નહીં આતે.

આપણે તો આપણી સ્કૂલના દરવાજા રૂપે શે’ર માણીએ. ગુજરાતમાં વસેલા ગુજરાતી-ઉર્દૂ શાયરોના અને ગુજરાતી ગઝલકારોનાં ઉર્દૂ અશઆર,

એ વલી દર્દે સર કભો ન રહે
ગર મલે સંદલો ગુલાબ સજન.

- વલી

હર ગમકા ખૂં કે તુફાં હે હર મોડપે બિસ્મિલ રક્સા હે,
હર લેજા હે કત્લે આમ મગર, કહેતે હેં કિ કાતિલ કોઈ નહીં
અલી સરદાર ઝાફરી

દેતી દૂઝતી એક પલ જાનૂ વરસ પયાસ,
જીકન દેખો હેં સકી, બરસ ન અંત ન માસ.

શેખ અહમદ શદ્દે

આ પીં ખેલું આપ ખિલાઉં

આ પીં આપસ લેકર જાઉં

- શાહ અલીજી 'ગામધની'

કાઝી મહમૂદ તનપીર હમારા બનોય મહમૂદ દાસ તુમારા
શાહ ચાપલંદા પિયાંલાખ મનઉં મહ દુઃખ ભાન હમારા

- કાજી મહમૂદ દરિયાઈ બીજાપુરી

જબ બાંકે ગોપી ચંદસી ટીકા કરે સબ કાફિરાં
તબ ખાક કુઈ રખતી નહીં દિલમે ઉસકે ફેખેસાં

- શાહ પીર મહમ્મદ

ઝખ્મે દિલકો યહ મુઝિર તૂરે બસર કો વહ મુઝીદ
ગિરે રાહે યાર સે હોતી ન બહતર ચાંદની

- મિયાં 'સમજૂ'

અભી જૈસે ઘરમેં ચલા આયેગા

ઠિઠુરતા હુઆ બર્ફ સા આદમી

- મુહમ્મદ અલવી

ਮੈਂ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਕੀ ਸਰਹਦੋਂ ਕੋ ਪਾਰ ਕਰ ਗਯਾ

ਜਾਮੇ ਛਯਾਤ ਅਨਕਈ ਆਤੋਂਸੇ ਭਰ ਗਯਾ

- ਮਨਠਰਲਾਲ ਯੋਕਸੀ

ਓਸ ਝਲਨ ਕੇ ਚਿਰਾਗ ਸੇ ਤਾਰਮੀ ਖਠ ਗਏ

ਯੁਗਨੂ ਭੀ ਤੋ ਨਈਂ ਕਿ ਮਝੇ ਸੇ ਉਡਾ ਕਰੇ

- ਸੇਖਾਦਮ ਆਭੁਵਾਲਾ

ਮਿਟਾ ਦਿਯਾ ਥਾ ਮੁਝੇ ਜਿਸਨੇ ਢਾਸ਼ਤਾਨੋਂ ਮੇਂ

ਉਭਰ ਰਹਾ ਛੂੰ ਉਸੀ ਸ਼ਮਸਕੇ ਫ਼ਸ਼ਾਨੋਂਮੇ

- ਖਲਿਸ਼ ਖੜੋਢਵੀ

ਜਿੰਦਗੀ ਆਤਿਸ਼ੇ ਅਛਾਝਸੇ ਜਲਤੀ ਢੀ ਰਈ

ਵਰਨਾ ਸੀਨੇ ਮੇਂ ਮੇਰੇ ਸ਼ੋਲੇ-ਐ-ਜਾਂ ਥਾ ਕਿਤਨਾ

- ਮਾਸੂਮ ਖੜੋਢਵੀ

ਵਈ ਆਲਮ ਵਈ ਅਫ਼ਸੁਰ੍ਹਗੀ ਡੇ

ਛਮਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਕਯਾ ਜਿੰਦਗੀ ਡੇ ?

- ਦਿਲੋਰਭਾਭੂ

ਕਿਸ ਲਿਯੇ ਖਿੜਕੀਸੇ ਛਮ ਝਾੱਕਤੇ ਡੇਂ

ਜਯ ਕੀ ਖਾਠਰ ਕਠਰ ਝੈਲਾ ਛੁਆ ਡੇ

- ਰਮੇਸ਼ ਪਾਰੇਖ

ਢੌਰੇਂ ਤਮਾਮ ਝਕਰ ਨਾ ਭੇਢ ਖੋਲ ਪਾਯਾ

ਓਕ ਖਾਸ ਆਰਝੂ ਛੂੰ ਕੇ ਢਢੋਂ ਆਮ ਛੂੰ ਮੈਂ

- ਡੋ. ਸਤੀਨ ਢੇਸਾਓ

ਅਯ ਤੋ ਮਲਯਾ ਭੀ ਖਸ ਨ ਪਾਯੇਗਾ

ਘਰ ਛਮਾਰਾ ਜਲਾ ਡੇ ਖਾਰਿਸ਼ਮੇਂ

- ਨਯਨ ਛ. ਢੇਸਾਓ

હાદસા કેસે હુઆ હે યે પતા ભી નહીં
અબ તો ઝખ્મોં કે સીને અશકસે છલ જાયેંગે

- જયેન્દ્ર શેખડીવાલા

ઘરસે ચલા થા સુબહકો ઉંગલી પકડકે જો
સાયા વો શામ હોતે હી મુઝસે બડા હુઆ

- હનીફ સાહિલ

બિખરા પડા હું મેં કિસી મિસરેકી શકલમેં
દેખે મુઝે ભી કોઈ સુખનવરકી આંખ સે

- રિષભ મહેતા

ખિશત પત્થરકી સભી ઈમારતમેં પુરનમ ખડી હેં,
અશકકી પરછાઈમેં સારા શહર સોયા હુઆ હેં

- ગુણવંત ઉપાધ્યાય

ગુજરાત રાજ્ય અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૨૫-૨૬-૨૭ એપ્રિલ - ૧૯૮૧ માં અમદાવાદ ખાતે ત્રણ દિવસનું અખિલ ભારતીય ઉર્દૂ સાહિત્ય સંમેલન (કુલ હિન્દ જશને ઉર્દૂ) યોજાયું હતું ત્યારે પ્રસંગને ચિરંજીવ બનાવવા ડૉ. રઘુવીર ચૌધરીના સંપાદન હેઠળ 'ઉર્દૂ સાહિત્ય અને ગુજરાત' જેવું માતબર પુસ્તક પણ મળ્યું છે. એનો થોડો યશ ગુજરાતના ઉર્દૂ સાહિત્યને પ્રદાન અનુસંધાને વિચારણીય રહેશે.

“ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે છેલ્લાં પંચોતેર વર્ષોમાં સાહિત્યના આસ્વાદ, સ્વાધ્યાય, સંશોધન અને પ્રકાશનની જે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી છે એમાં વિશાળ સંમેલનો, એથી નાનાં જ્ઞાનસત્રો અને જેમાં માત્ર નિષ્ણાતો જ હાજર રહે એવા પરિસંવાદોનો પણ સમાવેશ થયો છે. કોઈ એવો શક્તિશાળી લેખક હોઈ શકે, જેને કાવ્યશાસ્ત્ર સાથે સમાજની ચર્ચાને જોડવામાં રસ ન હોય પરંતુ સાહિત્ય પરિષદ તો એક સામાજિક સંસ્થા છે, અને આ દેશનો સમાજ ભ્રાતીગણ છે, સંકુલ પણ

છે, એટલે કે આ દેશના પ્રશ્નો માત્ર રાજકીય કાર્યકર્તાઓથી ઉકલે એવા સહેલા નથી. જેમ કે, ભાવાત્મક એકતા વિશે કોઈ રાજકીય વ્યક્તિ વાત કરે અને કોઈ સાહિત્યકાર વાત કરે એમાં ગુણાત્મક અંતર રહેવાનું. ગુજરાતી ભાષાને એવા સમર્થ સાહિત્યકારો મળ્યા છે, જેમણે સાહિત્યને માત્ર ભારતીય જ નહીં, વૈશ્વિક સંદર્ભમાં જોયું છે. પોતાનાં-પારકાંનો ભેદ દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, દ્વૈતમાંથી અદ્વૈત ભણી ગતિ ઈચ્છી છે.”*

* ઉર્દૂસાહિત્ય અને ગુજરાત - પૃ ૧૫ (ઉદ્ઘાટન-બેઠકના પ્રાસંગિક પ્રવચનનો અંશ)

- ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી.

પ્રકરણ : ૩

ગુજરાતમાં ગઝલની પ્રતિષ્ઠા - પૃષ્ઠભૂમિ
પ્રાસ્તાવિક

૩.૧ ગુજરાતની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પર વિહંગાવલોકન	૦૫૮
૩.૨ ગુજરાતી સાહિત્યાકાશનું વિહંગાવલોકન	૦૬૭
૩.૩ ગુજરાતની ભૌગોલિક સ્થિતિ, શૈક્ષણિક - સાંસ્કૃતિક પરિવેશ અને પ્રજામાનસ ઘડતર	૦૭૩

પ્રકરણ : ૩

ગુજરાતમાં ગઝલની પ્રતિષ્ઠા - પૃષ્ઠભૂમિ

કોઈપણ દેશ-પ્રદેશના વિકાસની મૂલવણી કરવી હોય તો એનાં સંસ્કારવારસા અને માનસિકતાની મૂલવણી કરવી જોઈએ. કોઈપણ પ્રજાના વિકાસમાં એની માનસિક સ્થિતિનું વિશિષ્ટ યોગદાન રહેલું હોય છે અને માનસિક-સાંસ્કૃતિક ઘડતરનાં ગેરક પરિબળો તરીકે એનાં ઈતિહાસ અને સાહિત્યને અવગણીને સાચી મૂલવણી કદાપિ થઈ શકે નહીં. આમ સમગ્ર પ્રજાનાં સંસ્કાર અને માનસિકતાનો આધારસ્તંભ એ પ્રજાનો ઈતિહાસ, સાહિત્ય અને ભૌગોલિકતા બને છે.

ભારતના અન્ય પ્રાંતોની અપેક્ષાએ ગઝલ ગુજરાતમાં કેમ સ્થિર થઈ શકી એ જાણવા માટે પણ ગુજરાતી પ્રજાની ઓળખ મેળવવી અત્યંત આવશ્યક થઈ પડે. ગુજરાતી પ્રજાની ઓળખ એનાં કલાવારસા, ઈતિહાસ, સાહિત્ય અને ભૌગોલિક વિશિષ્ટ સ્થાનના અભ્યાસ દ્વારા જ મેળવી શકાય.

આપણે પોતે જ ગુજરાતી હોવાં છતાં આપણાં જ ઈતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક

વારસાથી અજાણ અથવા અર્ધ-પરિચિત હોઈ શકીએ. ઈતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક વારસાનો અભ્યાસ આપણને સવાઈ ગુજરાતી અને વિશ્વમાનવ બનવા તરફ પ્રેરિત કરી શકે. ગુજરાતમાં પરદેશી કાવ્યપ્રકાર ગઝલને સ્થિર થવામાં પણ આજ ઈતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને ભૌગોલિક પરિબળોનાં વારસાએ મહત્વનું પ્રદાન આપ્યું હોય ત્યારે ગુજરાતનો, ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક ગતિવિધીનો નકશો તપાસવો અત્યન્ત આવશ્યક ગણાવો જોઈએ.

ગુજરાત પ્રદેશની રમણીય પ્રકૃતિ, વિશાળ દરિયાકાંઠો, માતબર અને મહિમાવંત માનવ સમુદાયના સાહસિક અને ઉદ્યમી નમણાં નર-નારીઓ, વિદ્યાવ્યાસંગ, ભાતીગળ લોકજીવન અને પરદેશીઓનાં અસંખ્ય આક્રમણોના ઝંઝાવાતોની વચ્ચે પણ આ ખમીરવંતી મહાજાતિએ પોતાનાં સત્વ, શીલ અને સ્વમાનપૂર્વકનું ગૌરવ ટકાવી રાખ્યું છે. આવી ગૌરવગાથા ધરાવનાર ગુજરાતનાં ઔદ્યોગિક વિકાસ, સામાજિક ઉન્નતિ, કળા, અને સંસ્કૃતિની સિધ્ધિઓ સહિત જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં નામ રોશન કરનાર અસંખ્ય પ્રતિભાવંત સંસ્કાર સ્વામીઓનાં યોગદાનોની આછેરી ઝલક આપણને ગુજરાતની અદ્યતન અને અધિકૃતતાસભર ગઝલ ગૌરવની જાળવણી અને વિકાસકૃયને અવલોકવા સાર્થક પૂરવાર થશે.

૩.૧ ગુજરાતની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પર વિહંગાવલોકન

ગુજરાતનાં ઈતિહાસની શરૂઆત ઈ.સ.પૂર્વે ૮૦૦થી યાદવોના મથુરાથી સૌરાષ્ટ્રમાં આગમનથી જ થાય છે. ત્યારપછીના ૬૦૦ વરસો અંધારામાં ધકેલાઈ ચૂક્યાં છે. ક્ષત્રપ રુદ્રદામનના જૂનાગઢનાં અશોકના શિલાલેખમાં જણાવ્યા મુજબ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો સુબો પુષ્પગુપ્ત (ઈ.પૂ. ૩૧૯-૨૦૦) ગિરિનગર મોટા ભાગે હાલના જૂનાગઢમાં રાજ્ય કરતો. શિલાલેખમાં જીવહિંસા ન કરવા, માતાપિતાની આજ્ઞા પાળવા તથા સર્વ પ્રાણીઓ તરફ (પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ પણ) દયાભાવ રાખવા ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ચૌદ આજ્ઞાઓ કંડારાયેલી છે. મૌર્યકાળ પછી ઈન્ડો-બેક્ટ્રિયન (ગ્રીક) રાજ્ય અમલ ગુજરાતમાં સ્થપાયાનું અનુમાન કરાય છે, પરંતુ અધિકૃત માહિતીઓ ઉપલબ્ધ નથી. જો કે, આ સમયગાળો ઈ.પૂ. ૧૮૦-૧૦૦નો

રહ્યો ગણાય છે. આ રાજ્ય અમલ એપોલો-ડોટ્સથી મીનેન્ડરના પુત્ર સોટર સુધી રહ્યાં હોવાનું વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે.

ત્યારપછી ઉત્તરના શકોએ ગ્રીકોને હરાવી રાજ્યશાસન ચલાવ્યું શક રાજાઓમાં શરૂઆતમાં ક્ષહરાત જાતિના ભૂમક અને નહયાન વગેરે શક રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું. શાતકરણી ગૌતમી પુત્રે શકોને હરાવી થોડો સમય શાસન કર્યું. એ પછી પશ્ચિમનાં ક્ષત્રપો તરીકે ઓળખાતા ચષ્ટત અને એનાં ઉત્તરાધિકારીઓનું શાસન પ્રવર્ત્યું. શરૂઆતમાં તેઓ ઉત્તરના પ્રતિનિધિ તરીકે શાસન કરતા. પાછળથી સ્વતંત્ર થયા. રૂદ્રદામન આ વંશનો પ્રતાપી રાજા રહ્યો. તે પોતાને મહાક્ષત્રપ તરીકે ઓળખાવતો અને એણે જ ગિરનાર પર જૂનાગઢમાં શિલાલેખ કોતરાવેલો આ શકવંશના રાજાઓએ ઈ.સ. ૧૦૦ થી ૪૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેમના રાજ્ય અમલ દરમ્યાનના મળી આવેલા સિક્કાઓ ઉપરથી એમના રાજ્ય-અમલ પર સારો પ્રકાશ પાડી શકાયો છે. શક રાજાઓ અગ્નિ અને સૂર્યપૂજકો હતા અને સંસ્કૃતને ભાષા તરીકે અપનાવી હતી. શકોને ઉત્તરના ગુપ્તવંશીય રાજા ચન્દ્રગુપ્ત બીજાએ હરાવ્યા. હૂણોને કુમારગુપ્ત અને સ્કંદગુપ્તે હરાવ્યા ત્યારપછી ગુજરાતમાં ગુપ્તશાસન આશરે ૭૦ વર્ષ રહ્યું.

મૈત્રકો :

ગુપ્ત સામ્રાજ્યની પડતી સાથે સૌરાષ્ટ્રમાં મૈત્રક સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક વલ્લભીપુરમાં મૈત્રકવંશની સ્થાપના કરી. મૈત્રકોએ ઈ.સ. ૪૭૦ થી ૭૮૯ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ કાળ દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતમાં ત્રૈકુટકો, ગુર્જરો અને ચાલુક્યો વગેરે રાજ્યો કરી ગયા. આમાંથી છેલ્લા બંને વંશોની સત્તા માત્ર સોથી ૧૨૫ વરસ રહી. આ યુગની શરૂઆત ક્ષત્રપો પછી ૭૦ વરસે થઈ અને એનો અંત સોલંકી યુગ પહેલા ૧૫૦ વરસે આવ્યો. મૈત્રક યુગનો ઈતિહાસ એ કાળનાં તામ્રપત્રો, શિલાલેખો અને સાહિત્યિક પુસ્તકો દ્વારા મળે છે. સિક્કાઓનું પ્રમાણ ઓછું છે. મૈત્રક કાળના ૧૫૦ જેટલા લેખો મળ્યાનું પણ વિદ્વાનો નોંધે છે. સિક્કાઓ ઉપર ત્રિશૂળની આકૃતિ અને બીજા બાજુ ઉપર શાસકોનો ઉત્તમાંગ

છપાયેલો છે. સાલના કે એવા કોઈ આંકડાઓ નથી પરંતુ લખાણ બ્રાહ્મીલિપિમાં છે. ઈ.સ. ૬૪૦માં ચિની મુસાફર હ્યુ-એન-સંગે વલ્લભીની મુલાકાત પણ લીધેલી ત્યારે મહારાજાધિરાજ ચક્રવર્તી જેવા મહાબીરુદધારી ધરસેન ચોથો રાજ્ય કરતો હતો. અને વલ્લભી વિદ્યાપીઠની ગણના નાલંદા, તક્ષશિલા સમકક્ષ થતી. મૈત્રકોની સત્તા સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત, માળવા ને લાટ સુધી વિસ્તૃત થયેલી. ઈ.સ. ૭૮૮માં વલ્લભીપુર ઉપર આરબ આક્રમણ થતાં મૈત્રક રાજ્યશાસનનો અંત આવ્યાનું નોંધાયું છે. આમ પ્રથમ વખત ભારતમાં મુસ્લિમોનો પ્રવેશ આઠમી શતાબ્દિમાં નોંધાય છે. એ પહેલાં પણ વહાણવટાનાં વ્યવસાયને કારણે ભૃગુકચ્છના બંદરની આજુબાજુના પ્રદેશોમાં આરબ અમીરો વ્યવસાય અર્થે લાંબો સમય રહેતા એવું નોંધાયું છે. આમ અરબ પ્રજા સાથેનો સંપર્ક ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર માટે ઘણો પુરાણો છે.

અનુમૈત્રક કાળથી લઈ અણહિલપુર પાટણનો ચાવડાવંશ વગેરે સુધીના કાળખંડમાં ગુજરાત અનેક નાનામોટા રાજરજવાડાંઓમાં વહેંચાયેલું રહે છે.

સોલંકી - યુગ :

ઈ.સ. ૮૪૨માં મૂળરાજ સોલંકી ચાવડાઓને હટાવી અણહિલપુર પાટણમાં સોલંકી યુગ આરંભે છે. એક અનુમાન પ્રમાણે મૂળરાજનાં પિતા ગુર્જર દેશ (દક્ષિણ રાજસ્થાન)ના અધિપતિ હોઈ મૂળરાજે સત્યપુર (સાચોર) મંડલથી સારસ્વત મંડલ સુધી પોતાની સત્તા વિસ્તારી ત્યારથી ગુર્જર દેશ એવું નામ હાલના ઉત્તર ગુજરાતને લાગુ પડ્યું અને સોલંકી સત્તાના વિસ્તારની સાથે એજ નામ હાલના સમસ્ત ગુજરાતને લાગુ પડ્યું હતું.

મૂળરાજ સોલંકીના વંશજો અનુક્રમે ચામુંડરાજ, વલ્લભરાજ અને દુર્લભરાજ પછી ભીમદેવ પહેલો પાટણની ગાદી પર ઈ.સ. ૧૦૨૨માં આવે છે. ભીમદેવ પહેલાનાં સમયમાં જ મહમદ ગઝની દ્વારા સોમનાથ-ધ્વંસની ઘટના ઘટે છે. ભીમદેવ સોમનાથના પુનઃનિર્માણ સાથે સાથે મોઢેરા સૂર્યમંદિરનું નિર્માણ કરાવે

છે. ભીમદેવના આબુના દંડનાયક દ્વારા આબુ પર આદિનાથનું આરસપહાણના દેરાસરનું નિર્માણ પણ થયું. કર્ણદેવે કચ્છથી નવસારી સુધી આણ વતવિલી અને આ સમયમાં જ કવિ શ્રી બિલ્હણ કર્ણસુંદરી નાટિકાનું નિર્માણ કરે છે. કર્ણદેવ આશાપલ્લીના સ્થાને કર્ણાવતી નામે નગરી વસાવે છે. એના પછી પાટણની ગાદીએ પ્રખ્યાત ત્રિભુવનગંડ સિધ્ધચક્રવર્તી અવંતિનાથ અને બર્બરજિષ્ણુ જેવા વિશેષ નામધારી સિધ્ધરાજ જયસિંહ (ઈ.સ. ૧૦૮૪-૧૧૪૨) આવે છે. સોલંકી વંશનો આ સૌથી પ્રતાપી લોકપ્રિય નરેશ છે. સિધ્ધરાજ સોરઠ, માળવા, સમસ્ત ગુજરાત ઉપરાંત મેવાડ અને દક્ષિણે ઉત્તર કોંકણ સુધી રાજ્ય વિસ્તાર વધારે છે. રુદ્રમહાલયનું બાંધકામ પણ એના સમયમાં પૂરું થાય છે. સાથે સાથે સહસ્ત્રલિંગ સરોવર, ઐતિહાસિક સ્થાપત્ય તરીકે સ્થાપિત થાય છે. કલિકાલ સર્વજ્ઞ તરીકે ખ્યાત વૈયાકરણી હેમચન્દ્રાચાર્ય (ઈ.સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૩)નો પણ આ સમય છે. તેઓ જૈન પરંપરાને અવગણીને પાટણમાં સ્થિર રહીને જ 'સિધ્ધહેમ' વ્યાકરણ; કાવ્યાનુશાસન; છંદોનુશાસન, અભિધાનચિંતામણી (કોષ), અનેકાર્ય કોષ, દેશીનામમાલા (કોષ), અલંકાર ચૂડામણિની ટીકા, નિઘંટુકોશ (વનસ્પતિશાસ્ત્ર), યોગશાસ્ત્ર, પ્રમાણભીમાંસા (તર્કશાસ્ત્ર), દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (સંસ્કૃત-પ્રાકૃત), ત્રિષષ્ટીશલાકા પુરુષ ચરિત (પુરાણ), પરિશિષ્ટપર્વ, વિતરાગ સ્તોત્ર, અન્ય યોગ વ્યવચ્છેદ, અયોગવ્યવચ્છેદને લગતાં ૩૨ જેટલાં પુસ્તકો-ગ્રંથોનું નિર્માણ કરે છે.

સિધ્ધરાજ પછી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનકાળ દરમ્યાન જ કુમારપાળ (ઈ.સ. ૧૧૪૨-૧૧૭૨) ગાદીએ આવે છે. કુમારપાળ પણ પ્રતાપી અને જૈનમતનો પ્રભાવક શાસક હતો. કુમારપાળના સમય દરમ્યાન હેમચંદ્રાચાર્ય અને શિષ્યગણના સામૂહિક પ્રયાસોને આભારી વિદ્યા અને સાહિત્યનો વિશેષ પ્રસાર થયેલો. કુમારપાળ જૈનમત પ્રભાવક હોવાં છતાં શૈવ સંપ્રદાય પ્રત્યે પણ સમભાવી હોવાથી અસંખ્ય શિવમંદિરોનું નિર્માણ એના સમયમાં થાય છે. રાજ્યશાસન સ્થિર અને પ્રગતિશીલ રહે છે. કુમારપાળ પછી અજયપાળ અને ત્યાર પછી મૂળરાજ બીજો ગાદીએ આવે છે. મૂળરાજે આબુની તળેટીમાં મહમદ ઘોરીને આકરો પરાજય

આપેલો. ત્યાર પછી ભીમદેવ બીજો જે બાણાવળી તરીકે પણ ખ્યાત હતો તેણે ઈ.સ. ૧૧૭૮ થી ૧૨૪૨ સુધી લાંબું રાજ્ય ભોગવ્યું. ધોળકાના રાણા વીરધવલ અને મહાઅમાત્ય વસ્તુપાળ તેજપાળે સોલંકી રાજ્યના સંરક્ષણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવેલો. ઈ.સ. ૧૨૪૪માં મૂળરાજ વંશનો અસ્ત થાય છે અને વાઘેલા વંશના ધોળકાના રાણા વિશળદે ગુજરાતના રાજાધિરાજ તરીકે સત્તા સંભાળે છે. વાઘેલા વંશમાં કરણદેવ ઈ.સ. ૧૨૯૬માં આવે છે. ઈ.સ. ૧૨૯૬માં અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીની ફોજ દ્વારા પરાજિત થઈ થોડો વખત રાજ્યવિહોણો રહી ઈ.સ. ૧૨૯૯માં રાજ્ય પુનઃહાંસલ કરે છે, પરંતુ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી કણદેવને દક્ષિણમાં ભગાડી મૂકી. ઈ.સ. ૧૩૦૪માં ગુજરાતની સત્તા હસ્તગત કરી ગુજરાત પર મુસ્લિમ સલ્તનતની કાયમી હકૂમત સ્થાપે છે. ઈ.સ.ની શરૂઆત થયા પછીના સમયમાં ગુજરાત શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સાહિત્ય, વિદ્યાવ્યાસંગ અને વાણિજ્યનાં તમામ ક્ષેત્રે બબ્બે સુવર્ણયુગ ભોગવી ચૂક્યું છે. પ્રથમ મૈત્રક કાળમાં અને તે પછી ઈ.સ.ની ૧૧મી-૧૨મી શતાબ્દિઓમાં સોલંકીયુગના શાસનકાળ દરમિયાન. આ બબ્બે સુવર્ણયુગની પૃષ્ઠભૂમિ પર ઈ.સ. ૧૩૦૪ થી મુસ્લિમ સત્તાનો ઉદય થાય છે. આ પહેલાં મુસ્લિમો અને મુસ્લિમસંસ્કૃતિ ગુજરાત માટે અજાણ્યાં ન હતા. ઈ.પૂ.નાં અરબસ્તાન સાથેનાં વહાણવટાનાં સંબંધોને આભારી આ સંપર્કો વિકસ્યા હતાં. આઠમી શતાબ્દિમાં વલ્લભી સામ્રાજ્યના અસ્તકાળે પણ મુસ્લિમ આરબો વિધિવત્ રીતે ગુજરાતમાં પ્રવેશે છે અને તે સમયગાળા દરમિયાન સૂફી મતનું આવાગમન તો પ્રજા વચ્ચે સતત રહ્યું છે તો ગઝનીની બર્બરતાનો સામનો પણ ગુજરાતે ખમ્યો છે.

મુસ્લિમ શાસન :

દિલ્હીના સુલતાન અલ્લાઉદ્દીને ઈ.સ. ૧૨૯૭ થી ૧૩૦૪ દરમિયાન ગુજરાત જીત્યું હતું. ખીલજી વંશના અન્ય સુલતાનો મુબારક શાહ અને ખુશરોખાન હતા. આ વંશનું શાસન ગુજરાતમાં માત્ર સત્તર વરસ ટકે છે.

અલ્લાઉદ્દીને જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓનું ભાવનિયમન કડકાઈથી કર્યું હતું.

ઈ.સ. ૧૩૨૦માં તઘલખ વંશની સ્થાપના થઈ. તેના અનુગામી મહમ્મદશાહ તરંગી અને વિદ્વાન હતા. તેનો ઘણો સમય અમીરોના બળવાને શમાવવામાં ગયેલો. તેણે જૂનાગઢના રા'ખેંગાર અને ઘોઘાના મોખડાજી ગોહિલને પણ હરાવ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૩૪૨માં ઈબ્નબતુતાએ ખંભાત, કાવી, ગાંધાર અને ઘોઘાની મુલાકાત લીધી હતી. તેણે ખંભાતનાં સમૃધ્ધ વેપાર, ભવ્ય મકાનો અને દરિયાઈ ચાંચિયાગીરીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઈ.સ. ૧૩૯૮માં તૈમૂરલંગે દિલ્હી પર ચઢાઈ કરતાં બાદશાહ મહમદશાહે ગુજરાતમાં આશ્રય લીધેલો હતો.

ગુજરાતના સુલતાનોનું રાજ્ય ઈ.સ. ૧૪૦૪ થી ૧૫૭૩ દરમ્યાન રહ્યું હતું. આ સુલતાનો મૂળ રાજપૂત હતા અને તેમણે ગુજરાતનાં રાજપૂત રાજવી કુટુંબો સાથે લગ્નસંબંધો પણ બાંધેલા હતા. આ સુલતાનોએ ગુજરાતની આબાદી માટે સક્રિય રસ લીધો હતો.

આ વંશના કુલ ૧૪ સુલતાનો થઈ ગયા. મુઝફ્ફરશાહ (ઈ.સ. ૧૪૦૪-૧૪૧૧) આ વંશનો સ્થાપક સુલતાન હતો. આ સુલતાનો પૈકી અહમદશા પહેલો, મહમુદશા બેગડો અને બહાદુરશા પરાક્રમી સુલતાનો હતા. તેમનું રાજ્ય ખાનદેશ, માળવા, મેવાડ, મારવાડ અને ઉત્તર કોંકણ સુધી વિસ્તરેલું હતું. રાજસ્થાનમાં નાગોર સુધી અને દક્ષિણમાં ઉત્તર કોંકણ સુધી તેમનાં સામ્રાજ્યની સીમા હતી. અમદાવાદનું સુરેખ સ્થાપત્ય તેમને આભારી છે. ઈ.સ. ૧૪૧૧માં અહમદખાન 'અહમદશા' નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેણે પાટણથી રાજધાની ખસેડી આશાવલ નજીક અમદાવાદ વસાવીને રાજધાની બનાવી. ઈડરના રાવ તથા માળવાના સુલતાનો સાથે તેને અવારનવાર લડાઈઓ થતી હતી. તેણે ઝાલાવાડ, ચાંપાનેર, નાંદોદ અને જૂનાગઢના રાજપૂત રાજાઓને તથા બહમની સુલતાન અહમદશાહને હરાવ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૪૧૫માં સિધ્ધપુરના રુદ્રમાળનો તેણે નાશ કર્યો હતો. તેણે હાથમતીના કિનારે પોતાના નામ ઉપરથી અહમદનગર (હાલનું હિંમતનગર) વસાવ્યું હતું. તે અસહિષ્ણુ હતો અને હિંદુઓનાં મંદિરો તોડવા તેણે ખાસ અધિકારી નીમ્યો હતો અને જજિયાવેરો પણ નાખ્યો હતો. અમદાવાદમાં

જુમ્મા મસ્જિદ, ભદ્રનો કિલ્લો, ત્રણ દરવાજા વગેરે તેણે બંધાવ્યાં હતાં.

અહમદશાનું ઈ.સ. ૧૪૪૨માં મૃત્યુ થયા બાદ મુહમ્મુદશા (ઈ.સ. ૧૪૪૨ થી ૧૪૫૧) અને કુતબુદ્દીન (ઈ.સ. ૧૪૫૧ થી ૧૪૫૮) સુલતાન થયા. કુતબુદ્દીને કાંકરિયા તળાવ, નગીનાવાડી, તેમજ વટવા અને સરખેજમાં મસ્જિદો તથા મકબરા બંધાવ્યાં હતાં. ગુજરાતમાં મહમુદશા પરાક્રમી સુલતાન થઈ ગયો. તેણે ઈ.સ. ૧૪૫૮ થી ૧૫૧૧ સુધી રાજ્ય કર્યું. જૂનાગઢ, પાવાગઢ જીત્યા હોવાથી બેગઢો-બેગડો કહેવાયો. મહમુદશાહે સિંઘના જમીનદારો, માળવાના સુલતાન અને ઈડરના રાવ તથા થાણા પાસે પોર્ટુગીઝોને અને દ્વારકાનાં ચાંચિયાઓને હરાવ્યા હતા. દિલ્હીના શહેનશાહો પણ તેને ભેટસોગાદ નજર કરતા. તેણે મહેમદાવાદ તથા નવું ચાંપાનેર પણ વસાવ્યાં. દિવનો હાકેમ મલિક અયાઝ તેના નૌકાદળનો સેનાધિપતી હતો. દાદા હરિની વાવ, અડાલજની વાવ, વડોદરા જિલ્લાની ભૂજની વાવ તથા મહેમદાવાદનો ભમ્મરિયો કૂવો તેના સમયમાં એણે બંધાવ્યા હતાં.

મુઝફ્ફરશાહ બીજો પવિત્ર, વિદ્વાન અને ન્યાયપ્રિય હતો. ઈડર, ચિત્તોડ, માળવા સુધી શાસન હતું. પોર્ટુગીઝોને દરિયાઈ યુધ્ધમાં મલિક અયાઝે સફળ થવા દીધા ન હતા. સુરતનો મલિક ગોપી અને દીવનો મલિક અયાઝ તેના બળવાન અમીરો હતા. તે વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. મુઝફ્ફર બીજા પછી સુલતાન સિકંદર (ઈ.સ. ૧૫૧૧-૧૫૨૬) તથા મહમદશાહ બીજો ઈ.સ. ૧૫૨૬ થઈ ગયા. એ પછી બહાદુરશાહ બીજાએ (ઈ.સ. ૧૫૩૧-૧૫૩૭) સુધી રાજ્ય કર્યું ચિત્તોડ, માળવા, ઉપરાંત અહમદનગર, ખાનદેશ અને વરાડના સુલતાનોએ એની હકૂમત સ્વીકારી હતી. હુમાયુ સાથે યુધ્ધમાં પોર્ટુગીઝના સહકારના બદલામાં પોર્ટુગીઝોને દીવમાં કિલ્લો બાંધી વેપાર કરવાની છૂટ આપી હતી, જે એક ઐતિહાસિક ભૂલ ગણાઈ અને પોર્ટુગીઝ ગર્વનરે જ દગાથી બહાદુરશાહને જહાજ પર ખતમ કરેલો. છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજોના શાસન દરમ્યાન અમીરોની ખટપટ અને કાવાદાવાઓ વધ્યાં, જેનો એ ખુદ ભોગ બનેલો. તેના પોતાના વજીર ઈતિમાદખાને અકબરને ઈ.સ. ૧૫૭૨-૭૩માં ગુજરાતને કબજે કરવા નિમંત્રેલ

અને આમ ગુજરાતમાં મોગલકાળનો ઉદય થયો.

મોગલોનો શાસનકાળ :

ગુજરાતમાં મોગલવંશનું કુલશાસન ૧૮૭ વર્ષ રહ્યું. અકબરના સમયમાં અકબરનાં નવરત્નમાંના રાજા ટોડરમલે જમીનની જાત અને માપ આધારિત નવી મહેસૂલ પદ્ધતિ દાખલ કરી. અકબર ખુદ સહિષ્ણુ હતો અને રાજપૂત કુળ સાથેના લગ્નસંબંધ જાણીતા છે. મુસ્લિમ હજયાત્રીના પરવાનાના અનુસંધાને અકબરે પોર્ટુગીઝોને એક આખું ગામ ખતવી આપવું પડેલું. ઈસ્ટઈન્ડિયા કંપનીએ જહાંગીરના સમયમાં સુરત, ઘોઘા, ખંભાત, અને અમદાવાદમાં કોઠીઓ નાખી હતી. જહાંગીર અમદાવાદની ટંકશાળમાં સિક્કાઓ બનાવડાવતો. શાહજહાં એ સમયે ગુજરાતના સૂબા તરીકે નિયુક્ત હતો ત્યારે શાહીબાગનું નિર્માણ કરાવેલું, મેવાડના સૂબા હાઝમખાને વાત્રકનો કિલ્લો અને અમદાવાદમાં મુસાફરખાનું બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

ઔરંગઝેબ 'આલમગીર' નામ ધારણ કરી શાહજહાંને નજરકેદમાં રાખી તખ્તનશીન બન્યો. તેણે અમુક સારાં કામો કર્યાની પણ નોંધ છે, જેમ કે ગેરકાયદે વેરાની નાબૂદી, સમાન આબકારી જકાત અને કારીગરોને સમાન વેતન. તે ચૂસ્ત સુન્ની અને સ્વભાવે અસહિષ્ણુ તેથી હિંદુઓ પર જજિયાવેરો નાખ્યો. હોળી, દિવાળીના ધાર્મિક ઉત્સવો ઉજવવા પર પ્રતિબંધ મૂકેલો. સુરત બંદરનો વિકાસ મોગલ સલ્તનતને આભારી થયેલો. સુરતને 'બાબુલ-એ-મક્કા' એટલે કે 'મક્કાનું પ્રવેશદ્વાર'નો દરજ્જો મળેલો. અહીં અંગ્રેજ, ડચ, ફ્રેંચ વ્યાપારીઓની કોઠીઓ હતી. પરિણામે સુરત સોનાની મૂરત, અમદાવાદ સુતરાઉ, રેશમી અને ગરમ કાપડનાં ઉત્પાદન માટે જાણીતું હતું. ખંભાતથી કાપડ, જરિયાન, ગળી, ઈ.ની વિદેશોમાં નિકાસ થતી. વહાણ બાંધકામનો વ્યવસાય પણ ટોચ કક્ષાનો હતો. ઈ.સ. ૧૬૬૪ અને ૧૬૭૦માં શિવાજીએ સુરતમાં લૂંટ ચલાવતાં અને મોગલબાદશાહો દક્ષિણમાં સતત યુધ્ધમાં રોકાયેલા રહેવાથી મોગલ સલ્તનત નબળી પડી. ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી અમીર-ઉમરાવો સ્વતંત્ર, સ્વચ્છંદ થયા.

મહેસૂલ ઉઘરાવવા સિવાય લોકોપયોગી કામો બંધ થયાં અને મરાઠાઓ સામેના સંઘર્ષમાં પ્રજાની, જાનમાલની સલામતી જોખમાઈ. અંધાધૂંધીનો લાભ લઈ જૂનાગઢ, રાંધનપુર, ખંભાત જેવાં નાનાં રાજ્યો ઊપસી આવ્યાં. દામાજીરાવના પુત્રોનાં આંતરકલહનો લાભ અંગ્રેજોએ ઉઠાવ્યો. ભરૂચ, સુરતના નવાબોને હરાવી દક્ષિણમાં અંગ્રજ સત્તા દબ કરી, સૌરાષ્ટ્રમાં પણ જામનગર, જૂનાગઢ, ભાવનગર, ગોંડલ, મોરબી ઈ. નાનાં રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. પીલાજીરાવના સમયથી દામાજીરાવ ઈ. એ સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાતમાં ખંડણી - ચોથ ઉઘરાવવાનું શરૂ કર્યું. અંગ્રેજોએ મરાઠાઓમાં વિવિધ કરારો દ્વારા ફાયદાઓ મેળવ્યા. ઈ.સ. ૧૮૧૭માં અમદાવાદ, નડિયાદ, ધોળકા, મહુધા, માતર, જતા કરી અમદાવાદ પર કબજો મેળવી પાછળથી ગાયકવાડ વતી ખંડણી ઉઘરાવવાનું પણ અંગ્રેજોએ શરૂ કર્યું આ મુલકગીરી બંધ થતાં ગુજરાતમાં શાંતિ પ્રવર્તી.

બ્રિટિશયુગ અને અર્વાચીનકાળ :

ઈ.સ. ૧૮૧૮માં પેશવાઈનો અંત આવતાં ઈસ્ટઈન્ડિયા કંપની ગુજરાતમાં સર્વસત્તાધીશ બની. આ ગાળામાં તાર, ટપાલ, રેલવેને કારણે ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશો નજીક આવ્યા. વ્યાપાર તથા રોજગારમાં પણ બરકત આવી. ઈ.સ. ૧૮૨૦થી અંગ્રેજી પધ્ધતિએ નવી કેળવણીની શાળાઓ શરૂ થઈ તેમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય સાથે વિજ્ઞાનના શિક્ષણને પણ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું. વહીવટીભાષા અંગ્રેજી બનતાં ગુજરાતનો સાહિત્યકાર અને પ્રજા વિશાળ વિશ્વનાં સંપર્કમાં આવ્યાં અને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યની પણ કાયાપલટ થઈ. ઈ.સ. ૧૮૫૭નાં પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની અસરો અમદાવાદ, વડોદરા, પંચમહાલ, મહીકાંઠાના પ્રદેશ અને ઓખામંડળમાં વરતાઈ.

નૂતન કેળવણીના પરિપાક રૂપે ઈ.સ. ૧૮૮૫માં રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ અને છેવાડાના માણસ સુધી રાજકીય ચેતના સ્પર્શ પામી. ભારતીય નાગરિક માટે-આ તદ્દન નવોજ આયામ હતો. કોંગ્રેસનાં રાજકીય ચેતનાપ્રસારક આંદોલનો દરમિયાન હિંસક માર્ગે પણ આઝાદીનું સ્વપ્નું સાકાર કરનાર યુવાબળ ઉપસ્યું અને

કાર્યરત બન્યું, જેનાં મૂળ ૧૮૫૭ના પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં પણ મળે. ગાંધીજીની સક્રિયતાએ મોટા સમુદાયને આકર્ષ્યાં. વિવિધ ક્ષેત્રોમાંથી આવતા રાજકીય આગેવાનોએ જે તે ક્ષેત્રોમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું. ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ૧૯૨૦-૩૦થી ગાંધીયુગ બેઠો અને અંદાજે ૧૯૬૦ સુધી બળવત્તર રહ્યો. તમામ સામૂહિક પ્રયાસોને આભારી ભારત દેશ ૧૯૪૭માં આઝાદી મેળવવાનું સ્વપ્ન સાકાર કરી શક્યો.

ભારતવર્ષ સ્વતંત્ર થતાં વિવિધ દેશી રાજ્યો અને એજન્સીના પ્રદેશોનું વિલિનીકરણ થતાં વિવિધ રાજ્યોનું પુનર્ગઠન કામ શરૂ થયું. પ્રારંભે ૧૯૪૭થી ગુજરાતનાં વડોદરા સહિત દેશી રાજ્યોનું મુંબઈ રાજ્ય સાથે વિલિનીકરણ કરી મુંબઈ રાજ્યની સ્થાપના થઈ તો સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રજવાડાંઓના વિલિનીકરણથી સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ 'બ' વર્ગનું રાજ્ય અને કચ્છ 'ક' વર્ગનું રાજ્ય બન્યું. ઈ.સ. ૧૯૫૬માં મુંબઈ રાજ્યને દ્વિભાષી બનાવતાં ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનું એકીકરણ થયું અને ૧-૫-૧૯૬૦થી આ પ્રદેશવિશેષની ગુજરાત રાજ્ય તરીકે સ્થાપના થઈ.

૩.૨ ગુજરાતી સાહિત્યાકાશનું વિહંગાવલોકન :

મધ્યકાળમાં જૈન મુનિઓનો વિહાર ઉત્તરમાં લાહોર-પંજાબ, ઉત્તર-પશ્ચિમમાં બલુચિસ્તાન, ઉત્તર-પૂર્વમાં દિલ્હી-બનારસ અને દક્ષિણે કર્ણાટક-ચેન્નાઈ સુધી રહેતો. તેમના વિહાર દરમિયાનનાં સ્થળોએ અનેક સાહિત્યિક રચનાઓનું નિર્માણ થયેલું છે, જેનો વિસ્તૃત પરિચયની અત્રે જરૂર નથી. આ પહેલાં પણ ઈ.સ. ૪૪૦ થી ૭૮૯ દરમિયાનના વલ્લભીના સમયગાળામાં શત્રુંજય મહાતીર્થ વિશે જૈન રચના થયેલી તો વલ્લભીમાં બૌદ્ધગ્રંથોના નિર્માણ વિશે પણ લખાયું છે. વલ્લભી વિદ્યાપીઠ તક્ષશીલા-નાલંદા વિદ્યાપીઠોની સમકક્ષ ગણાતી. આમ સાહિત્યસર્જન ગુજરાત માટે અતિ પ્રાચીન બાબત છે. મધ્યકાલીન સમયમાં જૈન કવિઓ દ્વારા રાસો, ફાગુ, ઋતુગીતો, આખ્યાનો, ચરિત્રો ઈત્યાદિનું નિર્માણ થયું. જૈન સાહિત્યની વિશિષ્ટતા ઉપરાંત દરેક પ્રજાની માફક ગુજરાતને તેની તળપદી

ભાષામાં લખાયેલું, લોકજીવનનાં વિવિધ રૂપો દર્શાવતું સાહિત્ય મળ્યું છે.

લોકસાહિત્યમાં ધરતીની ફોરમને આસ્વાદી શકાય છે. તો આનંદ વ્યક્ત કરતાં નૃત્ય અને ગાન, ટેક, શૌર્ય, અને વીરપૂજાની પરંપરા, પ્રેમ-વિરહની અનુભૂતિ વગેરે જનસામાન્યની સહજ વાણીમાં આસ્વાદવા મળેલાં છે. સહજભાવની ચોટ અને તાજગી અત્યંત પ્રભાવી રહી છે. દેવીપુત્રો-ચારણોએ આમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. દાતાઓની પ્રશંસા, વીરો અને મહાત્માઓની સ્તુતિ-બિરદાવલીઓ ઉપરાંત છંદોબદ્ધ આખ્યાનકાવ્યો, સુભાષિતો, દુહા, મરસિયાં ઈત્યાદિ ડિંગળ શૈલીમાં નિરૂપિત થયેલાં છે. નારીસમુદાયના સર્જકોએ પણ લોકસાહિત્યમાં કીડાગીતો, વ્રતગીતો, લગ્નગીતો, સીમંત-જનોઈ જેવા પ્રાસંગિકો અને કોમળ ભાવનાં ગીતો, હાલરડાં, રાસ, ગરબા, ઋતુગીતો, રાજિયા અને મરસિયાં ઈત્યાદિનું પ્રદાન કર્યું છે. આ સાહિત્ય પ્રજાજીવનના જીવંત સંસ્કારોને પ્રતિબિંબિત કરે છે. આ સાહિત્યમાંથી આધુનિક કવિઓને પણ પ્રેરણાપ્રદ લય-ભાવ-તાલ-છંદોવિધાન ઈત્યાદિ આ વારસામાંથી ઘણું મેળવી શકાય તેટલું સક્ષમ છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય :

ભારતમાં અંગ્રેજીશાસન પ્રણાલી સ્થિર થતાં અને અંગ્રેજી રાજભાષા બનતાં ભારતીય સર્જક વિશ્વસાહિત્યના પરિચયમાં આવતાં ૧૯મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં કાયાપલટ લાવ્યો, તેજ રીતે સાહિત્યને પણ અસરકર્તા નીવડે છે. ૧૮૫૭માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના અને મુદ્રણયંત્રોનું આગમન થતાં ૧૮૬૭ સુધીમાં વર્તમાનપત્રો, સામયિકો અને પુસ્તક-પ્રાગટ્યની પ્રવૃત્તિને લીધે પ્રજા-જીવનમાં પણ નવસંચાર થયો. અત્યાર સુધી સામાન્ય રીતે ધર્મના કોચલામાં રાચતી પ્રજા નૂતન પ્રકાશથી પ્રોત્સાહિત થઈ. કવિશ્રી દલપતરામ (૧૮૨૦-૧૮૯૮) દ્વારા ૧૮૪૫માં લખાયેલ 'બાપાની પીંપર' અર્વાચીન સાહિત્યનું આરંભબિંદુ બને છે. ૧૮૪૯નો 'ભૂતનિબંધ' પહેલો ગદ્યલેખ અને ૧૮૫૧નું 'હુન્નરખાનની ચઢાઈ' ગુજરાતમાં પદ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતનું પ્રથમ દેશભક્તિ પ્રેરક કાવ્ય બને છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દલપતરામ એટલે પ્રથમ

ગુજરાતીગિરાના વડીલ તરીકે અર્વાચીન નિરૂપણ રીતિનો પ્રારંભ કરે છે. સામાજિક સુધારાના ઉત્ક્રાંતિજનક વિચારો એમનાં કાવ્યોનું ઉપકારક અસિબળ બની રહે છે. ઉચ્ચ કોટિનું ચિંતન અને કલાત્મકતા એમની કવિતાનો શ્રેષ્ઠ કાવ્યોન્મેષ છે, 'સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વાત-વિવેક', 'કવિતા કહીએ કલ્પના જનમન રંજન જાણ', 'ફાટે પણ ફીટે નહીં પડી પટોળે ભાત', 'દીવાનથી દરબારમાં છે અંધારું ધોર', 'ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજી' અને 'અન્યનું તો એક વાંકું આપનાં અઢાર છે.' જેવી આકર્ષક, ચોટદાર પંક્તિઓથી કવિશ્રી આબાલવૃધ્ધ સૌના પ્રિય કવિ બને છે. કવિશ્રી આ બધા ઉપરાંત અરબી-ફારસી છંદોવિધાનની કવિતા 'રેખતા'ની પણ રચના કરે છે. જેમાં એમનો વ્રજ-હિન્દી ભાષાનો વૈભવ એમને હિન્દી કવિ તરીકે પણ પ્રસ્થાપિત કરે છે. નોંધપાત્ર ચિરકાલીન હકીકત એ પણ છે કે, દલપતરચિત 'દલપતપિંગળ' ૧૮૮૫માં પ્રકાશિત થાય છે અને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સન્માનિત તો થાય છે પરંતુ છોગાના પીંછા જેમ એની બાવીસ-બાવીસ જેટલી આવૃત્તિઓ દરમિયાન ૮૧,૦૦૦થી પણ વધારે નકલોનું વેચાણ થાય છે. કવિશ્રી યશકલગીનો આ વિક્રમ હજુ સુધી તો કોઈએ પણ વણતોડેલો જ ગણવો રહ્યો. જે એમના કવીશ્વરના બિરુદને પણ સાર્થક કરે છે.

સમાજ સુધારાનું આંદોલન પ્રગતિ કરે છે અને એમાં 'યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે'ના રચયિતા નર્મદ ઉર્ફે નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે (૧૮૩૩-૧૮૮૬) ઝુકાવે છે. વહેમ, અંધશ્રદ્ધા, કુરિવાજ સામે નર્મદ મરદ બની વિધવાવિવાહના પોતાના સિધ્ધાંતને ચરિતાર્થ કરી બતાવે છે. સાંપ્રદાયિક વૈષ્ણવ સત્તાને પડકારે છે, ધર્મધુરંધર જદુનાથ મહારાજ સામે પોતે તો વિવાદમાં ઊતરે જ છે, સાથે સાથે મુંબઈથી તેજાબી પત્રકાર કરશનદાસ મૂળજીએ સત્યાર્થપ્રકાશમાં વૈષ્ણવ મહારાજ વિશે લખેલું તે બાબતના બદનક્ષીના કેસમાં સક્રિય થઈ કરશનદાસ મૂળજી સાથે ખભે ખબો મિલાવે છે.

અર્વાચીન કવિતાનાં વિષય તરીકે સુધારો, સ્વતંત્રતા, દેશાભિમાન, પ્રકૃતિ અને પ્રણયને આલેખે છે. 'જય જય ગરવી ગુજરાત', 'નવ કરશો કોઈ શોક',

‘સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યુગલો વાગે’, ‘ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું’, ‘દાસપણું ક્યાં સુધી’ વગેરે ઉપરાંત પંદરસો પંક્તિઓનું ‘હિન્દુઓની પડતી’ પ્રતિનિધિ કાવ્ય રચના આપે છે. એ સાહિત્યિક છટા સાથેના ગદ્યનો પિતા પણ ગણાયો. ‘મારી હકીકત’ નામે સત્યનિષ્ઠ આત્મકથા, અનેક ચરિત્રો, નાટકોનું પણ નિર્માણ કરે છે, તો સંપાદનક્ષેત્રે ‘નાગર સ્ત્રીઓનાં ગીત’ અને ‘મનહર પદ’ વિશિષ્ટ રહ્યાં. પિંગળપ્રવેશ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ શબ્દકોશ એકલે હાથે તૈયાર કર્યો. અર્વાચીનોમાં આઘ અને નવયુગના પ્રહરી તરીકે નર્મદ મૂલ્યવાન સેવા બજાવી છે. અત્રે એ પણ નોંધનીય રહેશે કે નર્મદ આંદોલનની અસરોએ પણ ગુજરાતી ભાષામાં અરબી-ફારસી કાવ્યપ્રકાર ગઝલને અવતરવા માટે પર્યાવરણને અનુકૂળ કરી આપ્યું. આના સંકેત તરીકે નર્મદ દ્વારા પણ ‘રેખતા’ની રચના લખાયાનું નોંધાયું છે. નર્મદ માટે એના જ શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘વીર, સત્ય ને રસિક ટેકીપણું અરિ પણ ગાશે દિલથી !’

સુધારકયુગ તરીકે ઓળખાયેલા આ યુગના નાટ્યકાર, ભાષાશાસ્ત્રી અને શિક્ષણવિદ નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા (૧૮૩૬-૧૮૮૮) મહત્વ ધરાવે છે. એમણે ગુજરાત શાળાપત્રના તંત્રી, ગ્રંથપરીક્ષક (વિવેચક) તરીકે સમતોલ વિવેચનનો પાયો નાખ્યો તો નિબંધલેખનમાં એમની કર્તૃત્વશક્તિ અને વિવેચનક્ષમતાનું અજબનું સંમિશ્રણ અનુભવાતું.

નર્મદાશંકર તુળજાશંકર મહેતા (૧૮૩૫-૧૯૦૭) ગુજરાતને પ્રથમ નવલકથા ‘કરણધેલો’ આપી સાહિત્યની નૂતન પરંપરા ઊભી કરે છે. આ હરોળના અન્ય સુધારકો, શિક્ષાવિદો અને સાહિત્યકારો જેવા કે દુર્ગારામ મહેતાજી (૧૮૦૯-૧૮૭૬), પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક ભોળાનાથ સારાભાઈ (૧૮૨૩-૧૮૮૬) પ્રથમ વિદેશયાત્રી, ચરિત્રકાર અને ‘સઘરા જેસંગ’ જેવી ઐતિહાસિક વાર્તાઓના લેખક અને યાત્રાપ્રવાસ વર્ણનકાર મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ (૧૮૨૯-૧૮૯૧), પત્રકારત્વનો પાયો નાખનાર કરશનદાસ મૂળજી (૧૮૩૨-૧૮૭૧), ‘લલિતા દુઃખદર્શન’ના શિષ્ટ નાટ્યલેખક અને ગુજરાતી રંગભૂમિના પિતા રણછોડભાઈ

ઉદયરામ દવે (૧૮૩૭-૧૯૨૩), પ્રખર વેદાંતી મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી (૧૮૪૦-૧૯૦૭), અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ (૧૮૪૪-૧૯૧૪), કાવ્યમાળાના સંપાદક હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા (૧૮૪૯-૧૯૩૧), ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ (૧૮૫૨-૧૯૧૨) વગેરે સારસ્વતોએ સુધારક યુગમાં સાહિત્યની કાયાપલટ કરી અને નવી-નવી સાહિત્યિક ઈમારતોના પાયા નાખ્યા.

ઈતરધર્મી સાક્ષરોમાં કાજી અનવરમિયાંએ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ નિરૂપી. પારસી લેખકોમાં કવિશ્રી બહેરામજી મલબારીએ ‘નીતિવિનોદ’, ‘અનુભવિકા’ અને ‘સંસારિકા’ જેવા કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા. કવિશ્રી જમશેદજી નસરવાનજી પિતીત ‘મારી મઝેહ અને બીજી કવિતાઓ’, મૌલિક નવલકથાકાર દાદી તારાપોરવાલા ‘દુઃખી દાદીબા’ અને ‘શીરીનની કહાની’, ‘જહાંગીર તાલિયારખાન’, ‘રત્નલક્ષ્મી’ અને ‘મુદ્રા અને કુલીન’, ડિકન્સની પિડ્ડિવક પેપર્સ ઉપરથી લોકપ્રિય ‘અક્કલના સમુંદર’ આપનાર હાસ્યકાર અને પત્રકાર જહાંગીર મર્ઝવાન હતા. કેપુસરો કાબરાજી ‘ગુલી-ગરીબ’ અને ‘દુખિયારી બચુ’ જેવી સામાજિક નવલકથાઓ આપે છે. બમનજી કાબરાજી ‘કુમી કુલાંટ’ અને ‘શીરીનનાં સંકટો’ નવલકથા આપે છે. કેપુશરૂ કાબરાજીએ રંગભૂમિના વિકાસ માટે આપેલ ફાળો ચિરસ્મરણીય ગણાય છે.

નર્મદની સુધારાયુગની સાહિત્યસેવાની અસરો ધીરે ધીરે પ્રજામાનસમાં પણ મૂળ નાખવા લાગેલી ત્યારે યુનિવર્સિટીના માધ્યમ દ્વારા શિક્ષિતવર્ગમાં સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યે પણ આકર્ષણ ઊભું કરેલ. રાજકીય પ્રવૃત્તિને લીધે રાજકીય સજાગતા તો વધી જ સાથેસાથે સ્વામી વિવેકાનંદ જેવાને હાથે હિન્દુ ધર્મની પણ કાયાપલટ થતાં મધ્યકાલીન પરંપરાવાદી મનોવલણમાં જબ્બર પરિવર્તન આવ્યું. આ યુગના તેજસ્વી તારકોની માનસિક દશા પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ, અર્વાચીન યુરોપીય સંસ્કૃતિની સંયુક્ત અસરોને લીધે જૂના-નવાનો વિવેક કરી સુગ્રાહ્ય અંશોને સ્વીકારતી મથામણ અનુભવતી વ્યક્તિઓ જેવી બની હતી. આ ત્રિભેટે શ્રેષ્ઠ સાબિત થયેલ પ્રાચીન મૂલ્યોના જતન-સંરક્ષણના અનુષંગે સંસ્કારસ્વામીઓનો ગોવર્ધનરામયુગ સંસારસુધારાને શાસ્ત્રીય પધ્ધતિએ સમ્માનિત કરવાનો ભગીરથ

પુરુષાર્થ આરંભે છે.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (૧૮૫૫-૧૯૦૭) ચાલીસ વર્ષની ઉંમરે વકીલાતનો ધીકતો વ્યવસાય છોડી સરસ્વતીનો દામન ગ્રહે છે. એમની વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન પામી શકતી મહાનવલ 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ-૧ ઈ.સ. ૧૮૮૭માં, ભાગ-૨ ૧૮૯૨માં, ભાગ-૩ ૧૮૯૮માં અને ભાગ-૪ ૧૯૦૦માં પ્રગટ થાય છે. આ ઉપરાંત તેઓશ્રી 'સ્નેહમુદ્રા' (૧૮૮૦), 'સાક્ષરજીવન' અને 'આધ્યાત્મજીવન' દાર્શનિક વિચારધારાના અપૂર્ણ રહેલા ગ્રંથો, 'લીલાવતી જીવનકલા' (૧૯૦૫) ચરિત્ર, બે વિવેચન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો 'ઈતિહાસ' Classical poets of Gujarat (૧૯૧૬), રોજનીશી 'સ્કેપબુક' (૧૮૮૮-૧૯૦૮) ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ વિપુલ સાહિત્ય આપી ગોવર્ધનરામયુગને ચરિતાર્થ કરે છે.

યુનિવર્સિટી શિક્ષણ પામી બીજા સમર્થ સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી (૧૮૫૮-૧૮૯૮) 'સુદર્શન ગ્રંથાવલિ' ચિંતનપ્રધાન સાહિત્ય, અભેદમાર્ગી પ્રવાસી, પ્રેમ અને કર્તવ્યના બોધ દ્વારા સાચા સુખનો માર્ગ ચીધે છે. શંકરાચાર્યના અદ્વૈત સિદ્ધાંતને પાયામાં રાખી ગીતાનો કર્મયોગ પ્રતિપાદિત કરી, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અપેક્ષાએ ભારતીય વિચારધારાના પુરસ્કર્તા તરીકે એમને તત્ત્વજ્ઞ તરીકેની કીર્તિ રળી આપે છે. પ્રથમ વિશ્વધર્મપરિષદમાં પોતાનો નિબંધ Hinduism એમણે સાદર કરેલો અને વ્યાખ્યાન આપવા નિમંત્રણ પણ પામેલા. આ સર્જક નર્મદના ગાઢ સંપર્કમાં રહ્યા છે. નર્મદનાં અંતિમ વાક્યો 'પૂરા જોસ્સાથી સત્ય માટે લડતા રહેવું' જીવનભર નિભાવી જાણ્યા. સૂફી મતની અસરોએ એમને પ્રારંભિક ત્રણ ગુજરાતી ગઝલકારોમાં સ્થાન અપાવ્યું. એમનાં પુસ્તકો 'કાન્તા અને નૃસિંહાવતાર', નાટકો 'બાળવિકાસ' અને 'સુદર્શન ગ્રંથાવલિ', લેખો 'આત્મચરિત્ર', લોર્ડ લિટનની રહસ્યવાદી નવલકથા ઝેલોનીનો ભાવાનુવાદ 'ગુલાબસિંહ', કાવ્યસંગ્રહ 'આત્મનિમજ્જન', સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદો તેમજ વિવેચન, સંશોધન ઈ. ઈ. ગુજરાતી સાહિત્યને મળેલાં છે. એમની 'કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છૂપાઈ છે'ની ગઝલપંક્તિથી

કવિશ્રી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતેજ અમર થઈ ગયા.

નડિયાદે ગોવર્ધનરામથી સાક્ષરભૂમિનું વિશેષનામ સાર્થક કરી બનાવ્યું તો આજ ભૂમિએ બાલાશંકર ઉલ્હાસરામ કંથારિયા ઉર્ફ કવિ 'બાલ' ઉર્ફ મસ્તકવિ ઉર્ફ કલાન્તકવિ રૂપે આદ્ય ગુજરાતી ગઝલકાર રત્નને પણ જન્માવ્યું. બાલાશંકર કંથારિયા (૧૮૫૮-૧૮૮૮)એ એક સો શિખરિણી-શ્લોકમાં લખાયેલ 'કલાન્તકવિ' (૧૮૮૪) આપેલ. એ સૂફી મત અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના સંમિશ્રણ રૂપ અપૂર્વ કલાકૃતિ છે. 'હરિપ્રેમપંચદશી'માં 'ગુજારે જે શિરે તારે', 'ઊડો નાદાન મન બુલબુલ' અને 'જિગરનો યાર જુદો તો., ..દીઠી નહીં' જેવી પ્રથમ ગુજરાતી ગઝલો આપે છે. હાફિઝની શાયરીનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ બાલાશંકરે આપેલ છે તો એમના સામયિક 'ભારતીભૂષણ' અને 'ઈતિહાસમાલામાં સાહિત્યિક કૃતિઓ અને ઈતિહાસસામગ્રી' દ્વારા અનુપમ સાહિત્ય સેવા બજાવેલ છે.

૩.૩ ગુજરાતની ભૌગોલિક સ્થિતિ, શૈક્ષણિક-સાંસ્કૃતિક પરિવેશ અને પ્રજામાનસ ઘડતર

પ્રાચીનકાળથી જ ગુજરાત અન્ય ભારતીય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ આગવું અને પ્રગતિશીલ રહ્યું છે. પુરાણકાળમાં સહસ્ત્રાર્જુન જ્યારે ગુજરાત પ્રદેશ, જે એ સમયમાં આનર્ત કે અપરાન્હ તરીકે ઓળખાતું, અધિપતિ હતો. એ સમયમાં આર્યો પણ આ પ્રદેશ તરફ આક્રમક વલણ દાખવી નહોતા શકતા તેવો તાપ-પ્રતાપ આ પ્રદેશનો હતો. આ તાપ-પ્રતાપ પાછળ એની ઐતિહાસિક - ભૌગોલિક સ્થિતિ મહત્વની બની રહેતી. ભારતના કુલ દરિયાકિનારાના વિસ્તારમાંથી, અત્યારે પણ ગુજરાતના ફાળે ૩૦% એટલે કે ૧૬૦૦ કિ.મીનો વિશાળ દરિયાકિનારો ધરાવતો પ્રદેશ એટલે ગુજરાત, જગતની જૂનામાં જૂની અને સર્વપ્રથમ દરિયાની મહારાણી - The Queen of the sea. આના પ્રભાવે તેને જ જળમાર્ગની વિપુલતા સાંપડી. પ્રાચીનકાળથી લઈ વલ્લભી સામ્રાજ્યકાળ, સોલંકીયુગ, મુસ્લિમ-મોગલકાળ સુધી ગુજરાતના બંદરોનો વાવટો ૮૪ જેટલા બંદરો પર લહેરાતો જેમાંથી અંદાજે ૧૬ જેટલાં બંદરો તો ગુજરાતમાં જ સ્થિત હતા; બાકીના દેશ-વિદેશમાં પથરાયેલાં હતા.

આપણી સ્મરણશક્તિ પહોંચે છે ત્યાં સુધીના સમયે વલ્લભી મહાબંદર હતું. વહાણવટાના વ્યવસાયને લીધે વલ્લભીમાં એ કાળે સંપત્તિ અને સત્તા કેન્દ્રિત થયેલી અને વલ્લભીમાં એક સો ઉપરાંત કોટ્યાધિપતિઓ વસતા હતા. એ પછી ખંભાત, કાવી, ભૃગુકચ્છ (ભરુચ) મહાબંદરો તરીકે વિકસી વિશાળ સંપત્તિનાં માલિક બન્યાનું નોંધાયું છે. મોગલકાળમાં સુરત તો કાબાનું પ્રવેશદ્વાર ગણાતું અને અનેક ચીજોની આયાત-નિકાસ અહીંથી થતી. આમ દરિયાકિનારો, વહાણવટું, વિદેશી સંપર્કો અને સમૃદ્ધિ ગુજરાત માટે જીવનના અંગભૂત અને સ્વાભાવિક હતાં. દરિયાઈ સાહસવૃત્તિને આભારી હિંમત, ખુદ્રારી, આપકમાઈ, ધીરજ, શાણપણ, ઉદારતા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા જેવા ગુણો દરિયાપીરની ગુજરાતને દેન ગણવી રહી.

દરિયાઈ જળમાર્ગને આભારી પરદેશી પ્રજાનું આવાગમન અને સાધન વિપુલતાને લીધે ઉત્તર તરફથી આકર્ષાઈ આવતી પ્રજા અને શાસકોની શાસનવૃત્તિ, મૂળપ્રજાની ઉદારતા, સ્વીકારવાની વૃત્તિ અને સ્વવ્યવહારમાં રત રહેવાની લગની, સમૃદ્ધિને આભારી સ્વાભાવિક વિલાસ અને વિકાસપ્રિયતાને લીધે ગુજરાતમાં ખાસ પ્રકારનું પંચરંગીપણું (Metropolitan Culture) બહુજ પહેલેથી વિદ્યમાન જણાય છે. આથી જ ક.મા.મુનશી લખે છે. “These persistent activities of people of Gujarat through the ages lead to the rise among them of well to-do middle class which dominated social life, influenced politics, laid down traditions and shared with Kings the patronage of literature.

Aquisition of wealth became an important if not the sole end of life, and the display of it a great virtue. The cosmopolitan spirit of this class born of in international intercourse, did not favour an ascetical or exclusive out-look on life but fostered the instinct of adaptability and catholicity of spirit.” ★

★ Gujarat & its Literature by K. M. Munshi Page 21

શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાત વલ્લભી વિદ્યાપીઠથી નાલંદા, તક્ષશીલા વિદ્યાપીઠોની હરોળની “વિદ્યાપીઠ” ધરાવતું સ્થાન છે. અહીં બૌદ્ધાયન, જૈનમત, સનાતનીમત ઈત્યાદિનું શિક્ષણ વિદ્વાન અધ્યાપકો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. સોલંકીયુગમાં હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા મહામનીષી એમનું તેજ ચારે દિશાઓમાં પ્રસરાવે છે. જૈન મુનિઓ ઉત્તરમાં લાહોર, કાશ્મીર, દિલ્હી, બનારસ, પશ્ચિમમાં બલુચિસ્તાનના મુલતાન સુધી અને દક્ષિણમાં કર્ણાટક-તામિલનાડુ સુધી સતત વિહાર કરતા રહે છે અને વિવિધ જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યને આરાધે છે. મધ્યકાળમાં સંસ્કૃતની પાઠશાળાઓ, મુસ્લિમ મદરેસાઓ દ્વારા શિક્ષણ પ્રબંધ સચવાઈ રહે છે. તો અંગ્રેજોનાં આગમન સાથે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, શૈક્ષણિક વિદ્યાઓને પણ ગુજરાત પ્રથમ સ્વીકારે-વિસ્તારે છે.

આ તમામ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિને આભારી આકારાઈ છે ગુજરાત અને ગુજરાતી અસ્મિતા ! એ હંમેશા સૌને પ્રેરણાપીયૂષ પાતી રહી છે અને રહેશે. ધર્મ અને અધ્યાત્મનાં સિદ્ધાંતસૂત્રોને જીવાતા જીવનને અનુરૂપ ઢાળી શકે છે. ધર્મ-અધ્યાત્મ ગુજરાતના જન-જીવન માટે રૂઢિગત ન રહેતાં સ્વયં વિકાસશીલ રહે છે. ગુજરાતના પુરુષત્વમાં ત્યાગ, ઉત્સાહ, ઊંડી વ્યાવહારિકતા, ઉચ્ચ અભિલાષા અને વ્યવસ્થાશક્તિ છે. તો સાથેસાથે જ સ્વાતંત્ર્ય, પ્રેમ, મુત્સદ્દીપણું, ભાવનાશીલતા, નિશ્ચલતા, સેવાધર્મ અને ભાગીરથી તપથી માનવતાને મહેકાવવાની; વિકસાવવાની હોંશ છે. ગુજરાતી સાંસ્કૃતિક અસ્મિતા એની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ અને જીવનપર અધિષ્ટાત્રી રૂપ બિરાજમાન છે. ગુજરાતીઓને હંમેશાં મહાગુજરાત રચતાં આવડ્યું છે. એ જ્યાં જ્યાં પણ વસ્યો ત્યાં ગુજરાતને મૂર્તિમંત કર્યું છે. વિશ્વનો ભાગ્યેજ કોઈ એવો ખૂણો મળે જ્યાં ગુજરાતી એની ગુજરાતીતા સાથે જોવા ન મળે ! અઢારમી સદીમાં થઈ ગયેલા તેલંગણના કવિશ્રી વેંકટધ્વરીએ જે કહેલું તે આજે પણ યથાતથ અનુભવાય છે.

“સ એષ સર્વસંપદાભાસ્પદ તયા ત્રિદશાલસ્યાદેશ ઈવ ગુજ્જરદેશ સ્વચક્ષુષોઃ સુખાકરોતિ” ।

અત્રલિ -

સકર્યૂરસ્વાદુકમુકનકવીટીર સલસન્

મુખાઃ સર્વશ્લાઘાપદ વિવિધ દિવ્યાંબરધરાઃ ।

કનકરત્નાકલ્પા ધુમધુમિત વેલાશ્યષ્ઠધુસૃષ્ટૈર

યુવાનો મોદન્તે યુવતિભિરભી તુલ્યરતિભિઃ ।*

“આ ગુર્જરદેશ જો, ને આંખને ઠાર. સર્વ સંપત્તિથી ભરપૂર આ તો જાણે સ્વર્ગલોક ! કપૂર અને મીઠી સોપારીથી મઘમઘતાં પાને એના યુવાનોનાં મુખ શોભે છે. વિવિધ દિવ્યાંબરો તે ધારે છે ને પ્રશંસાને પાત્ર બને છે. ચમકતાં રત્નોનાં આભૂષણ તે પહેરે છે. ચંદનથી તેમનાં શરીરો મઘમઘે છે. તે રતિ સમી યુવતીઓ સાથે મહાલે છે.”

પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગુજરાત વચ્ચેના સમય વિશે અધિકૃત માહિતીઓનો અભાવ પણ ક્યાંક ક્યાંક ખૂંચે છે આના પરિણામે તર્કસંગત સળંગસૂત્રતા સાચવવી એ કોઈ પણ ઇતિહાસકાર માટે કઠિનકાર્ય રહ્યું હશે. આધુનિક અસ્મિતાના મૂળમાં રહેલા ઇતિહાસપુરુષો લકુલીશ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, હેમચંદ્રાચાર્ય, કુમારપાળ અને મહાત્મા ગાંધી માટે ગુજરાતની આવતીકાલ પણ ઓશિંગણ રહેશે. તેઓએ ગુજરાતને ભૌગોલિક આકાર આપવામાં તો મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું જ છે, ઉપરાંત તેઓએ આપણી પેઢી માટે સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસો, ધાર્મિક સહિષ્ણુતા, પરસ્પરાવલંબન અને રાજકીય સૂઝ તથા વિદ્યાપ્રીતિ આપ્યાં છે.

શ્રી કે.કા.શાસ્ત્રીના જણાવ્યા મુજબ લકુલીશ ઈ.સ.પૂર્વે છઠ્ઠી સદીથી બીજી સદી વચ્ચે કારવણ મુકામે જન્મેલા. તેઓ પાશુપતમતના પુરસ્કર્તા હતા અને અનેક ગ્રંથોની રચના કરી હતી.** શ્રી ક.મા.મુનશીના અભિપ્રાય મુજબ તેઓ ઈ.પૂ. બીજી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા. ગુજરાતમાં સોમનાથ શૈવસંપ્રદાયના અગત્યના સ્થળ તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેથી ઘણા પુરાણકાળથી ગુજરાતમાં શૈવસંપ્રદાયની અસરો

* નવનીત સમર્પણ - જાન્યુ. ૧૯૮૮ પૃ - ૧૨૨

** ગુજરાતના સારસ્વતો - કે.કા.શાસ્ત્રી - પૃ - ૧૧૩

લકુલીશને આભારી પણ ગણાવી શકાય. તેઓશ્રી પાશુપત સંપ્રદાયના સ્થાપક-પ્રવૃત્તક હતા. અને રાજ્યકર્તાઓથી લઈ સામાન્ય વર્ગ સુધી એમની અસરો હતી. સોમનાથને જનસમુહના હૃદયાસને બિરાજમાન કરવામાં લકુલીશનો ફાળો નાનોસૂનો ન હોઈ શકે. લકુલીશના પાશુપત સંપ્રદાયની અસરો તળે ભારતવર્ષમાં બાર બાર જ્યોર્તિલિંગો ઉપરાંત અનેક સ્થળોએ શૈવસાધના અપનાવાઈ, જેમાં ગુજરાત-સોમનાથ ઉપરાંત મથુરા, કર્ણાટક, ભુવનેશ્વર અને રાજપુતાનાનો સમાવેશ થાય છે. ઈ.સ.ની ચોથી શતાબ્દી સુધીમાં સંસ્કૃતના આ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનને ભૂલી જવાયેલા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના માધવાચાર્ય એમના પુસ્તક 'સર્વદર્શન સંગ્રહ'માં લકુલીશની યોગ્ય નોંધ લઈ તેમના સિદ્ધાંતોને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની મુખ્ય સોળ પ્રશાખાઓમાંની એક ગણેલ. એમના વિચારોની અસરો. ઈ.સ.ની સાતમી શતાબ્દીથી પૂરા ભારતવર્ષમાં પ્રસરી ચૂકી હતી. * આમ શંકરાચાર્ય પણ લકુલીશના અનુગામી ગણાય.

ગુજરાતી અસ્મિતાના દ્વિતીય જ્યોતિર્ધર ત્રિભુવનગંડ, બર્બરજિષ્ણુ, ચક્રવર્તી સમ્રાટ સિધ્ધરાજ જયસિંહ, જેને આધુનિક ગુજરાતના સર્જક ગણવા જોઈએ. એના પ્રયાસોને લીધે જ સમગ્ર ગુજરાતીભાષી વિસ્તાર ઈતિહાસમાં પ્રથમવાર જ એક છત્ર નીચે એકઠો મળ્યો અને ગુર્જરદેશની સંકલ્પના સાકાર થઈ. એમણે ભાષાને ગુર્જરી, સમગ્ર પ્રાન્તને ગુર્જરાટ અને એના નિવાસીને ગુર્જર તરીકે ઓળખાવી પ્રતિષ્ઠિત કર્યો. એ પછીના ત્રીજા જ્યોતિર્ધર કુમારપાળ માત્ર સિધ્ધરાજ જયસિંહની પ્રણાલિકાઓને ચાલું રાખી એટલું જ નહીં પરંતુ જૈનમતનો પ્રભાવક હોવાં છતાં ગુજરાતને વધુ શક્તિશાળી બનાવી મુઠ્ઠી ઊંચેરું સ્થાન અપાવ્યું. એના સમયની ગુજરાતની આર્મિ - લશ્કરીબળ ત્યારના વિશ્વમાં કદાચ સૌથી શક્તિશાળી હતું. આમ ગુજરાતની ચેતનામાં સ્વાભિમાન, જવાંમદી અને અપરાજેય પ્રજાના સંસ્કાર રેડ્યા. ચોથા અને અત્યંત પ્રભાવી જ્યોતિર્ધર તરીકે હેમચંદ્રાચાર્યને યાદ કરવા જોઈએ. એમણે બબ્બે પ્રતાપી રાજાઓને માર્ગદર્શન અને સાંસ્કૃતિક પીઠબળ પૂરું પાડ્યું.

સરસ્વતીની ઉપાસના સંદર્ભે પણ સાહિત્યિક ઈતિહાસમાં અજરામર રહે તેવું કામ કરી ગયા. જેનો અગાઉ ઉલ્લેખ થઈ ચૂક્યો છે. એમના જીવનનું મહત્વનું પાસું એ કે પોતે જૈન આચાર્ય હોવા છતાં સર્વધર્મ સમભાવ અને અન્ય ધર્મો-સંપ્રદાયોને વિકસવા માટે પણ સુંદર વાતાવરણ અને સાનુકૂળતા, રાજ્યશાસન દ્વારા પણ કરાવી આપી. ગુજરાતના બબ્બે સમ્રાટો માટે હમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાત, ભાષા, સંસ્કાર અને સમગ્ર પ્રજાના સવાયા ચાણક્ય સાબિત થયા. પાંચમા અને વીસમી સદીના જ્યોતિર્ધર મહાત્મા ગાંધીને યાદ કર્યા સિવાય આગામી ઈતિહાસને પણ ચાલશે નહીં. આ અત્યંત સાંપ્રત જ્યોતિર્ધરે જીવનના એક પણ ક્ષેત્રને પોતાની મેઘાવી બુદ્ધિથી સ્પર્શ નથી કર્યો એમ નથી. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સ્વાતંત્ર્ય, રાજ્યપ્રણાલી, આરોગ્ય, અર્થકારણ, નીતિશાસ્ત્ર સહિત દરેક ક્ષેત્રોમાં એમનું પ્રદાન ભવિષ્યમાં પણ અમૂલ્ય ગણાય તેવું, ગાંધીજીનું કામ અને જીવન રહ્યું છે. તેમણે સુષુપ્ત પ્રજાને પ્રજાતંત્રનો નવતર મંત્ર આપ્યો, અહિંસા અને અસહકારનાં નવીનતમ શસ્ત્રો સજાવ્યાં. આના પરિણામે વિશ્વભરમાં આજે અનેક રાષ્ટ્રો સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રજાતંત્રની આબોહવામાં આઝાદ શ્વાસ લઈ રહ્યા છે. એક સામાન્ય મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી વિશ્વમાનવ મહાત્મા બની જગત આખા માટે વંદનીય બની રહ્યા.

આ તમામ જ્યોતિર્ધરો ઉપરાંત અસંખ્ય સંસ્કારસ્વામીઓના હાથે કંડારાયેલ ગુજરાતી અસ્મિતા એટલે પ્રત્યેક ગુજરાતીની છાતી ગજ ગજ ફૂલે તેવું સાકારિત તથ્ય એટલે “ગુજરાતને સીમાડા નથી. ‘ગુજરાત’ એક જીવંત અને જાગૃત વ્યક્તિ છે જે પોતાને એક કલ્પવામાં, પોતાનું અસ્તિત્વ એક દૃઢ સંકલ્પ દ્વારા સરજવામાં જીવનસાફલ્ય માને છે. એ ગુજરાતીઓનું બન્યું છે ખરું પણ માત્ર માનવીઓનો સમૂહ નથી, જ્યાં ગુજરાતીઓ ‘ગુજરાત’ છે અને રહેશે એવી નિર્ણયાત્મક કલ્પના સેવી એકઠાં મળે છે ત્યાં ગુજરાતની હસ્તી છે જ. ગુજરાત વિસ્તરે છે જ્યાં ગુજરાતીઓ પોતાની ઈચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પબળથી એને સરજે છે ત્યાં !”*

આવા સતત વિકાશશીલ, ઉચ્ચ સંસ્કારોથી સંપન્ન અને વિદ્યાવ્યાસંગી

* નવનીત સમર્પણ - જાન્યુ. ૧૯૮૮ પૃ - ૧૨૨

ગુજરાતને ઈતિહાસકાળ દરમિયાન ચાર-ચાર રાજ્યવહીવટની રાજભાષાઓનો સાક્ષાત્કાર થયો. સર્વારંભે સંસ્કૃત, પછી ગુજરાતી, ત્યાર પછી મુસ્લિમ અમલ દરમિયાન ફારસી અને અંગ્રેજોના રાજ્ય અમલ દરમિયાન અંગ્રેજી. વચ્ચે થોડો થોડો સમય, અમુક સ્થળોએ પોર્ટુગીઝ અને મરાઠી પણ રાજભાષા તરીકે ઉપયોગમાં લેવાયેલ. આ બધાની સંયુક્ત અસરોને લઈને ગુજરાતી એક રીતે બહુભાષી થયો અને ભાષા તરીકે ગુજરાતી ભાષા પણ છેલ્લામાં છેલ્લી માવજત પામી સમૃદ્ધ બની.

આ સમગ્ર વાતાવરણ, પર્યાવરણ અને માટીની ફળદ્રુપતામાં અરબી-ફારસી કાવ્યપ્રકાર 'ગઝલ'નો છોડ ઊગી નીકળી ચારે તરફ ફળાઉં વૃક્ષ માફક ન ફાલેફૂલે તો જ નવાઈ ! આમ ગુજરાત માટે ગઝલ અને ગઝલ માટે ગુજરાત એવું સમીકરણ ઉજાગર થાય છે. અરબી-ફારસી પરંપરાની ગઝલોને હાલમાં તો 'ગુજરાતી ગઝલ' એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત છે. કાળક્રમે આ સંજ્ઞાના બંને શબ્દો એકબીજામાં રાસાયણિક પ્રક્રિયા પામી, જેમ રેખતામાં લખાતી કાવ્યરચના 'રેખતી' નામધારણ કરેલું તેજ રીતે 'ગુજરાતી ગઝલ' સંજ્ઞા માત્ર 'ગઝલ' બની રહે તેવી પૂરેપૂરી સંભાવનાઓ દેખાઈ રહી છે. એ દિવસો દૂર નહીં હોય જ્યારે ગુજરાતના અત્યાર સુધીના ગઝલકારો-તજ્જોની પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવતર પ્રદાનલેખે ગુજરાતી ગઝલ-ગુઝલ તરીકે સૌની લાડકી અને ઉપાસવા યોગ્ય બને, જો અત્યાર સુધી અનુભવાતાં દુરાગ્રહો, ગ્રંથીઓ અને અણછાજતાં અડપલાં નિર્મૂળ થાય !

પ્રકરણ : ૪

ગુજરાતી ગઝલનો ઉષ:કાળ
પ્રાસ્તાવિક

૪.૧ સાહિત્યિક ઈતિહાસના આધારસ્થંભ વ્યક્તિઓની અસરો	૦૮૨
૪.૨ ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દો અને સૂફી વિચારનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ-વિસ્તાર	૦૮૩
૪.૩ ઉર્દૂ સાહિત્યકારોનું સ્થાનાંતર ગુજરાતને પ્રદાન	૦૮૭
૪.૪ બાલાશંકર કંથારિયા (૧૮૫૮-૧૮૯૮)	૦૮૮
૪.૫ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી (૧૮૫૮-૧૮૯૮)	૦૯૨
૪.૬ સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ કલાપી (૧૮૭૪-૧૯૦૦)	૦૯૬

પ્રકરણ : ૪

ગુજરાતી ગઝલનો ઉષ:કાળ

ઈસ્ટ-ઈન્ડિયા કંપનીને શરૂઆતના સમયમાં અર્થકારણ જ મુખ્ય પ્રયોજન હોઈ કેળવણી પ્રત્યે દુર્લભ સેવાયું ઈંગ્લેંડની પાર્લામેન્ટના ચાર્ટર-એક્ટ ૧૮૧૩ના આદેશ અનુસાર ઈસ્ટ-ઈન્ડિયા કંપનીને એક લાખ રૂપિયા કેળવણીનાં પ્રસાર અને ઉત્તેજન માટે ખર્ચ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી. રાજા રામમોહનરાય અને લોર્ડ મેકોલેના સંયુક્ત પ્રયાસથી અંગ્રેજી માધ્યમનાં શિક્ષણનું પ્રયાણ થયું. ફારસી, સંસ્કૃત અને માતૃભાષા દ્વારા આપવામાં આવતું શિક્ષણ પ્રારંભિક તબક્કે તિરસ્કૃત બન્યું. ઈ.સ. ૧૮૫૦ પછી રણછોડલાલ ગિરધરભાઈ ઝવેરી (૧૮૦૩-૧૮૭૩) અને ટી. સી. હોપના સંયુક્ત પ્રયાસથી નવી વાચનમાળા તૈયાર કરાવી. આજ અરસામાં ડ્રમન્ડ નામના પાદરીએ ગુજરાતી વ્યાકરણ રચ્યું. શ્રીધરાણી અને મુસે શબ્દકોષ બનાવ્યો. ઈ.સ. ૧૮૫૪માં ચાર્લ્સ વુડ કમિશનની ભલામણો ઉપર નજર નાખવા જેવી છે. એમની ભલામણો આ પ્રમાણે હતી, (૧) કેળવણીનાં વહીવટ સારું અલગ ખાતું ખોલવું (૨) ઈલાકાના શહેરોમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપવી (૩) શિક્ષકોને તાલીમ

આપવા તાલીમશાળાઓ ખોલવી (૪) ચાલું સરકારી કૉલેજો અને હાઈસ્કૂલોને નિભાવવી અને નવી ખોલવાં પ્રયાસ કરવા (૫) નવી મીડલ સ્કૂલો ઉઘાડવી (૬) પ્રાથમિક શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવું. (૭) ગ્રાન્ટ-ઈન-એઈડનું ધોરણ દાખલ કરવું.

આમ અંગ્રેજી શિક્ષણનો પાયો નખાતાં ઈ.સ. ૧૮૫૭માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. ઉચ્ચ શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો. કેળવણી, સાહિત્ય અને વિચારવાની પ્રક્રિયામાં જબ્બર પરિવર્તન નોંધાયું. ગુજરાતમાં કેળવણીનાં વ્યાપ માટે કવિશ્રી દલપતરામ ડાહ્યાલાલની (ઈ.સ. ૧૮૨૦-૧૮૯૮) સેવાઓ પણ લેવાઈ તો નર્મદ (૧૯૩૩-૧૯૮૬)ના રૂપે નૂતન કેળવણી પામેલો યોધો ગુજરાતને મળ્યો; જેણે સામાજિક, અખબારી, શૈક્ષણિક અને સાહિત્યિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિ સર્જી. જાણીતા વિવેચક શ્રી વિજયરાય ક. વૈદ્ય નર્મદ માટે નોંધે છે કે, “એ આપણો નર્મદ, એ આપણો યુગંધર, સાહિત્યનો તેમજ જીવનનો; અને એક દૃષ્ટિએ જોતાં તો, સાહિત્યનાં તેનાં યુગનો જેમ વિશેષપણે, ધારક તેમ સામાન્યપણે સમસ્ત અર્વાચીનકાળનો ‘પ્રથમાગ્રણી’ એનો આદ્યદષ્ટા તેમજ એનો પહેલો કર્મવીર. તેનું કર્યું તેનાં વખતમાં બીજા કોઈએ કર્યું નહિ, કેમકે એ કરવાની સૂઝ, વિદ્યાભક્તિ અને શક્તિ તેની એકલાની જ હતી. તેનું જે કાંઈ થયું, જેવું જેટલું થયું, તે થયું તો જ આપણે જે છીએ તે છીએ, કેમ કે, ઘણાંક વિષયોમાં તેણે પાડેલા ચીલામાંથી જ પછીના યુગોની નાની-મોટી પાકી સડકો બંધાય છે; અને એ સડકોમાંથી જ ભવિષ્યનો સુશોભિત રાજમાર્ગ પણ બંધાવાનો છે.”*

૪.૧ સાહિત્યિક ઇતિહાસના આધારસ્થંભ વ્યક્તિત્વોની અસરો :

કોઈપણ સમયે જ્યારે કોઈ ઇતિહાસપુરુષ કોઈપણ ક્ષેત્રે ઉદ્ભવે છે ત્યારે તેનો સીધો કે આડકતરો પ્રભાવ સમકાલીનો પર પડે છે. આમાંથી ઉર્જાવાન સમકાલીનો એ વિભૂતિનાં રસ્તે ભલે ન ચાલતી હોય પરંતુ એની ભીતરનું ઈંધણ એની પાસે ચીલાંચાલું કામ સિવાય ઐતિહાસિક મહત્વ ધારણ કરે તેવું કામ કરાવે છે. નર્મદનાં સંદર્ભે પણ એમ વિચારી શકાય કે નર્મદે સામાજિક, શૈક્ષણિક, નાટ્ય,

* ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા - વિજયરાય ક. વૈદ્ય - ભા. - ૩. પૃ. -

વિવેચન, કવિતા, પત્રકારિત્વ ઈત્યાદિ ક્ષેત્રે જે નૂતનતાના દર્શન કરાવ્યા તેનો પ્રભાવ સમકાલીનોમાં પણ ઝિલાયો અને બાલાશંકર, મણિલાલ નભુભાઈ જેવાને ગુજરાતી સાહિત્યમાં તદ્દન નવો કહી શકાય તેવો અરબી-ફારસી પરંપરાનો કાવ્યપ્રકાર ગુજરાતીમાં અવતારવા નિમિત્ત બનાવ્યા. આના ઉદાહરણ તરીકે આપણે આપણી આંખ સામેના તાજા ઈતિહાસનો દાખલો આપી શકીએ. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ ઈતિહાસપુરુષ નર્મદને ગણીએ તો દ્વિતીય પુરુષ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યે સુરેશ જોશીને મૂલવ્યા જ છે.

આધુનિક પ્રવાહોના પ્રહરી તરીકે સુરેશ જોશી ગુજરાતીમાં એમનું સ્થાન અંકે કરી ગયા. તેમના સમયમાં પણ એમની સિસુક્ષા, વિવેચનના તાપ પ્રતાપે ઈ.સ. ૧૯૬૦ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ જબ્બર જુવાળ આવ્યો અને કલા-કવિતાના ક્ષેત્રે ગુલામમોહમદ શેખ જેવા કલાકાર મળ્યા તો ગુજરાતી ગઝલનાં ક્ષેત્રે પણ ડૉ. ચિનુ મોદી, આદિલ, મનહર ઈત્યાદિ મળ્યા જ છે.

નર્મદના સમયગાળામાં જ ગુજરાતી સાહિત્યને ત્રણ સાહિત્યિક પ્રકારો મળે છે. જેમાં કથાસાહિત્યનાં સ્વરૂપે નવલ, તો કવિતાનાં ક્ષેત્રે સોનેટ અને ગઝલ મળે છે. આમ ત્રણે સાહિત્યિક પ્રકારો ગુજરાતી સાહિત્યમાં છેલ્લા સોએક વર્ષોથી બહુલતામાં પ્રયોજાય છે. ગુજરાતીમાં અરબી-ફારસી કાવ્યપ્રકાર ગઝલ શુધ્ધ ગુજરાતી સ્વરૂપે અવતરે તે પહેલાં પણ ગુજરાતના અસંખ્ય સર્જકોએ અરબી-ફારસીગઝલને ગુજરાતીમાં અવતારવા એમની રીતે પ્રયાસો કર્યા જ છે. એ વિગતો તરફનો દષ્ટિપાત આપણને ગુજરાતીમાં ગઝલને સ્થિર, સક્રિય થવા બાબતનો નિર્દેશ તો કરશે જ સાથેસાથે જ અમુક અમુક ઐતિહાસિક તથ્યો પણ અહોભાવપૂર્વક અવલોકવાનું-વિલોકવાનું ગમશે. કદાચ આ અવલોકન ભાવિનાં દર્શનો પણ કરાવે !

૪.૨ ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દો અને સૂફી વિચારનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ-વિસ્તાર

ગુજરાત પરના મહમદ ગઝનીના આક્રમણ ઈ.સ. ૧૦૦૧ અને ૧૦૨૪

પછીના સમયમાં લખાયેલ ભરતબાહુબલિરાસ (૧૧૮૫)માં સર્વપ્રથમ વાર અરબી-ફારસી શબ્દોનો વિનિયોગ થયેલો જણાયો છે અને અબ્દુર-રહેમાન-મીર (ઈ.સ.ની ૧૪મી સદી) સર્વપ્રથમ ગુજરાતી મુસ્લિમ કવિ હોવાનું નોંધાયું છે. તેણે પણ ‘સંદેશક રાસ’ નામની કાવ્યકૃતિ આપી છે. આ કૃતિમાં મુખ્યત્વે ઉત્તર અપભ્રંશના નમૂનારૂપ દૂતકાવ્ય છે. આ ઉપરાંત જાણીતા પ્રેમલક્ષણાં સૂફીકવિ નિરાંત (ઈ.સ. ૧૭૭૦-૧૮૫૨)ને એક મુસ્લિમ ભગવદ્-ભક્ત મળે છે જેમનું નામ કોઈ જગ્યાએ મળતું નથી, એ પણ મુસ્લિમ કવિ હોવાનું અને નિરાંત કવિને સૂફીમતથી વાકેફ કર્યાનું કહેવાય છે. (ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા-ભાગ-૧, વિ.ક. વૈદ્ય. પૃષ્ઠ ૧૬૧) વિજયરાય આગળ નોંધે છે “અબ્દુર-રહેમાન પછીના પહેલા જ ઈસ્લામી કવિ આપણાં પ્રાંતમાં થઈ ગયા તે વિકમી ઓગણીસમી સદીનાં મોલેસલામ ગરાસિયા રાજેભક્તને યાદ કરવા જોઈએ; જન્મે મુસ્લિમ એ ભક્તજન સંસ્કારે સંપૂર્ણ હિંદુ હતા.” અબ્દુર-રહેમાન પછીના સમયગાળામાં રણમલ-છંદ (૧૩૮૮) કાન્હડદે-પ્રબંધ (૧૪૫૬), એટલે કે ગુજરાતમાં મુસ્લિમ શાસન સ્થપાયા પછીના તરતના સમયમાં લખાયેલ સાહિત્ય કૃતિઓમાં અરબી ફારસી શબ્દોનું પ્રમાણ વધે છે.

દિનકર ભોજક એમના લેખ “પ્રેમ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સમન્વય ઝંડા-ઝૂલણનો વેશ” (ગ્રંથ વિમર્શ-નવેમ્બર-૨૦૦૧)માં જણાવે છે કે “અડવા વાણિયા પછી તુરત જ ભજવાતો આ ઝંડા-ઝૂલણ વેશ જૂનો છે. અને ભવાઈના ઉત્તમ વેશોમાંનો એક છે. સને ૧૫૫૧માં માંડણ નાયકે આ વેશ રચ્યો છે. અકબર બાદશાહ ગુજરાત પર ૧૫૭૨-૭૩માં મોગલ સલ્તનતની સ્થાપના કરે છે એ પહેલાના થોડા સમયનો જ આ વેશ થયો.” આ ઐતિહાસિક ઘટના બને છે કારણ કે અકબર બાદશાહે જ હિંદુમુસ્લિમ સભ્યતાઓના સમન્વય અને એકીકરણ માટે આ સમયગાળામાં ‘દીને ઈલાહી’ની સ્થાપના કરી હતી. આમ ભારતીય તત્ત્વો અને મુસ્લિમ વેશભૂષા, ભાષાનો સંગમ આ વેશ રચી આપે છે. ઉ.ત.

જંગિરી જગ બંધાય ખુદા ન મિલતે

દાઢો બઢાયે ખુદા ન મિલતે

ન્હાયે ધોયે એ ખુદા ન મિલતે
મેડક-મચ્છી પોંચે અબ મસ્ત

વેશ આગળ વધે છે, એક તબક્કે વેશ-ધારી જાણે કે સૂર્યની શોધ પહેલાનાં સમયમાં લઈ જાય છે.

ભલાજી ભેદ પૂછા ખૂબ
અબ તુમ શબદ સુન મહેબૂબ

જો હૈ દીનકા તું દોસ્ત
મનમેં રાખીએ ના રોસ
સબકા એક હૈ અલ્લા, ભલા મન હોયગા ભલા.
ગ્યાની સો રહે ગંભીર યે તો અમર પીરકા મીર
ઉનસે જીકર ના કીજે, દુઆ દરવેશકી લીજે.

નહિ થા નામ નહિ થા નૂર, નહિ થા ચાંદ નહિ થા સુદ
નહિ થા વિષ્ણુ ઓર મહેસ, નહિ થા શક્તિ, બ્રહ્મ, શેષ
નહિ થા સીતા સાવીત્રી માત, નહિ થી ચોચથી ચંદ્રખાન
નહિ થા ધારણ જબ આકાશ, નહિ થા પવન-શબ્દ-પવકાશ
નહિ થા મેરુ સેતુ સાર, નહિ થે વર્ષા અઢારે ભાર.....

આ પરિસ્થિતિમાં

ઓમ શબ્દકો પેચાન.....

આદિ અગમકી ઓલખાન

નિરગુણ આદિ હૈ નિર્વાણ, ધારા ધરણીકા ભંડાણ

પ્રગટા આપહીસે નૂર, મનશા આપ ખડી હૈ હજુર

ગયબીશબ્દકી કરપાણ, કિયા સૃષ્ટિકા નિરમાણ

રચ્યો આપ રૂપ વિરાટ..... (એજન)

(જુઓ ઋગ્વેદ - ૧૦ - ૧૨૯ - નારદીય સુક્ત સાથેનું સામ્ય)

આ સંક્રાન્તિના સમયગાળામાં બંને સાંસ્કૃતિક પ્રવાહોનાં સમન્વય માટે ગુજરાતમાં અન્ય સૂફી વિચારધારાનાં સાધકો થઈ ગયા, જેમણે સામાન્ય જનસમૂહ સુધી સમન્વયકારી વિચારને પહોંચાડ્યો. એમાં કમામુદ્દીન ચિશ્તિ (મૃ-૧૭૬૮) મહત્વ ધરાવે છે. આજે પણ નંદરબાર પાસે ધોકડા ગામે આવેલી એમની દરગાહે હિંદુ-મુસ્લિમો દર્શનાર્થે જાય છે. આ પરંપરામાં બાબાફરીદ, હઝરત બદરુદ્દીન ઈત્યાદિ ઈસ્લામી સંસ્કાર ઉપરાંત ભારતીય યોગવિદ્યા, વેદાંતનાં અચ્છા અભ્યાસી હતા. ઝંડા-ઝૂલણ વેશમાં અમુક પંક્તિઓ મફાઝીલુનના ચાર આવર્તનવાળી, અમુક દોષો સાથેની મળે છે.

બંદાબોલ બિસ્મીલ્લાહ, અબ તુ યાદ કર અલ્લા
જબતક બની હૈ જિંદગી, બરાબર કીજિયે બંદગી
રખો રમજાનકા રોજા મીટા દો શીરકા બોજા
ન કર ચોરી ઔર ચાડી ન કર પથ્થર સે ચારી
કિસીકા દિલ ન દુખાના, રુપૈકા વ્યાજ નહિ ખાના
જીસે દુનિયામેં હારા હૈ, રજક ઉસને ઉતારા હૈ
રખો દિલમેં સદા રબકો, સમર મોરાર સાહેબકો
ક્યું ભર નીંદમેં સોતા, બખત નિવાજ ક્યું ખોતા.....

આ રચના ગઝલ સાથે કેટલું સામ્ય ધરાવે છે અને સામાન્ય લોકો સુધી સાંસ્કૃતિક સમન્વયની વાત પહોંચાડવા કેટલી કારગત નીવડે છે, તે સમજી શકાય તેવું છે. આ રીતે તપાસતાં પણ અરબી ફારસી અરુઝની રચનાઓ, એની ચોટ અને સંવાદક્ષમતાથી ગુજરાતી લોકો છેક ઈ.સ. ૧૫૫૧થી વાકેફ જણાય છે. વધુમાં આ ગઝલનાં મિજાજનાં દર્શન બાલાશંકરની પ્રારંભિક રચના “ગુઝારે જે શિરે તારે.....”માં પણ કેટલી સહજતાથી અવતરિત થયું એ પણ આસ્વાદી શકાય છે.

ઈ.સ. ૧૬૧૮માં સુરતમાં જન્મેલ પારસી કવિશ્રી એરવદ રુસ્તમ-પેશોતન (મોબેદ) ત્રણ ચરિત્ર કાવ્યો અનુક્રમે જરથુસ્ત-નામેહ, વિરાફનામેહ, અને અસ્પંદીઆર-નામેહ આપે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકોમાં ઈરાનિયન વિષય વસ્તુનું નિરુપણ

થયેલું છે. આ ઉપરાંત એમણે સિયાવક્ષનામેહ (૧૬૮૦)માં આપ્યું છે. પ્રસ્તુત ચરિત્રનું વિષય વસ્તુ ફિરદોસી કૃત શાહનામામાંથી લેવાયાનું વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. કવિશ્રી એરવદ (મોબેદ) ઘણી ભાષાઓનાં જાણકાર હતા અને કવિશ્રીની ગુજરાતી ભાષાની ઉપરોક્ત કૃતિઓમાં પારસી ગુજરાતીની છાંટ, છટા તો મળે છે, ઉપરાંત સંસ્કૃતના તત્સમ શબ્દો અને અરબી-ફારસી અને પહેલવીના શબ્દોનું અજબનું મિશ્રણ અનુભવાય છે.

૪.૩ ઉર્દૂ સાહિત્યકારોનું સ્થાનાંતર - ગુજરાતને પ્રદાન

ઈ.સ. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબનાં અવસાનથી મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી શરુ થઈ ચૂકી હતી અને બહાદૂરશાહ ઝફરના સમયથી જ દિલ્હીસ્થિત વિદ્વાનો અને કવિઓ વેરવિખેર થવા લાગેલા. ઘણાં કુટુંબો વસવાટ - વ્યવસાય અર્થે ભારતના ખૂણેખૂણામાં ફરી વળ્યા. આમાંથી કેટલાક વિદ્વાનો - કવિઓનાં કુટુંબોએ ગુજરાતમાં જૂનાગઢ, માણવદર, ખંભાત, વડોદરા રાજ્યમાં વસવાટ અર્થે પ્રવેશ કર્યો. વિદ્વાનો-કવિઓને પીઠબળ પૂરું પાડી શકે એવા રાજ્યોનું આકર્ષણ રહે તે સ્વાભાવિક ખરું જ. વડોદરાના મહારાજા ગોવિંદરાવ અને ખંડેરાવના સમયમાં વડોદરામાં પણ ઉત્તર ભારતની કેટલી વિભૂતિઓ આશ્રય પામી. ગુજરાતનાં પૂર્વ સુલતાનો અહમદશાહ અને મુઝફ્ફરશાહના સમયમાં જેમ ઈસ્લામી દેશોના વિદ્વાનો-કવિઓ અમદાવાદમાં વસ્યા હતા તેમ આ વિદ્વાનો વડોદરામાં વસ્યા. આ લોકોએ ગંગા-જમના પ્રદેશની સાંસ્કૃતિક વિરાસતને ગુજરાતમાં રોપી અને સ્થાનિક પ્રજામાં સાહિત્ય અને કાવ્યની રુચીને પણ પાળી-પોષી. ત્યારના સ્થાનિક કવિઓની ઉચિત શબ્દવરણી, વૈચારિક સૂક્ષ્મતા એમની વિશેષતા રહી. આ કવિઓમાં મુહમ્મદ એહસાન, ગુલામ કાદિર બલીગ, ખ્વાજા સઈદ સાયદા, મીર ઈબ્રાહિમ, અલીખાન વફા, ગાલિબ, હકીમ સૈયદ અહમદહુસેન ફીદો અને જમાલી, પ્રખ્યાત શાયરો થયા. ગાયકવાડના કુટુંબમાં જ કવિ બાપુ ગાયકવાડ (૧૭૭૭-૭૯-૧૮૪૩)તો નિરાંત સૂફી કવિની સાથે જીવંત સંસર્ગ ધરાવતા હતા.

આ ઉર્દૂ શાયરો અને રજવાડાનાં રાજાઓ, નવાબોને આભારી ક્વાલી,

નાયગાનના કાર્યક્રમો, ગઝલગાયકી ઈત્યાદિ અવારનવાર થયા કરતા. જેમાં દેશભરના પ્રખ્યાત કવિ-કલાકારો, કવ્વાલો, ગાયકો અને નૃત્યાંગનાઓનો સમાવેશ થતો. અવારનવાર થતા ઉર્દૂ મુશાયરા, કવ્વાલી ઈ. કાર્યક્રમોને લીધે પણ સ્થાનિક ગુજરાતી કવિઓ ઉર્દૂ-ફારસી પરંપરા તરફ આકર્ષાયા હોય તો આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ આ જીવંત સંપર્કે જ તેમને પણ અરબી-ફારસી પરંપરાને ગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રોત્સાહિત કર્યા હોય. ગુજરાતીમાં ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દોપ્રયોગ બાબતે ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ જણાવે છે કે “ગુજરાતી પર ફારસીની જેટલી વ્યાપક અસર છે એટલી ઉર્દૂની નથી છતાં કેટલાંક પ્રયોગો ઉર્દૂ દ્વારા આવ્યાનું નોંધી શકાય એમ છે.”* એક અભ્યાસ જણાવે છે કે ઈ.સ.ના ૧૫મા શતકના અંત સમયના સિકંદર લોદીના શાસનકાળથી જ હિંદુઓએ ફારસી શીખવાનું શરૂ કરેલું. શેરશાહ-સૂરી (મૃ-ઈ.સ. ૧૫૪૫) અને અકબર (ઈ.સ. ૧૫૫૬-૧૬૦૫)ના સમયમાં ફારસી શીખવાની પ્રવૃત્તિમાં વેગ આવેલો આમ થવાના કારણોમાં (૧) અકબરના નવરત્નોમાંના એક રત્ન ટોડરમલે ફારસીને રાજભાષાનો દરજ્જો આપ્યાથી થયેલું. મોગલ સલ્તનતનાં ગુજરાતનાં રાજ્ય અમલ દરમ્યાન જ કાયસ્થો અને ફારસી રાજભાષા બંને ગુજરાતમાં આવ્યા. આ ઉપરતાં સ્થાનિક નાગરો, બ્રહ્મક્ષત્રિયો અને ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો રાજવહીવટની નોકરીબંધા સબબ ફારસી શીખવા લાગેલા. અને આ શિક્ષણથી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત થતી આમ ફારસી સાથે જ ઉર્દૂનું (રેખતા)નું ચલણ પણ ગુજરાતમાં થયું.

૪.૪ બાલાશંકર કંથારિયા : (૧૮૫૮-૧૮૯૮)

મધ્યકાળ અને અનુમધ્યકાળના આ સમગ્ર વ્યવહારો, ઐતિહાસિકતા ધીરે-ધીરે સાહિત્યમાં પણ ઝિલાતી આવતી એ આપણે જોયું. આના પરિણામે ભાષાનું ભાષાના સ્વરૂપનું પણ ઘડતર થયું. વિ. ક. વૈદ્યે વાપરેલા નર્મદ માટેના શબ્દો “તેણે પાડેલા ચીલામાંથી જ એ પછીના યુગોની નાની-મોટી પાકી સડકો બંધાઈ છે અને એ સડકોમાંથી જ ભવિષ્યનો સુશોભિત રાજમાર્ગ પણ બંધાવાનો છે.” જાણે કે યથાર્થરૂપ

* ઉર્દૂસાહિત્ય અને ગુજરાત - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સં. ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી - પૃ ૩૩.

પામ્યા. ગઝલસુંદરી ગુજરાતમાં અવતરવા યોગ્ય પાત્રની તલાશમાં હતી. એને ફકીરી સ્વભાવ ધરાવતો પ્રેમી, વિવિધ ભાષાઓનો વિદ્વાન, મસ્તીસભર વ્યક્તિત્વનો માલિક, નિર્દભ, પરગજું, નિષ્ઠાવાન વફાદાર ખાકસાર કવિની શોધ હતી. એની શોધ બાલાશંકર કંથારિયા રૂપે પૂરી થઈ. ઉર્દૂ-ફારસી પરિવેશ સાથેની ગઝલસુંદરી બાલાશંકરના વરદહસ્તે સૌ પ્રથમ એમના જ સામાયિક ભારતીભૂષણમાં માર્ચ-૧૮૮૭માં પ્રકાશિત થઈ, 'દીઠી નહીં'નું નામ ધારણ કરી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુજરાતી કવિ દ્વારા અવતરિત આ પ્રથમ ગઝલ! એ વિશે હવે વિદ્વાનોમાં ઝાઝો વિવાદ રહ્યો નથી. જો કે, અગાઉ જોયું તેમ ગઝલ અવતારવાના અનેકોએ અનેકવાર પ્રયત્નો કર્યા એનું પણ આ શુભ પરિણામ હોય! ગુજરાતની પ્રથમ ગઝલ આ પ્રમાણે છે :

બલિહારી તારા અંગની, ચંબેલિમાં દીઠી નહીં,
સખ્તાઈ તારા દીલની, મે વજ્જમાં દીઠી નહીં.

મન માહરું એવું કુણું, પુષ્પ પ્રહાર સહે નહીં
પણ હાય ! તારે દિલ દયા, મેં તો જરા દીઠી નહીં.

એક દિન તે અલકાવલીમાં, દીઠી'તી મુખની છબી,
પણ ગુમ થઈ ગૈ તે ગુમાની, ત્યારથી દીઠી નહીં.

એ ! કંઈ જરા કર શોય કે, મારી ઉપર શાને ગુમાન ?
મેં દેહ અર્પ્યો તોય પણ, દિલદારને દીઠી નહીં.

ગુમ્માની નુખરાબાજ ગોરી, સુંદરીઓ મન હરે;
પણ કોઈ એ ! યાર સમ તુજ સુન્દરી દીઠી નહીં.

એ ! વીર ! વિરહી ખોળવા, તુજને જગત કંઈ કંઈ ભમ્યો;
ગિરિવર ગુહા કે કુંજ કુંજે, તોય મેં દીઠી નહીં.

બાગમાં અનુરાગમાં, કે પુષ્પનાં મેદાનમાં;
ખોળી તને આતુર આંખે, તોય મેં દીઠી નહીં.

સરખાવી તારું તન મેં, ખોળી ચમેલી વનમાં;
પણ હાય ! ખૂબી આજની કરમાઈ ! કાલ દીઠી નહીં.

તું તો સદા નૂતન અને, આખું જગત નિત્યે જૂનું;
મિથ્યા પ્રપંચે ક્યાં થકી તું ! તેથી મેં દીઠી નહીં.

તું તો ખરી જ્યાં પ્રેમ પૂરણ, પ્રેમીના કાળજ બળે;
એવી દયા તો એ ગુમાની ! મેં કહીં દીઠી નહીં.

મુખચંદ્રમાં મેં દીઠી છે, આખી છબી આ જગતની;
પણ આંખડી મુજમાં વસી તું, તેથી મુજ દીઠી નહીં.

એ કાળજાની કોર કાં, કાપે હવે તો થઈ ચૂકી;
મેં તો પ્રથમ કાપ્યું સુપ્રેમે, તોય મેં દીઠી નહીં.

કોઈ દેવ આવી કાનમાં, દે છે શિખામણ પાંશરી;
આ જગતની જંજાળમાં, ચતુરાઈ તો દીઠી નહીં.

જ્યાં પ્રેમ મારો જળહળે, ત્યાં તેં દીધો બદલો ખરો !!
તો આ જગત છોડ્યા વિના, યુક્તિ બીજી દીઠી નહીં.

એક દિન મળશે તે અધર-સૂધા સબૂરી બાલ ! ધર;
હાં ! એ બધું એ છે ખરું; પણ હાલ તો દીઠી નહીં.

બાલાશંકર કંથારિયાની ઉપરોક્ત ગઝલ ભારતીભૂષણ માર્ચ ૧૮૮૭માં છપાયેલી, આ ગઝલનાં વિષય તરીકે ગઝલકારની માત્ર એકવાર દેખાયેલી અલૌકિક પ્રેમિકા છે. એ પ્રેમિકા એ સૂફીમતની માન્યતા મુજબ પરમ તત્ત્વરૂપ છે. એનો એકવારનો સાક્ષાત્કાર કવિને અવારનવાર દર્શનની અપેક્ષા - તિતિક્ષામાં લઈ જાય છે. એ પ્રેમની અનુભૂતિની ચિરંતન ધ્યાસ પ્રસ્તુત ગઝલમાં જોઈ શકાય છે. આ ગઝલ ઉમાશંકર જોશી સંપાદિત હરિપ્રેમ પંચદશીમાં સમાવિષ્ટ છે. પંચદશી એટલે કે પંદર શેર (કડી)માં લખાયેલ કવિની રચનાઓ. ઉપરોક્ત ગઝલમાં મૂળ તત્ત્વો

(૧) અંદાજે બયાં (અભિવ્યક્તિ/વર્ણનની શૈલી/છટા) (૨) હુશને ખયાલ (સૌંદર્ય વિધાન) (૩) મૌસિકી (સંગીતમયતા) અને (૪) મારિફત (અધ્યાત્મ દર્શન)ની અનુભૂતિ ભાવકના પક્ષે થાય છે, તો સૂફીઈઝમમાં કેન્દ્રસ્થાને કંડારાયેલાં લાગણીનાં સાત પગથિયાઓમાંનો જઝબ-એ-રિક્કત લાગણીનાં અતિરેકથી વ્હય ભરાઈ આવવું પણ અનુભવી શકાય છે. રજઝ છંદના મુસતફઝિલુન રૂકન ચાર-ચાર આવર્તનવાળી આ રચના જણાય છે. આમ છતાં પ્રસ્તુત ગઝલ ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રારંભિક ગઝલ હોવાથી કાફિયા (પ્રાસ) નિભાવેલ જણાતા નથી. ઉપરાંત તેનાં પ્રથમ બાર શેરથી અંતિમ ત્રણ શે'ર ભાવથી જુદા પડતા અનુભવાય છે. આમ થવાનું કારણ ગઝલકારને પંચદશીની શરત નિભાવવા પૂરતું કહી શકાય. ગુજરાતની પ્રથમ ગઝલમાં જ 'દીઠી નહીં' જેવો સક્ષમ રદીફ પણ પ્રયોજાયો છે. જે આગામી પેઢી માટે પુનઃ પુનઃ ઉપયોગમાં લેવાયો પણ કલાપી અને સાગરની ગઝલોમાં જોઈ શકાય છે. થોડી ઉદાર દષ્ટિ પ્રસ્તુત ગઝલને ગુજરાતની પ્રથમ કહેવા પ્રેરાય, તે પણ સ્વાભાવિકતા ગણાવી જોઈએ. બાલાશંકર પોતે અરબી-ફારસીનાં અચ્છા અભ્યાસુ અને હાફિઝની શાયરીઓને એમણે જ ગુજરાતીમાં પણ અવતારી છે. તેથી છંદના જાણકાર નહોતા તેમ કહેવું ખૂબખૂબ જોખમભર્યું છે. પરંતુ તેમના ભાગે ગુજરાતી ભાષાનો અપૂરતો વિકાસ નડતરરૂપ બન્યો હોય તેમ કહી શકાય. હરિપ્રેમપંચદશીમાં બાલાશંકરની અઢારેક ગઝલો સંપાદિત થઈ છે. તેથી જોઈ શકાય છે કે કવિની ગઝલ તરફની દિશા બરાબર અંકે થયેલી અને એ માટેની કાચી સામગ્રી લેખે એમનો સ્વભાવ, અભ્યાસ અને લગાવ સારો એવો ખપમાં આવે છે.

કવિની અન્ય ગઝલોમાંથી “ગુજારે જે શિરે તારે” અને “જિગરનો ચાર જુદો તો બધો સંસાર જુદો છે” સક્ષમ અને લોક હૈયે વસી જતી રચનાઓ પણ સાંપડે છે. “ગુજારે જે શિરે”...માંનો શેર :

“જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહીં ભાસે
ન સારા કે નઠારાની જરાયે સંગતે રહેજે”

યુગદર્શન અને કવિની ઊંચાઈને સાબિત કરે છે. કવિ જગતને કાચનું યંત્ર

એવું કહે ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે, ત્યારે “ચશ્મા” જેવો શબ્દ હાથવગો નહીં હોય. અને દ્વિતીય પંક્તિ આખી “અસંગ શસ્ત્રેણ દઢેન છિન્ત્વા” એ ગીતાવાક્યનું અનુસંધાન જોડી આપે છે. આટલી કવિતાવિચારની ઊંચાઈ છે કે, સારા કે નઠારા બંનેનો સંગ આધ્યાત્મમાર્ગમાં બાધક છે. એ સંદેશ આપે છે.

આમ સમગ્ર રીતે જોતા પ્રારંભિક ગઝલને ગુજરાતની પ્રથમ ગઝલનું બહુમાન મળવું યોગ્ય જ લાગે છે. ગઝલની ભાષા પણ આપણને આમ કહેતા રોકી શકે તેમ નથી છતાં ડો. ચિનુ મોદી સુખનવરશ્રેણીના પ્રથમ પુસ્તક “દયારામથી સાગર”ની પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે કે, “પ્રારંભના બહુ જૂઠ ગઝલકારોએ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ગઝલો આપી છે. આ સમજ ભાષાસમજ કાન્તે અદ્ભુત રીતે દાખવી છે. પહેલી નખશીખ ગુજરાતી ગઝલ એ રીતે ‘ચંદાને’ બને છે.” ધ્યાનમાં લેવા જેવી ટીપ્પણી છે. ગમે તેમ પણ ૧૮૮૭ માર્ચથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલ બાલાશંકરના હાથે અવતરી એમ કહેવામાં મોટા ભાગે છોછ અનુભવાતો નથી.

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી પણ નોંધે છે કે, “ગઝલો લલકારતા હરકોઈને એક વાત તરત જણાઈ આવ્યા વગર નહિ રહે કે બાલાશંકર ફારસીનાં અચ્છા જાણકાર હોવા છતાં પાછળના (મણિલાલ, કલાપી આદિ) ગઝલગાયકોની પેઠે તે જ્યાં ને ત્યાં ફારસી શબ્દોના ચોસલાંના ચોસલા ગોઠવતાં નથી. કવિની ગઝલો અને હાફિઝના અનુવાદો ઉપરથી પણ થાય છે કે સરળ ગુજરાતી વાણીમાં સૂફીઠ્ઠ્ય વહાવવામાં એમને મુશ્કેલી આવી નથી.”* બાલાશંકર પોતે પણ પોતાની કવિતા માટે “મારી કોમલ નાદમસ્ત કવિતા” શબ્દસમૂહ પ્રયોજે છે.

૪.૫ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી : (૧૮૫૮-૧૮૯૮)

ગુજરાતી ગઝલસાહિત્યના આ દ્વિતીય ગઝલકાર, તત્ત્વચિંતક અને આર્યધર્મના પુરસ્કર્તા મહામના પંડિત તથા સંસ્કૃતના વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક છે. યુગંધર સાહિત્યકાર નર્મદના અંતેવાસી અને ગુજરાતી ગઝલના જનક બાલાશંકરના બાલસખા, નર્મદના અંતકાળના શબ્દો “સંરક્ષક સુધારાનો જે આર્યધર્મનિષ્ઠ માર્ગ તમે અંગીકાર કર્યો છે

* સમસંવેદન પ્રકરણ. અર્ધી સદીનો દેશવટો - ઉમાશંકર જોશી પૃ-૧૨૧

તે જ સાચો છે માટે તે જ રસ્તે ચાલ્યા જજો. એ જ ખરી વાત છે.”* સાકાર કરી બતાવે છે. તો બાલસખા બાલાશંકર પાસેથી છંદોનો અભ્યાસ કરી એમની પ્રથમ રચના “શિક્ષાશતક” બાલાશંકરને જ અર્પણ કરેલી છે. તો બાલાશંકરની જેમજ તેમણે પોતાના માસિકપત્રો ‘પ્રિયંવદા’ અને ‘સુદર્શન’ તેમજ અન્ય ગ્રંથો દ્વારા તેર-તેર વરસો ધર્મ, સંસારસુધારા અને સાહિત્યિક વિષયોમાં કામ કર્યું છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહ ‘આત્મનિમજ્જન’માં ચાલીસેક રચનાઓ સામેલ થયેલ છે. જેમાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યસંપદા તો સંઘરાયેલી છે, સાથેસાથે એમની ગઝલો પણ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. મણિલાલે સાહિત્યના અન્ય સ્વરૂપોમાં સારું એવું સર્જન કર્યું છે, તો થોડી ગઝલો પણ આપી. ગઝલના પાયાઓને મજબૂત બનાવવા યોગદાન પણ આપ્યું છે. મૂળે તો કવિતા પણ પામવા માટેની ચીજ ! કવિતાને વાંચતા, માણતાં, પામતાં કવિચિત્તની સર્જકતાને પામી શકાય તો બીજી રીતે કવિના પરિચયમાં આવતા કવિના ચિંતન-મનન સિસૃક્ષાના અભ્યાસથી કવિની રચનામાં પ્રવેશતાં કવિતાને પામી શકાય. આમ કવિતાભાવન દ્વિમાર્ગી વ્યાપાર પ્રક્રિયા પણ છે. કવિશ્રી મણિલાલની ગઝલોમાંથી પસાર થતાં એમના ચિંતનપરક વ્યક્તિત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આમ મણિલાલથી ગુજરાતી ગઝલોમાં ચિંતન પ્રવેશ્યું એમ કહી શકાય. મણિલાલ પોતેજ અદ્વૈતનાં આરાધક અને અભેદાનુભવના પુરસ્કર્તા તેથી ગઝલનું મૂળતત્ત્વ મારિફત (અધ્યાત્મ દર્શન) હાથવગું, તેમાં પ્રેમ-પ્રેમીની અભેદાનુભૂતિનું સૂફીદર્શન મણિલાલને ગઝલ લખવા ન પ્રેરે તોજ આશ્ચર્ય ! આમ જોઈએ તો મણિલાલે ભાગ્યે બે આંકડાને સ્પર્શતી સંખ્યામાં ગઝલો લખી હોય તેમ છતાં આજથી ૧૧૦ વર્ષ પહેલા “કાવ્યમાધુર્ય”ની પ્રસ્તાવનામાં હિંમતલાલ ગ. અંજારિયાએ નોંધ લીધી, કહો કે લેવી પડી છે કે, “ફારસી ભાષાની ગઝલ તથા જોઈતા શબ્દો દાખલ કરવાનું કામ સા. મણિલાલે કર્યું છે, પણ તે ભાષાની ખરી મીઠાશ અને તેની મસ્તી જે અંગ્રેજી કે સંસ્કૃતમાં મળી શકે જ નહીં તે દાખલ કરવામાં સ્વર્ગસ્થ રા.રા.બાલાશંકરે બહુ ભાગ લીધો છે.” (કાવ્ય માધુર્ય-પૃ. ૩૧) તેઓએ, હિ.ગ.અંજારિયાએ આગળ પૃ.૩૦ પર નોંધ્યું છે, “તેના થોડાં (બધા મળીને ૫૦ થી

* ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા ભા. ૩ - વિ. ક. વૈદ્ય - પૃ ૧૦

કોણ જાણે વધારે થતાં હોય તો !) કાવ્યોમાંથી પણ લગભગ બધાં બહુજ સારી રીતે પ્રસરેલાં છે. તેના બે કારણો છે : એક તો તેનું ગેયત્વ અને બીજું તેનો વિષય..... આવી તેની કવિતા પ્રસરી ને પ્રસરવા સાથે ગઝલનો પણ ફેલાવ થયો.” આ સમયમાં ગઝલના નામે લખાતી અસંખ્ય રચનાઓમાં, મણિલાલ દ્વારા લખાયેલ ગઝલોમાં ઘણી ઘણી સફાઈ જોવા મળે છે. જો કે તે હંમેશા રટ્ટીક-કાફિયા અને અરૂઝ (ઇંદ)ને વફાદાર નથી રહી શક્યા. તેમ છતાં “અમર આશા” એ ઘણી ઘણી આશાઓ જન્માવી, અહીં ઘણાં ભાગે રટ્ટીક-કાફિયાની જાળવણી થઈ શકી તો સાથે-સાથે જ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરતાં ઉલા મિસરા (પ્રથમ પંક્તિ)નું સર્જન થયું. “કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.”

ગઝલ કહેવા માટેની મણિલાલે પ્રારંભે જ છટા વિકસાવી છે. આ અભિવ્યક્તિની કલાને જ ગઝલનું તગઝૂલ અથવા શેરનો મિજાજ કહેવામાં આવે છે. જે અન્ય કાવ્યરચનાઓથી જુદો પડે છે. આમ કહી શકાય કે, મણિલાલે ગઝલને પ્રારંભિકરૂપે પણ સમજી છે અને ગઝલને ગઝલનાં ભાવને અનુરૂપ અભિવ્યક્તિ પણ સાધી છે. એમની ગઝલોનાં અમુક અશઆર :

લટ અલક છટકી ગઈ ક્યાં વીજળી ઝંખાઈને ?

ક્યા ગઈ ? હા ! ક્યાં ગઈ, બ્રહ્માંડ બેઠી છાઈને !

(માયાનો પ્રેમરૂપે બ્રહ્મભાવ)

ફના કરવું-ફના થાવું, ફનામાં શહ સમાઈ છે,

મરીને જીવવાનો મંત્ર, દિલબરની દુહાઈ છે.

(અમર આશા)

આ દુનિયા ? તો નિત્ય હો, ના છે નહિ, તો શું જુઓ ?

છે ખરી ને છે નહિ એનો દીવાનો કોણ છે ?

દુનિયા પ્રેમે નથી, પણ પ્રેમની દુનિયા હઝાર,

એ વિરિંચિ, એ જ વિષ્ણુ, એ વિનાનું કોણ છે ?

(એ કોણ છે ?)

સ્મૃતિ આવી તમારી ત્યાં, ન અશ્રુધાર રે' ઝાલી,
 હૃદય રમતું ઉછાળા લૈ-જુવાની શું ફરી આવી ?
 ભણાવી દો મને આજે, તમારી તે રીતિ જૂની-
 ન જેથી દાગ દિલ લાગે, ન લાગે ઝિંદગી સૂની ?
 અહીં તહીં આ ભટકવામાં, નથી શાંતિ તણી આશા,
 સિતમગર લે ધરી ગરદન, નિરાશા એ જ છે આશા.

(નિરાશા એ જ છે આશા)

ઉઠાવી 'અસ્તિ'થી દિલને લગાડ્યું 'નાસ્તિ'માં કિસ્મત !
 દરદ દિલ રોવું ત્યાં એ તેં વગોવાવું ભર્યું કિસ્મત !
 રમાડ્યો આ દગાબાજી વિષે બહુ છું ખુશી, કિસ્મત !
 મળ્યો માલિક વેચાયો કરીલે ચાહે તે કિસ્મત !

(કિસ્મત)

નથી ડરતો નથી બહીતો, રહ્યો તુજ રંગમાં રાચી,
 ભર્યા અંગો છે આનંદે, જગાડ્યું મેં શું આ આજે !
 તું પાડે બૂમ તો હું બૂમ, તું આંસુ તો હું આંસુ છું;
 રમાડે તું રમત હું છું, જગાડ્યું મેં શું આ આજે !

(અનુભવોર્મિ)

આમ મણિલાલે ગઝલકાર તરીકે પોતાને પ્રસ્થાપ્યા જ એટલું માત્ર નહીં
 કહી શકાય પરંતુ મણિલાલે ગઝલના બાહ્ય રૂપ સાથે-સાથે જ આંતરિક વૈભવનો
 સાક્ષાત્કાર પોતાના જ તાપ-પ્રતાપે કરાવ્યો. પોતે પણ ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યનાં
 પાયાના નમૂનેદાર-નકશીદાર પથ્થર બન્યા. તો ગઝલને પણ ગુજરાતમાં વિહરવા,
 પ્રસરવા મોકળું મેદાન કરી આપ્યું. ગઝલના પ્રચાર-પ્રસાર ઉપરાંત તેઓએ
 કવિકુલગુરૂનું પદ પણ શોભાવી, કલાપીને ગઝલના રાજમાર્ગે વાળ્યા. આમ
 કલાપીના મણિલાલ ઉસ્તાદ-ગુરૂ, પણ ખૂબજ સાહજિકતાથી પુરવાર થાય છે.

મણિલાલે એકલપંડે સક્ષમ ગઝલકારોની અવેજમાં ગઝલને લોકાભિમુખ કરી તો લોકોને ગઝલાભિમુખ કર્યા. ગુજરાતી ગઝલને એના વિચાર, વાણી અને વર્તનથી વાકેફ કરી, અનેક સર્જકોને ગઝલસર્જન તરફ વાળ્યા, ટૂંકા આયુષ્યમાં મણિલાલનું કર્તૃત્વ ગઝલસાહિત્યમાં મુકુટમણિના સ્થાને બિરાજ્યા કરશે, લાંબા સમયપટ ઉપર.

૪.૬ સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ 'કલાપી' (૧૯૭૪-૧૯૦૦)

કલાપી, ગુજરાતી સાહિત્યના ઊર્મિકવિઓની અગ્રીમ હરોળમાં બિરાજે છે. પ્રેમાગ્નિ અને વૈરાગ્યાગ્નિ એમ બબ્બે અગનજવાળાઓથી દાજેલ આ લાડીલા રાજવી એમની વાણીમાં પ્રેમ, વ્યથા, દયા, માયા, નીતિ-રીતિ વિષયક સજ્જગતા એમના કાવ્યોમાં ઠાલવે છે, બિન્ધાસ્ત પણે. અને તેથી સમકાલીન અને એ પછીના પંડિત અભ્યાસુઓને એમની વાણી-કાવ્યબાની અમુક હદે પ્રેમાલાપ લાગે છે. ઉમાશંકર જોશી લખે છે, “એક તો રાજા ને કવિતા કરે, તેમાંએ કવિ-રાજા પ્રણયત્રિકોણમાં ફસાયો અને એવામાં જ ભરજીવાનીમાં મૃત્યુ પામ્યો, - એ કહીકતોનો પણ કલાપીની લોકપ્રિયતામાં ફાળો હશે.”* તો આગળ ઉપર તેઓ નોંધે છે “કલાપીમાં આકર્ષક તત્ત્વ શું છે ? - એની સચ્ચાઈ, સરળતાભરી સચ્ચાઈ, જેવી જીવનમાં તેવી કવનમાં.” કલાપીના કાવ્યકલાપમાં અને પ્રેમાલાપમાં એમનું પ્રતિબિંબિત અદ્ભુત આંતરજીવન વિશે સુદરમે પણ નોંધ્યું છે કે, “કલાપીમાં જાણે જગતના અસફલ પ્રણયોની યાતનાઓ એક સાથે સામટી બોલી ઊઠે છે. તેમના આ દર્દની ગહનતા ચોંકાવે તેવી છે..... એણે જે કપરું જીવન જીવ્યું છે, જે યાતનાઓ ઝીલી છે, તે જ તેને જગતના મોટા પ્રેમીઓમાં સ્થાન અપાવે તેટલી ગહન છે.”** આમ કલાપી એકીક્ષણે કવિ-ગઝલકાર છે તો પ્રમત્ત પ્રેમી પણ છે. એમણે જીરવેલા દર્દ માટે ઉર્દૂના અતિપ્યાત ગઝલકાર મીર તર્કી મીરનો શે'ર યાદ આવી જાય છે :

* આપણો સાહિત્યવારસો : સંપુટ બીજો : ૧૯૭૪ કલાપીના કાવ્યો પૃ.૫

** ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા ભા. ૩ - વિ. ક. વૈદ્ય - પૃ ૧૫૧

અશક આંખોમેં કબ નહીં આતા ?

લહૂ આતા હૈ જબ નહીં આતા

(ઉર્દૂ શાયરોકા કલામ પૃ.૭૧.સં. પ્રકાશ પંડિત)

માત્ર પંદર વરસની કિશોરવયે ઈ.સ. ૧૮૯૧માં કલાપી કલમ પકડે છે એમના કાશ્મિર પ્રવાસવર્ણન નિમિત્તે અને એમની વર્ણનાત્મક શૈલીમાં પણ કવિતા પ્રગટી ઊઠે એવું સરસ, રસાળ ગદ્ય નીતરી આવે છે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવાસવર્ણન લેખે. અહીંથી જ કલાપીના સૌંદર્યતીર્થ યાત્રીના લક્ષણો પ્રગટે છે.

કાવ્યધારામાં પ્રતિબિંબિત કલાપીના જીવનથી લગભગ સૌ વાકેફ છીએ કારણ કે તે નિર્દેભ રીતે એના કાવ્યોમાં વણાયું છે. તેથી તેના જીવનયાપનમાં આપણે વધુ ઊંડા નહીં ઊતરીએ પરંતુ એટલું તો અવશ્ય નોંધવું જોઈએ કે કલાપી રાજવી હોવા છતાં સત્તાએ એમને બહેકાવ્યા નથી. સત્તા એમને હંમેશાં ઉછીના મળેલાં કપડાં જેવી લાગી છે. અને તેથી જ સાચા પ્રેમના ફળસ્વરૂપે એમને મળવી જોઈતી શોભના નજર સામે હોવા છતાં દૂરતાનો પણ સહજ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. ગઝલનાં પ્રાણમયકોષ તરીકે પ્રેમ અને પ્રેમીની આ હાલાત, હાડમારી હૈયાની ચીસ (હરણનાં બચ્ચા-ગઝાલાની મરણચીસ) બીજકરૂપે કલાપી પાસેથી ગઝલમાં વ્યક્ત ન થાય તોજ નવાઈ લાગે. જો કે, અન્ય કાવ્યસ્વરૂપોમાં તત્ત્વબોધના ભારણ સાથે જ એમની આ લાગણી હંમેશા વ્યક્ત થતી અનુભવાય છે, આ પ્રકારના કાવ્યો પણ સંસ્કૃત વૃત્ત છંદોમાં ગઝલથી કેટલા નિકટ જણાય છે. ઊદા. તરીકે... “તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતા ફેંકી દીધો !” અને અન્ય આ પ્રકારના કાવ્યો.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ ‘કાન્ત’ અને મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી - એક ઉત્તરે ગઝલ લખનાર અને એક કલાપી પૂર્વે ગઝલ લખનાર કલાપીના મુરબ્બી માર્ગદર્શક તો ત્રિભુવન પ્રેમશંકર ‘મસ્તકવિ’, ‘લલિત’ ઈત્યાદિ કવિમિત્રોનો બહોળો સમુદાય એમની આજુબાજુ માત્ર મૈત્રીના નિર્મળ સંગમ રૂપે રહેતો. આ નિર્મળ મૈત્રી-મિલન પ્રસંગોએ પણ કવિને સંકોર્યા, સંવધ્યા છે. કવિનો ગઝલ પ્રત્યેનો અનુરાગ આ મિલનોનું જ એક સુપરિણામ જણાય છે. એ જમાનાની અધકચરી ગઝલની સમજણે

પણ કવિને ગઝલમાં કંઈક વિશષતા પ્રદાન ઉમેરવા પ્રોત્સાહિત કર્યા છે. પૂર્વે બાલાશંકરે ગઝલનો પરિચય ગુજરાતી પ્રજાને કરાવ્યો. એ પછી મણિલાલે ગઝલમાં ફારસીભાષાના શબ્દપ્રયોગોથી મસ્તી અને સૂફીરંગ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તો કલાપી ગઝલમાં પ્રેમની નિર્દેભ ઊંચાઈ, હૃદયબાનીની સચ્ચાઈ, ફનાગીરીની ફળપ્રાપ્તિ અને ઉચ્ચત્વ તરફનું ખેંચાણ-વૈરાગ્ય વૃત્તિની સાથેસાથે જ ઉચ્ચતત્વના સહઅસ્તિત્વની યાદી દ્વારા આંતરઅલંકાર પૂરા પાડ્યા છે. તેથી જ રતિલાલ ‘અનિલે’ નોંધ્યું છે, “ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે સૌ પ્રથમ ગઝલનું સાહિત્યિક સ્વરૂપ કલાપી દ્વારા કોઈ કોઈ ગઝલ દ્વારા સિધ્ધ થયું. આમાં છંદ-રદ્દીફ પ્રાસની કયાશ છે, પણ કવિનો મિજાજ અને હૃદયસ્પર્શિતા શાયરના છે.... ગઝલનું મોટામાં મોટું કામ લોકભાષાને જ સાહિત્યિકભાષા સિધ્ધ કરવાનું છે; એ કામ કલાપી ‘ખૂનને ચરખે’, ‘નાજુક સવારી’, ‘ઝીણી સિતારી’ જેવા પ્રયોગો દ્વારા સિધ્ધ કરે છે.” આગળ એમણે એક વાક્ય ઉમેર્યું છે, “કલાપીના સંસ્કારે એ લઢણની ગઝલોનો યુગ આવ્યો.”* ડૉ. રશીદ મીર પણ નોંધે છે “ગુજરાતી ગઝલનો આરંભ બાલાશંકરથી થયો, પરંતુ તેનો અસલ મિજાજ આપણને કલાપી (૧૮૭૪-૧૯૦૦)માં વર્તાય છે.”**

કલાપીની ગઝલસમજણ પણ અભ્યાસને લગતો અગત્યનો મુદ્દો છે. કલાપીએ એમના મિત્ર વાજસૂર વાળાને આ સંદર્ભે લખેલા પત્રની વિગત આમ છે. “... ગઝલમાં ઘણું કરીને શાન્ત લાગણીઓ કરતાં Outbursts of Hearts (હૃદયના ઊભરા) બહુ સારા લાગે છે. શેલી, વર્ડઝવર્થ કરતા ગઝલ સારું ગાઈ શકે અને વર્ડઝવર્થ કરતાં ગઝલ સારું ગાઈ શકે વર્ડઝવર્થ વૃત્તો સારા ગાઈ શકે તેમ કહેવાય. ભાઈનું ગઝલ લાગણીઓ છે પણ ધીમે ધીમે ગોઠવાઈને બહાર નીકળી છે. ગઝલમાં તો ‘ડીંભા’, એક ઉગમણો તો બીજો આથમણો એમ, ઊડવા જોઈએ.” સાગરે આગળ લખ્યું છે “કલાપીને એવા હૃદયનાં બેપરવા ઊછળતા

* છીપનો ચહેરો ગઝલ સં. અમૃતઘાયલ - પકરંદ દવે પૃ-૨૫

** ગઝલનું પરિપ્રેક્ષ - ડૉ. રશીદ મીર પૃ-૧૬

ઊભરા મસ્તાના તોરથી ગઝલમાં ગાતા સારું ફાવ્યું છે. એ એમની સૌ પહેલી ગઝલ 'ફકીરી હાલ' તેમજ આ (હમારા રાહ ઈ.સ. ૧૮૯૪) અને બીજી આવી ગઝલો બતાવી આપે છે."*

હવે અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય કે હમારા રાહ ઈ.સ. ૧૮૯૪માં લખાયેલી ગઝલ દ્વિતીય છે તો 'ફકીરી હાલ' (૧૮૯૨ પછીની હોવી જોઈએ) આ પહેલા જ લખાયેલી હોવી જોઈએ. પરંતુ ઈ.સ. ૧૮૯૨માં લખાયેલ રચના 'મધુકરની વિજ્ઞપ્તિ' એ કોઈપણ અરબી-ફારસી શબ્દો વગરની પ્રથમ રચના-ગઝલ ગણાવી જોઈએ. કારણ કે 'મધુકરની વિજ્ઞપ્તિ' કાવ્ય-ગઝલ કલાપીના કાવ્યો (આપણો સાહિત્ય વારસો - લોકમિલાપ પુસ્તક બીજું ૧૯૭૪) સં. ઉમાશંકર જોશીએ તૈયાર કરી પ્રથમ જ છાપી નીચે લખ્યા તારીખ પણ ઉમેરી છે. એ છે ૨.૧૧.૧૮૯૨. આમ કલાપીની આ પ્રથમ ગઝલ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં જ લખાયેલી ગણાય, જેમાં પણ કાફિયા (પ્રાસ)નું આયોજન નથી પણ મિજાજ અનુભવાય છે.

તાજેતરમાં જ યુગપ્રવર્તક સાહિત્યકાર નર્મદે કવિતા વિષયક નૂતન સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકેલો. આ સિદ્ધાંત મુજબ સામાની ખાતર જ કવિતા લખવી એ ઉદ્દેશને જડમૂળથી ફેંકી દેવાયેલો અને જણાવેલ કે, "કવિતામાં તો પોતાની લાગણી, પોતાના જુસ્સા, પોતાના ઉન્નત વિચાર અને હૃદયનાં ભાવ જ દર્શાવવા જોઈએ.... જે કવિતામાં હૃદયનો ઉભરો વધારે જોરદાર, વધારે પ્રામાણિક અને વધારે અસરકારક હોય તે જ કવિતા ઉત્તમ."** આ નિર્ણયની પડછે આપણે કલાપીની કાવ્યસૃષ્ટિ અને ગઝલોને મૂલવીએ તો એમનો કાવ્યવ્યાપાર અવશ્ય પ્રગતિશીલ વિચારધારાને અનુરૂપ જણાય. કલાપી પોતેજ એમની સમકાલીન કવિતાઓ વિશે અભિપ્રાય આપતા કવિશ્રી લલિત પરના તારીખ ૨૮-૨-૧૮૯૮ના પત્રમાં જણાવે છે. "કવિતા અવશ્ય કળા સાથે જ હોય, જે કળા હાલ અત્ર નથી. કવિ અને 'કવિતા લખનાર' એ જૂદા જ પ્રાણીઓ છે. હૃદયનાં અશ્રુ સર્વપ્રકારે ઉત્તેજનને

* કાવ્ય કલાપ સં.સાગર પૃ. ૨૦૫

** કાવ્યમાધુર્ય સં. હિ.ગ. અંજારિયા (૧૯૦૩) - પૃ. ૨૫-૨૬

પાત્ર છે, પરંતુ હૃદયનાં અશ્રુ જેટલા વધારે ઉદાર હોય તેટલાં કવિતામાં ગણવાને વિશેષ પાત્ર થાય... કવિ, કવિ છે કેમ કે તે ઉદાર છે. હાલ અત્ર કવિતા નથી કેમ કે હાલ અહીં ઔદાર્ય નથી. હું આમ કહું છું ત્યારે આપ કદાચ ચમકશો, પણ આપ જાણી શકશો કે ડેન્ટી કે બ્લેક હાલ અહીં જન્મતા નથી. આપણે હાલની સારામાં સારી કવિતા શું સંસ્કૃત કે યુરોપના કવિઓ જે ત્રીજા વર્ગના કવિઓ ગણાય છે તેની સાથે મુકી શકાય તેવી છે !”* આવા ઊંડા અભ્યાસના સ્પષ્ટ તારણ સાથે જ કવિતાની સાથે નિસ્ખત રાખનાર કલાપીને અંજલિ આપતા હિ.ગ.અંજારિયાએ નોંધ્યું છે, “ગુજરાતી કવિતા ખરેખર મનોરમણીય અને સંસ્કારભર્યું રૂપ ધારણ કરવા લાગી. કવિતામાં જોઈતી કોમળતાની તથા સરળતાની કળાનો એક સફળ અભ્યાસી, કલાપી, કેકારવના પડઘા સર્વ રસિકના કાનમાં ધુમતા રાખી અનંતતામાં ભળી ગયો છે.”**

બાલાશંકરે અરબી-ફારસીની કાવ્યકલા ગઝલને ગુજરાતી દેહ આપી, પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી. મણિલાલે ગઝલને લોકાભિમુખ અને લોકોને ગઝલાભિમુખ કર્યા. તો કલાપીએ ગુજરાતી ગઝલને સુંદરતા, સહજતા, સચ્ચાઈ અને યુવાવસ્થામાં પગરણ માંડવા બળ, ચતુરાઈ, અને મિજાજ આપ્યા. ગઝલને ગુજરાતી યુવાનોના ગળામાં જ નહીં પરંતુ હૃદયમાં આસીન બનાવી. આટલું અમથું તો કર્તૃત્વ ગણાવું જોઈએ પ્રારંભિક ગુજરાતી ગઝલકારો માટે. આપણે આટલું ઔદાર્ય તો અવશ્ય જાળવી શકીએ. કલાપીની ગઝલો કે, શેરના અવતરણોની આવશ્યકતા પણ જણાતી નથી. સાચા અભ્યાસુઓ અને ભાવકો એમની ગઝલસૃષ્ટિને-કાવ્યકલાપને સહજતાથી પ્રાપ્ત કરી શકશે એટલી શ્રદ્ધા પણ છે જ.

કદાચ રાજસત્તાના કારણે ચોખલિયા વૃત્તિવાળાઓએ પણ કલાપીનો નિર્ભેળ, નિર્દભ ઊર્મિવ્યાપાર ચલાવી લેવો પડ્યો હોય અથવા રાજકીય સત્તાધારી તરીકે કલાપીને પોતાના નિર્દભ વ્યક્તિત્વની નીપજરૂપ નિર્ભય પ્રવાહરૂપે પ્રાપ્ય

* કાવ્યમાધુર્ય સં. હિ.ગ. અંજારિયા (૧૯૦૩) - પૃ. ૪૪

** કાવ્યમાધુર્ય સં. હિ.ગ. અંજારિયા (૧૯૦૩) - પૃ. ૪૪

ઊર્મિઓને વહાવવામાં નિરંતર પરંપરિત પરિબળોનો સામનો પણ કરવો પડ્યો હોય ! ગમે તેમ પણ પરિણામે ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યને નૂતન દિશા તો સાંપડી જ ! કલાપીની મથામણરૂપ એમના થોડા અશઆરને અવલોકીએ, ગઝલસાહિત્યની વિકાસરેખા અનુસંધાને :

તું બિડાતાં હું બિડાઉં, તું ખીલે, તો હું ગુંજું છું;
 ન ભોગી પુષ્પ બીજાનો : હું તારો છું : તું મારું થા !
 (મધુકરની વિજ્ઞપ્તિ)

પેદા કર્યો'તો ઈશક ત્યાં ના કોઈને પૂછ્યું હતું;
 એ ભૂંસવા જો છે ખુશી તો પૂછવુંયે કેં નથી.
 તમ ઊર્મિ એ તમ વારિધિ, મુજ વારિધિ મુજ ઊર્મિ છે !
 જે હિકમતે આ છે બન્યું તે જાણશો કોઈ નહીં !
 (ત્યાગ)

કળી દેતાં જિગર દીધું ! ગમીનું જામ પી લીધું !
 તૂટી દિલની લગામો એ, ગુનેગારી અમારી એ !
 ખુદા જાણે ગઈ તું ક્યાં ! ખુદા જાણે ભમ્યો હું ક્યાં !
 જૂઠી આશા ધરી હૈયે, ગુનેગારી અમારી એ !
 (અમારી ગુનેગારી)

જહાં જેને કરી મુદ્દું કબરમાં મોકલી દેતી,
 અમે એ કાનમાં જાદૂં અમારું ફૂંકનારાઓ !
 અમે જાહેરખબરો સૌ જિગરની છે લખી નાખી,
 ન વાંચે કોઈ યા વાંચે; ન પરવા રાખનારાઓ !
 જખમથી જે ડરી રહેતા, વગર જખમે જખમ સહેતા,
 અમે તો ખાઈને જખમો, ખૂબી ત્યાં માનનારાઓ !
 (હમારી પિછાન)

આ પ્હોર ચાર જ રાતના, કંઈ વાયદા વીત્યે મળ્યા;
 કંઈ હોંશથી જિગરે જડ્યા, તેની કદર તુંને નહીં !
 જોઈ સનમને રૂબરૂં, ઘેલો હતો પૂરો જ હું !
 પાયો ફરી, પીતોય તું, પણ ચારને પાયો નહીં !
 આ વાય ફજર તણી હવા, મુજ રાત વીતી મુક્તમાં;
 દિલદાર આ ઊઠે જવા એ બેશુકન બોલી નહીં !

(સાકીને ઠપકો)

તું ઈશક છે યા મહેરબાની યા રહમ ?
 હસતાં ઝરે મોતી લબે તે શું, સનમ ?
 તારી સવારી ફૂલની ક્યાં-ક્યાં ફરે ?
 તેનો બનું ભમરો બની શું-શું સનમ ?

(સનમને)

તારી મદદ કોને હશે, માલૂમ નહીં
 શું ચારના દુશ્મન સહે ચારી, સનમ ?
 પાંચે નમાજે ઝૂકતા તારે કદમ
 આડા ફરે છે બેખુદાઓ એ સનમ !

(સનમની શોધ)

તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
 તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની !
 આ ખૂનને ચરખે અને રાતે અમારી ગોદમાં,
 આ દમ-બ-દમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની !

(આપની યાદી)

મેં પૂતળી કેં છે ઘડી દિલમાં હજારો હોંશથી,
 એ પૂતળી જેને ગણી, તેનો થયો હું બાવરો.
 એ પૂતળીનાં જાદૂંને કો જાણનારું જાણશે;
 ખામી નઝર આવે નહીં, એ દેખનારો બાવરો.
 (હું બાવરો)

સન. ૧૮૮૭થી આરંભાયેલ ગઝલરેખાનાં પ્રારંભિક તબક્કાની મહત્વની કવિત્રિપુટી બાલાશંકર, મણિલાલ અને કલાપીના સમકાલીનોને ગઝલ-આલેખનના યત્ન કરનારાઓમાં સર્વશ્રી ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બર દેરાસરી 'બુલબુલ', ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ 'કાન્ત', જિ.લ.દવે 'જટિલ', જન્મશંકર મહાશંકર બૂચ 'લલિત', રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા 'સંચિત', 'સુમન્ત', અમૃત કેશવ નાયક, ન્હાનાલાલ, ખબરદાર, ત્રિભુવન પ્રેમશંકર 'મસ્તકવિ', દા.પુ. બોટાદકર, જન્મશંકર ગિરિજાશંકર વૈદ્ય, ઈન્દ્રજિત જેષ્ઠારામ, દેવચંદ રામજી, જમિયતરામ ધીરજરામ વૈદ્ય વગેરે વગેરે અનેક હતા. જેમાં કલાપીના અવસાન બાદ ઈ.સ. ૧૯૦૦ પછી ગઝલનાં પ્રારંભિક યુગના અનુયુગકાળમાં નોંધપાત્ર કામ કરનારાઓમાં 'કાન્ત', અમૃત કેશવ નાયક, ખબરદાર ઈત્યાદિને ગણાવી શકાય. બાલાશંકર-કલાપી કાળમાં આ કવિઓનું કોઈ જ કતૃત્વ ન હતું તેમ ન કહી શકાય. આ સર્વ કવિઓને ગઝલને ગુજરાતીમાં અવતારવાના પૂણ્યકાર્યના ભાગીદારો અવશ્ય ગણી શકાય. ગુજરાતમાં પાંગરી રહેલાં ગઝલના છોડને ખાતર, પાણી અને રક્ષણની જવાબદારી આ સર્વ કવિઓએ સહર્ષ સ્વીકારેલી જણાય છે. જો કે તેઓમાં ઘણાંની રચનાઓ તે કાળે સાખી-ગઝલ, ભૈરવી-ગઝલ, રાગ-ગઝલનો ઈત્યાદિ ઓળખ સાથે છપાયેલી છે. તે કાળની અસરોને લઈને આશ્ચર્યજનક લાગે તેવી ઘટના પણ નોંધાઈ જેમ કે, કાવ્યમાધુર્ય - સં. હિ. ગ. અંજારિયા (૧૯૦૩)માં મણિલાલની "અમર આશા" ગઝલ ભૈરવી-ગઝલ. એવી ઓળખ સાથે છપાયેલી જોવા મળી છે.

પ્રકરણ : ૫

બાલ-કલાપી યુગના અનુસંધાને ગઝલપ્રવૃત્તિ
પ્રાસ્તાવિક

૫.૧ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ 'કાન્ત' (૧૮૬૭-૧૯૨૩)	૧૦૯
૫.૨ અમૃત કેશવ નાયક (૧૮૭૭-૧૯૦૭)	૧૧૧
૫.૩ ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બર દેરાસરી 'બુલબુલ' (૧૮૫૭-૧૯૩૮)	૧૧૩
૫.૪ જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી 'સાગર' (૧૮૮૩-૧૯૩૬)	૧૧૫
૫.૫ શંકરલાલ મણિલાલ પંડ્યા 'મણિકાન્ત' (૧૮૮૪-૧૯૨૭)	૧૧૯
૫.૬ નારાયણ વસનજી ઠક્કર (ગણાત્રા) (૧૮૮૪-૧૯૩૮)	૧૨૧
૫.૭ હાજી મહમ્મદ અલ્લારખિયા શિવજી (૧૮૭૮-૧૯૩૧)	૧૨૨

પ્રકરણ : ૫

બાલ-કલાપી યુગના અનુસંધાને ગઝલપ્રવૃત્તિ

બાલ-કલાપી યુગનો પ્રારંભિક ગઝલકાળ ઈ.સ. ૧૮૮૭ થી ૧૯૩૫ સુધીનો ગણાય છે. ગુજરાતી ગઝલનો આ પ્રારંભિક તબક્કો પૂરો થતાં થતાં જ ઈ.સ. ૧૯૪૩માં કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી 'ગુજરાતી ગઝલો'નો અભ્યાસ કરી એક સંપાદન પ્રકાશિત કરે છે. એની પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે. "કેટલાંક ખાસ અપવાદો સિવાય ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલસાહિત્ય ખોડ-ખાંપણ અને ઉણપોથી ભરેલું છે. તેના કારણ છે. 'ગઝલ' રાજકીય કારણે મૂળ અરબી ભાષામાં લખાતી. ત્યાંથી ફારસી યા ઈરાની ભાષામાં આવી અને ત્યાંથી આવી તે જ કારણે હિન્દીસ્તાની ઉર્દૂભાષામાં. ઉર્દૂભાષામાં ફારસી શબ્દોનો ભારોભાર ઉપયોગ થતો હોવાને લીધે તેમજ ઉર્દૂભાષાના લેખકોને મૂળ ફારસી સાહિત્યનો અભ્યાસ હોવાને લીધે તેઓ ગઝલની રચના, તેની વસ્તુ, તેની ભાવના વગેરેને સંપૂર્ણપણે સાચવી શક્યા. ગુજરાતી ભાષામાં તેનો અભાવ હોવાથી તેમાંનું કશુંજ સાચવી શકાયું નહીં અને ગુજરાતી ભાષાની ગઝલો મોટાભાગે નામની જ ગઝલો રહી છે. તેનો લેખક અને ગઝલનાં મૂળ અને જરૂરી અંશોને ન જાણનાર વાચક જ તેને ગઝલરૂપે ઓળખે છે."*

* ગુજરાતી ગઝલ સં. ઝવેરી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ (સસ્તું સાહિત્ય) પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૪૩ પૃ ૫-૬

આમ હોવા છતાં, ગઝલના પ્રથમ તબક્કાને ડૉ. રશીદ મીર કહે છે તેમ પ્રયોગયુગ તરીકે ઓળખીએ તો પણ તે ગાળાના સર્જકોને યોગ્ય નિવાપાંજલિ તો અવશ્ય આપવી જોઈએ. આ ગાળાના ગઝલસર્જકોમાં અગાઉ ઉલ્લેખ થયેલાઓ ઉપરાંત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, ભોળાનાથ સારાભાઈ દીવેટિયા, હરિલાલ ધ્રુવ, નરસિંહરાવ ધ્રુવ, જીવણરામ લક્ષ્મીશંકર દવે ‘જટિલ’, કૃષ્ણદાસ નરસિંહદાસ પરીખ ‘તકિલ’, હરિલાલ પ્રાણજીવન યાજ્ઞિક, નવલરામ લક્ષ્મીરામ ઉપરાંત શોભના બહેન, જ્ઞાનમણિબહેન, હસમુખગૌરી, કાન્તાબેન ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ હતાં. આથી જ ડૉ. રશીદ મીરે ઔદાર્યપૂર્ણ દષ્ટિકોણ અપનાવી લખ્યું છે કે, “ઈરાની ઉપકરણોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવાથી જ ગઝલ રચાય છે. તેવો તેમનો ખ્યાલ હતો. કોઈપણ પ્રયોગયુગની ગઝલ ઈબારત સંપૂર્ણતયા ફારસીમય રહી છે.”* આ સર્વ ગઝલકારોમાં અમૃત કેશવ નાયક, કાન્ત અને મણિકાન્ત કંઈક અંશે અલગ પડે છે. તો ક્વચિત જ લખનારાઓમાં પ્રભાશંકર પટ્ટણી ‘ઉઘાડી રાખજો બારી’ જેવી ગઝલ રચના આપે છે.

કોઈપણ પ્રયોગયુગમાં વિદાય થતા યુગની વિશેષતાઓ પણ ખપમાં લેવાતી આવી છે. ઈ.સ. ૧૮૮૭ થી ૧૯૩૫ના સમયગાળાને જો પ્રયોગકાળ તરીકે સ્વીકારીએ તો પણ નર્મદના ઉદય સાથે દલપત શૈલી અને દયારામનો ભક્તિ-કાવ્યપ્રવાહ લગભગ લુપ્ત થવામાં છે. કૃ. મો. ઝવેરી ભક્તિકાવ્યપ્રવાહ સંદર્ભે ‘અભિગમ’ પૃ. ૧૦૧ પર નોંધે છે. “ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પણ નભુભાઈ, અનવર, અરજુન, ઋષિરાય, ત્રિભુવન પ્રેમશંકર અને સાગર વગેરે કવિઓએ ભક્તિ કવિતાપ્રવાહને ટકાવી રાખ્યો. આમાંના ઋષિરાય, ત્રિભુવન પ્રેમશંકર અને સાગરની કાવ્ય પ્રવૃત્તિમાં અર્વાચીન કાવ્યરીતિનાં પણ અણસારા વરતાય છે અને તેમાં પણ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર અને સાગર તો અર્વાચીનમાં સ્થાન પામે એવા છે.” કૃ. મો. ઝવેરી કથિત કાળમાં બાલાશંકર, મણિલાલ અને કલાપીનો પણ સમાવેશ થાય છે તો અર્વાચીન કાવ્યરીતિમાં ગઝલવૃત્તિઓનો પણ

* ગઝલ વિવક્ષા - ડૉ. રશીદ મીર પૃ. ૨૬

અછડતો ઉલ્લેખ નોંધનીય છે. આ ગાળાના પ્રારંભિક તબક્કાના ગઝલકારો સમેત સર્જકો સામે નર્મદની સુધારણાં વિષયક લેખનપદ્ધતિને આગળ લઈ જઈ નવું નિષ્પન્ન કરવાની જવાબદારી સાથેસાથે જ ભાષાના પોતને પણ સંવર્ધવાની જવાબદારીઓ હતી. એમને વારસામાં મળેલ અર્ધવિકસિત ગુજરાતી કે સંસ્કૃત પ્રચુરતા એમને ખપ લાગે તેમ ન હતી. સાથેસાથે જ દલપતશૈલીની લોકાભિમુખતા અને અંગત અનુભવો-અભિપ્સાઓને લોકસમુદાય સુધી પહોંચાડવાં સક્ષમ માધ્યમની આવશ્યકતા પણ હતી. ભાષાસંવર્ધન નિમિત્તે ગુજરાતી શબ્દકોષમાં ઉમેરો આવશ્યક ગણાય તો ગઝલ સિધ્ધ કરવા ફારસી શબ્દોનો વિનિયોગ અનિવાર્ય ગણાય, એવું પર્યાવરણ ત્યારનું ગણી શકાય. જ્યાં ભાષાકીય સંકરતા અનિવાર્ય થઈ પડે, ત્યાં પરભાષાનાં શબ્દો પણ જે-તે ભાષામાં સામેલ થતાં થતાં જ પરિવર્તનશીલતાનો પ્રવાહી ગુણ નિભાવી શકે અને ભાષા આ રીતે પણ સમૃદ્ધ થતી જાય. સ્વ. ડૉ. છોટુભાઈ નાયકે પણ નોંધ્યું છે કે, “મસ્તરંગના કવિઓ - બાલાશંકર, મણિલાલ, કલાપી, ત્રિભુવન પ્રેમશંકર અને સાગર - એ સર્વેએ ફારસી શબ્દોનો નવો ભંડાર ભેળવ્યો તેથી આધુનિક યુગની શરૂઆતની ભાષા સમૃદ્ધ થઈ અને સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પામતી ચાલી.”*

આમ સમગ્ર રીતે જોતા સાગર ભક્તિ-કવિતાના અંતિમ પ્રતિનિધિ બને છે. તો પ્રારંભિક ગઝલ - અર્વાચીન કાવ્યરીતિનાં પણ આરંભબિન્દુ બને છે. આ સંક્રાન્તિકાળના ગઝલસર્જકો માટે કહી શકાય કે તેઓના ભાગે આવેલ ગુજરાતી ગઝલ અને ગુજરાતી ભાષા બંનેને પલોટવાની પ્રવૃત્તિ બખૂબી નિભાવી જાણી છે, કોઈપણ મોટા પીઠબળ વગર ! આ કે આવો કોઈપણ દાવો ક્યારેય કોઈ ગઝલકારોએ કર્યો નથી જાણ્યો. એના કારણમાં પણ ગઝલકારોનો સાલસ સ્વભાવ કારણભૂત હોઈ શકે. આ સાલસતા પણ એમને સહજ પ્રાપ્ય મસ્તીમાંથી જ પ્રાપ્ત થતી હોવી જોઈએ. ગઝલ કહેવા માટે પણ મસ્તી, મસ્ત સ્વભાવ, ફકીરી, ફાકાકશી અનિવાર્ય ગણાય છે. આ મસ્તી શી ચીજ છે, તે વિશે ઉમાશંકર જોશીએ

* ગુજરાતી પર અરબી-ફારસીની અસર ભા.-૨ પૃ. ૫૫૯

જણાવ્યું છે કે, “મસ્તી એટલે જગતના વ્યવહારને સાપ કાંચળી ઉતારીને ફેંકી દે છે એમ ફેંકી દેવાની શક્તિ-મસ્તી વગર કવિતાની યોગ્ય ભૂમિકા જ સંભવતી નથી.”* શ્રી રા.વિ.પાઠક આ વાતને આગળ વધારતા લખે છે, “ગઝલની વ્યવહારને તિરસ્કારતી મસ્તી તેની ઈતિહાસ પરંપરામાં છે અને ગુજરાતમાં એ પરંપરા ઉતારનારા આપણા પહેલા કવિ બાલાશંકર, આ પરંપરા કલાપીએ આગળ ચલાવી અને કલાપીના શિષ્ય સાગરે પણ આજ ઢબે બીજી કવિતાઓ લખી.”**

આથી પ્રારંભિક તબક્કાના ગઝલકારો માટે ત્યાં સુધી કહી શકાય કે ગુજરાતી ભાષાને ગઝલકારોએ સંસ્કારી છે તો ગુજરાતીભાષાને ગઝલકારોએ લાડ પણ લડાવ્યા છે. અને આ તથ્ય અઘાપિપર્યંત યથાતથ છે, તેથીજ તો તથ્ય તથ્ય છે. ગઝલ માટે ભાષા માત્ર સાધન નથી પરંતુ એક પરિબળ પણ છે અને આથી જ સજાગ ગઝલકારે ભાષાને પણ સદા સર્વદા તેજ, સજજ રાખવી પડે. આમાંથી જ પ્રગટે છે, ગઝલ અને ગઝલકારની અભિવ્યક્તિ જેને ગઝલનું પ્રાણતત્ત્વ માનવામાં આવ્યું છે, ગઝલનાં તગઝઝુલના નામે ! અંદાજે બચાં અને મિજાજના નામે ! આથી જ ગાલિબે ફરમાવ્યું છે :

હે ઔર ભી દુનિયામેં સુખનવર બહુત આઈછે
કહતે હૈ કિ ‘ગાલિબ’કા હૈ અંદાજે-બચાં ઔર !

ગઝલો સામેની ફરિયાદોને યાદ કરતાં પણ ગાલિબ જ યાદ આવે :

નક્શ ફરિયાદી હૈ ઈસકી શોખી એ તહરીરકા
કાગજી હૈ પૈરહન હર પૈકરે-તસવીર કા !

આ ગાળાના સર્જકોની ભાષા અને સાહિત્ય ઉભય પક્ષ પ્રત્યેની સભાનતા, સર્જકતા બાબતે કોઈપણ અનુમાન કે તર્ક પર આવતાં પહેલાં ત્યારના, તે સમયના જ સંપાદક, વિવેચક શ્રી હિંમતલાલ ગ. અંજારિયાના શબ્દો તરફ ધ્યાન આપવું વિશેષ યોગ્ય ગણાશે. એમણે લખ્યું છે, “આમ અંગ્રેજીનાં અધ્યયનથી તેની સાથે

* સમસંવેદન - ઉમાશંકર જોશી પૃ. ૧૨૦

** અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના વહેણો - રા.વિ.પાઠક પૃ. ૨૦૩

સંસ્કૃતની ફરી પિછાન નવા તેજથી થઈ અને પર્શ્યનની મીઠાશ તથા મસ્તી પણ દાખલ થવા લાગ્યા..... ગુજરાતી કવિતા ખરેખર મનોરમણીય અને સંસ્કારભર્યું રૂપ ધારણ કરવા લાગી. કવિતામાં જોઈતી કોમળતાની તથા સરળતાની કળાનો એક સફળ અભ્યાસી, કલાપી.... બીજા લેખકો હજી ગુર્જરી ગિરાને ખીલવવા - શણગારવા મહાસમર્થ પ્રયત્નો કરશે એવી આશા.”*

કાવ્યમાધુર્યની પ્રકાશન સાલ ૧૯૦૭ છે. એ પહેલા ૧૯૦૩માં એની પ્રથમાવૃત્તિ થયેલી અને પુસ્તકનું સંપાદન આમુખલેખન એના પૂર્વે વરસે થયેલું. ૧૯૦૭ની આવૃત્તિનો આમુખ થોડા ફેરફાર સાથે થયાનું સંપાદક તાજા કલમમાં ઉલ્લેખ કરે છે. આમ સમયગાળા ઉપર નજર દોડાવતા જણાય આવે છે કે કાવ્યમાધુર્ય પ્રગટ થતાં થતાં જ શ્રી હિ.ગ.અંજારિયાના સંવેદેલ સપનાઓમાંથી અમુક અમુક સાકાર થવા લાગેલાં, ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે પણ. એના ઉદાહરણ લેખે અને પ્રસ્તુત લેખાંકના અનુસંધાને ગુજરાતી ગઝલપ્રવૃત્તિમાં આ ગાળાના સક્રિય નામો-કામો ઉપર આછેરી નજર નાખીએ.

૫.૧ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ ‘કાન્ત’ (ઈ.સ. ૧૮૬૭-૧૯૨૩)

ખંડકાવ્યનાં અસામાન્ય કવિ અને ઊર્મિકવિતાના જનક તરીકે કાન્તને ઈતિહાસમાં કાયમી સ્થાન મળેલું છે. ઊર્મિકાવ્યના જ પ્રકારમાં મળતી ગઝલ ઉપર પણ એમણે એમની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ નાખેલી છે. એમનો જન્મ ૧૯મી નવેમ્બર ૧૮૬૭ના ચાવંડ (લાઠી પાસે) થયેલો. જુદી જુદી જગ્યાએ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી ‘કાન્તે’ ૧૮૮૦માં સુરતની એક સરકારી હાઈસ્કૂલથી કારકિર્દી શરૂ કરેલ. ૧૮૮૮માં મુંબઈ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી સ્નાતક થયા અને વડોદરા કલાભવનમાં સાહિત્યના અધ્યાપક થયેલા. ૧૮૯૮થી ભાવનગર રાજ્યના શિક્ષણખાતામાં અધિકારી તરીકે નિયુક્તિ પામ્યા. એમને કલાપીનો વિશિષ્ટ સંપર્ક થયેલો, સાથેસાથે જ બ.ક.ઠાકોર, નાનાલાલ ઈત્યાદિ વરિષ્ઠ સાહિત્યકારોના જીવંત મૈત્રીસંપર્કમાં હતા. ભાવનગરના દિવાન પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને ગાંધીજી પણ

* કાવ્યમાધુર્ય સં.હિ.ગ. અંજારિયા પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૩-૪૪

એમના સહાધ્યાયી હતા. અતિ સંવેદનશીલ અને વિચારક સર્જકે ઈ.સ. ૧૯૦૦માં ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરતા નોકરી છોડવી પડેલી અને છઠ્ઠેક માસનો અત્યંત પીડાદાયી સમય પસાર કરી ફરીથી હિન્દુધર્મમાં પુનઃપ્રવેશ પામી રાજ્યની નોકરી શરૂ કરેલ. આમ આ કવિ પણ એમના મિત્ર માફક જ અનેક પ્રકારની મથામણોમાંથી પસાર થાય છે. કલાપીના આ વડીલ મિત્ર, હિતેચ્છુ કલાપીની ગઝલોમાંથી પસાર થતાં થતાં શુદ્ધ વિભાવના સાથેની ગઝલ ન આપે તો જ નવાઈ. ડૉ. ચીનુ મોદીએ લખ્યું છે તેમ આશ્ચર્યજનક રીતે કાન્ત પાસેથી સંપૂર્ણ પ્રથમ ગુજરાતી ભાષામાં જ ગઝલ મળે છે. “પરંતુ આ કવિની ધર્માન્તર પછી ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રદ્ધાએ એમને ગઝલથી દૂર કર્યા.”* જોકે, પોતાનો જ કાવ્યસંગ્રહ એમના જીવન દરમિયાન ન આપી શકનાર કવિ, મિત્ર “કલાપીનો કેકારવ” સંપાદન સર્વપ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્યને ૧૯૦૩માં આપી જાય છે. મિત્રઋણલેખે પણ કલાપી આનાથી જનજન સુધી પહોંચે છે. કલાપીના અન્ય પુસ્તકોનું પ્રગટીકરણ પણ કાન્ત દ્વારા જ થાય છે.

બાલ-કલાપીના કાળની તરતની રચના અથવા કલાપીના ઉત્તરકાળ સાથે જ પગલાં મિલાવતી ગઝલ રચનાઓ આપણને કાન્ત પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે જે ભાવ - અને અભિવ્યક્તિની ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કરે છે. કદાચ આ ઊંચાઈ એ પછીની શયદાયુગ સુધીની ગઝલો ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત કરે છે. એમની ગઝલોનાં શે'ર અવલોકનાર્યે :

તને હું જોઉં છું ચંદા, કહે, તે એ જુએ છે કે ?
 અને આ આંખની માફક કહે, તેની રુએ છે કે ?
 તવ નેત્રમાં તે નેત્રનું પ્રતિબિંબ જોવાને
 વખત હું ખોઉં તેવો શું; કહે તે એ ખૂએ છે કે ?
 સખી ! હું તો તને જોતાં, અમે જોયેલ સાથે તે,
 સ્મરંતા ના શકું સૂઈ ! કહે સાથી સૂએ છે કે ?

* ગુજરાતી પ્રતિનિધિ ગઝલો - સં. ડૉ. ચીનુ મોદી - પૃ. XII

સલૂણી સુંદરી ચંદા ! ધરી તવ સ્વચ્છ કિરણોમાં
હૃદયના ધોઈ છું પડ હું; કહે, તે એ ધૂએ છે કે ?

* * *

અહા ! શા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્મા પરે, આશા !
બળેલો આર્ત એ શો એ સ્વરસ્નાને ઠરે, આશા !
નહીં પરવા જરા અમને કશીએ વસ્તુ ઐહિકની
કરે સંતોષ જો તેને, મને તો ઉદ્ધરે, આશા !
નિહાળું હા ! ભવિષ્યે જો ઘડી પણ નેત્રરસ જૂનો,
સખીનો સૌમ્ય, હૈયું તો સુખે ભવમાં તરે, આશા !
મને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં દેવી !
સ્વરો દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાંભરે, આશા !

પ.ર અમૃત કેશવ નાયક (૧૮૭૭-૧૯૦૭)

શ્રી રતિલાલ અનિલ જણાવે છે “... ગુજરાતમાં ગઝલની શરૂઆત નાટકોની બેતબાજીમાંથી શરૂ થઈ.” આના અનુસંધાને ડૉ. ચિનુ મોદી લખે છે, “શ્રી અનિલનું આ વિધાન યોગ્ય જ છે. પણ એમાં આંશિક સત્ય છે. ગઝલના પર્યાયવાચક રેખતા આપણને દયારામ/નર્મદમાં અચૂક મળે જ છે. પરંતુ આ રેખતાને કારણે આપણે ગઝલ સુધી નથી પહોંચ્યા. ગુજરાતની રંગભૂમિ પર (ત્યારે મુંબઈ પણ ગુજરાતમાં લેખાંતુ) ઉર્દૂ-ગુજરાતી નાટક મંડળીઓ હતી અને નાટકમાં વચ્ચે વચ્ચે ગદ્ય સંવાદો દરમિયાન પાત્રો જેમ ગીત ગાતાં, એમ બેત પણ બોલતાં, આ બેત ખાસ લખાવાતાં. આપણને અમૃત કેશવ નાયક જેવાં ગઝલકાર રંગભૂમિ પાસેથી જ મળ્યા છે.”*

અમદાવાદના આ ત્રગાળા નાયક દલપત શૈલી ઉપરાંત તે સમયના શ્રેષ્ઠ ગઝલકાર, કવિ, નાટ્યકાર. તેમના તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યને ભારતદુર્દશા નાટક (૧૯૦૯) ગુજરાત સાપ્તાહિકીની ધારાવાહી નવલકથા એમ.એ.બનાકે મેરી મિટ્ટી ક્યૂ ખરાબ

* ગુજરાતી પ્રતિનિધિ ગઝલો - સં. ડૉ. ચિનુ મોદી - પૃ. XI

કી ? નવલકથા બનતા સુધી 'મુસાફિર' તખલ્લુસથી વિલસુ (કાવ્ય રચના ૧૯૦૮) પ્રાપ્ત થયા છે. અમૃત કેશવ નાયક પોતે જ નાટ્યકાર હોવાથી ગઝલની પ્રત્યાયનક્ષમતા અને સંવાદક્ષમતાથી પૂરેપૂરા પરિચિત હતા. તે સમય પણ નાટકો દ્વારા પ્રજા સુધી ચોક્કસ હેતુઓ પહોંચાડવાનો અને પોતે જ નાટ્યકાર, કવિ, લેખક, દિગ્દર્શક અને નાટ્યકલાકાર આમ પાંચે પાંચ ખૂબીઓ અમૃત કેશવ નાયક ધરાવતા તેથી લોકોની ઋચિને પકડી પણ શકતા અને લોકઋચિને કેળવી પણ જાણતા. આવા સંજોગોમાં કાવ્ય નિમિત્તે ગઝલની ઉપયોગિતા સર્વાધિક નીવડે એવી સૂઝે પણ એમને ગુજરાતનાં પ્રારંભિક ગઝલકારોમાં યથોચિત સ્થાન અપાવ્યું. તો ગઝલને ગુજરાતમાં સ્થિર થવા, પ્રસારિત થવાનો સુયોગ પણ કરી આપ્યો. એમની ગઝલોમાંથી અમુક અશઆર આસ્વાદ અને અભ્યાસ અર્થે :-

કદી તલવારની ધમકી ! કદી કર માહી ખંજર છે
 ગઝલમાં જીવ આશકનો ડગેડગ દિલમહીં ડર છે !
 ન છૂટે ધ્યાન પ્રતિમાનું, ખુદાની યાદ ના આવે;
 પડ્યા પથ્થર સમજમાં શું, કહે લોકો કે કાફર છે !
 જિગરનો દાગ જૂનો છે, નિરાશાનો નમૂનો છે;
 સહુ સંસાર સૂનો છે ઊજડ આશક તણું ઘર છે !

ન કર અમૃત ! શિકાયત કે, એ બૂત છે પથ્થરો છે બસ,
 હૃદય તુજ મીણનું રાખ્યાથી તારો હાલ અબતર છે !

હાથ તલવાર ધરી, શીશ આશકે નામ્યું,
 પછી વિચાર વળી, વાર કરું કે ન કરું ?
 મારું દિલ છીનવી, ના કહે છે આપવા પાછું;
 તોછડું લાગશે, તકરાર કરું કે ન કરું ?

આંખોથી વહે છે ધારા, તો યે જિગર બળે છે;
 ચોમાસે ભરપૂરે, આકાશનું ઘર બળે છે !
 તેજસ્વી ઘર જોશે શું કોઈ તે સનમનું ?
 જેની ગલીમાં ઊડતા પંખીના પર બળે છે !
 મૃત હું હું તોય જીવું માશૂક અમૃત પાયે,
 વર્ના તમાશો જોશે કે કેમ નર બળે છે !

* * *

મને વાંધો નથી વ્હાલા હૃદયમાં ઘર કરી બેસો,
 તમારો દેશ છે આખો ભલેને સર કરી બેસો.

ઉપરના અશઆરના અવલોકનથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અમૃત કેશવ નાયકની બાનીમાં સંવાદક્ષમતા (Dialog Delivery) અને પ્રત્યાયનક્ષમતા (Communication) નું ગજબનું સંમિશ્રણ અનુભવાય છે. અત્યાર સુધીની ગઝલબાનીથી પણ આ બાની ફારસી શબ્દોને બાદ કરતા ઘણી-ઘણી જૂદી પડે છે. ઉપરોક્ત અશઆરોમાં મક્તઅના શબ્દ પર પણ પ્રયોજાયેલા જોઈ શકાય છે. જેમાં શાયર પોતાનું નામ નિભાવી અશઆર કહે છે. આમ અમૃત કેશવ નાયક માટે શેરનું સંપ્રેક્ષણ ડાબા હાથના ખેલ જેવું અનુભવાય છે. અહીં બાલ-કલાપી યુગના અન્ય કવિઓથી અમૃત કેશવ નાયક આ રીતે, કઈ-કઈ રીતે જુદા પડતાં અનુભવાય છે અને ત્યાં જ છે ગઝલપરસ્ત ગઝલકાર.

પ.૩ ડાહ્યાભાઈ પિતામ્બર દેરાસરી “બુલબુલ” (૧૮૫૭-૧૯૩૮)

ઉંમરના હિસાબે ‘બુલબુલ’, બાલાશંકરના સમકાલીન છે. કવિતામાં પણ બાલાશંકર એમના સંપાદનમાં બુલબુલની કવિતાઓ છાપી છે, ક્યારેક ગમી તો પૂછ્યા વિના જ પુનઃપ્રસિધ્ધ કરી રોષ પણ વહોર્યો અને મનામણાં પણ થયા છે. ગઝલ ઈબાદતની પરંપરામાં બુલબુલ, કલાપી પછીના છે. તેમ છતાં પ્રારંભકાળે પણ એમણે સાખીગઝલો લખી જ છે (જુઓ કાવ્યમાધુર્ય પૃ. ૧૫૫) ભારતની

પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય ચળવળની સાલ એટલે કે ઈ.સ. ૧૮૫૭ના અગિયારમી ઓક્ટો. સુરતમાં જન્મેલા શ્રી દેરાસરીનું વતન કપડવણજ છે. તેમણે રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષણ અને ઉપાચાર્ય તરીકે પણ સેવા આપેલી. ઈંગ્લેંડ જઈ એમણે બેરિસ્ટરી પસાર કરી. અમદાવાદમાં જ સ્થિર થવાનું પસંદ કર્યું. ગુજરાત વિદ્યાસભામાં પણ તેઓશ્રી વરસો સુધી કારોબારી સભ્ય તરીકે સેવાઓ આપી ચૂક્યા છે. એમની કૃતિઓમાં ગુજરાતી સાહિત્યને “અમારાં આંસુ” (૧૮૮૪), ચમેલી-બુલબુલ (૧૮૯૦) ઈત્યાદિ કાવ્યસંગ્રહો ઉપરાંત પાઠ્યપુસ્તકો સરળ રસાયન, અર્થશાસ્ત્ર. પદાર્થવિજ્ઞાન વગેરે મળ્યા છે. ગઝલના પ્રારંભકાળથી જ ગઝલ પ્રત્યે એમનું વલણ સમભાવપૂર્ણ રહ્યું છે. ગઝલના પુરસ્કર્તા તરીકે પણ એમણે ગઝલો ફારસી મિશ્રિત શબ્દાવલીમાં લખી છે. આમ ગઝલોને સાહિત્ય અને લોકો બંને દ્વારા સ્વીકાર્ય ભૂમિકા નિભાવી છે. એમની ગઝલોના કેટલાક અશઆરને માણીએ - પ્રમાણીએ :-

એ પૂછો દિલને શરમીલી નિગાહે યાર કેવી છે ?

કરે જે મ્યાનમાં રહી કામ, એ તલવાર કેવી છે ?

ઘડી ત્રાંસી, ઘડી સીધી, ઘડી ઊંચે, ઘડી નીચે;

ફરી વળવા બધે એની, કહો રફતાર કેવી છે ?

સમાઈને જિગરમાં સાફ, ઊતરી એ પછી દિલમાં,

જિગર આ કતલ કરવાને, નિગાહે ધાર કેવી છે ?

કતલ આશકને કરવાને નિગાહે તલવાર કાફી છે;

વિરહના ઝખ્મને કાજે મર્હમ દીદાર કાફી છે !

પરેશાં દિલ દીવાનાને નથી દરકાર જંજીરની;

અમોને ક્યદ કરવાને હદયનો તાર કાફી છે !

નથી તસ્બીહ, નથી સિઝદા, નહીં મતલબ કિતાબોથી;

તસવ્વર દિલ થયું છે આ, બસ ! એ તકરાર કાફી છે !

એમની સાખી ગઝલના બે અશઆર :-

મીઠી ! તુજ કારણે મરવું, હૃદયમાં દુઃખ ના ધરવું,
હઠી પાછું નહિ ફરવું, મને પ્રિય પ્રેમના છંદો !
પ્રીતિ એ બોલ સૌ પહેલો, લવું તુજ નામ હું ઘેલો;
ભણું હું તેજ સૌ છેલ્લો, બીજું બોલે નહીં બન્દો !

એમની ગઝલોના અશઆરમાં છેલ્લા બંને અશઆરમાં ભાષા અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધની છતાં હમરદ્દીફ - હમકાફિયા નિભાવ્યાનું જણાય છે તો આગળના તમામ અશઆર મત્લઅ, કાફિયા-રદ્દીફની જાળવણી કાળજીપૂર્વક થયેલી દેખાય છે. છંદમાં પણ ખાસ છૂટછાટ લીધેલી જણાતી નથી. આમ ગુજરાતી ગઝલ અહીં કંઈક વિકાસ કરતી અનુભવાય છે.

૫.૪ જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી 'સાગર' (૧૮૮૩-૧૯૩૬)

આ કવિનો જન્મ જંબૂસર મુકામે ૭.૨.૧૮૮૩ના થયેલો. એમનું વતન સરખેજ (અમદાવાદ) હતું. જીવનમાં વૈરાગ્ય સ્વીકારનાર આ કવિ માત્ર સાત ધોરણ ભણેલા હતા. પરંતુ તેમના અવિધિસરના શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું ઊંચું ગણાય. તેઓશ્રી કિશોરવયમાં જ કલાપીના સાહિત્ય અને જીવનના સંસર્ગમાં આવેલા, એમની અમીટ છાપ એમના ચિત્ત અને સાહિત્યમાં રહી. તેમના તરફથી થાકેલું હૃદય (૧૯૦૯), કલાપી અને તેની કવિતા (૧૯૦૯) ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન (૧૯૧૩), ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલનું સ્થાન (૧૯૧૩), દીવાને સાગર (૧૯૧૬) મજનું જોગી ફરિશ્તો (૧૯૧૬), દીવાને સાગર ભાગ-૨ (૧૯૩૬) ઉપરાંત અન્ય વિષયના ઘણાં પુસ્તકો મળેલાં છે. તેમનું જીવન જેટલું અનુભવમાં વિશાળ તેટલું સાહિત્ય અને ચિંતન પરત્વે તેમનું યોગદાન વિશિષ્ટ રહ્યું છે. નાનપણથી જ સ્વતંત્ર મિજાજ સાગરના બાળવયે લગ્ન એની ભીતર પરંપરિત રૂઢિઓ પ્રત્યે નફરત કક્ષાએ વિરોધ જગાવે છે. વીસ વરસની ઉંમરે જ પિતાનું છત્ર ખોઈ બેસનાર સાગરમાં સંસાર પ્રત્યે અસારતા પ્રગટાવે છે. અને હિમાલય

ભણી સાધનામાર્ગે વાળે છે. એમનામાં કવિત્વશક્તિનાં નમૂનારૂપે એમને માત્ર ૧૨ વર્ષની વયે શાળાની પાઠપૂર્તિ સ્પર્ધામાં કવીશ્વર દલપતરામના હાથે જ ઈનામ પ્રાપ્ત કરાવે છે. હિમાલયની સાધના અવસ્થા પૂર્ણ કરી તેઓશ્રીએ ચિત્રાલ તા. પાદરામાં પર્ણકૂટિમાં તપશ્ચર્યાયુક્ત સાત્વિક જીવન ગુજાર્યું છે. એમના જીવનને વળાંક આપનારાઓમાં સ્વામી રામાનંદ, સ્વામી સત્યપ્રકાશજી મુખ્ય છે. અખાની શિષ્ય પરંપરાની હસ્તપ્રતોનો પરિચય મેળવી અખાને ગુરૂપદે સ્થાપે છે તો ઈ.સ. ૧૯૦૫માં કલાપીના કેકારવથી સુફીમાર્ગ ગ્રહણ કરવાની પ્રેરણા પામી કલાપીને ઈશકેહકીકી-સુફીમાર્ગના ગુરૂ તરીકે સ્વીકારી 'સાગર' તખલ્લુસ-ઉપનામ ધારણ કરે છે. ઈ.સ. ૧૯૦૬ થી જ ત્રણ ભિન્ન કાર્યક્ષેત્રમાં સાગર પ્રવૃત્ત થાય છે જેમાં સાહિત્ય, જનસેવા અને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓ સામેલ છે.

આમ સાગરનાં અનુભવવિશ્વનો વિસ્તાર એમને ગઝલને પણ નવો આયામ આપનાર ગઝલકાર તરીકે પ્રસ્થાપે છે. ઈશકેહકીકીની બિન્ધાસ્ત પ્રણયમસ્તિ સાગરની ગઝલ પ્રવૃત્તિમાં નીખરે છે. તો વિવિધ ભાષા પ્રયોગો પણ ગઝલના પ્રાણમાં નવસંચાર કરે છે તો સાથેસાથે જ સ્વતંત્ર ગઝલસંગ્રહો-કાવ્યસંગ્રહો આપવા પ્રેરે છે. અને ગઝલ પરંપરાને સંકલિત કરી આપતું પ્રથમ ગુજરાતી ગઝલ સંપાદન ગઝલિસ્તાન (૧૯૧૩), ગુજરાતી સાહિત્યને મળે છે. જેમાં સાગરને પ્રાપ્ત ગઝલ પરિચય અને એમના સમયની ગઝલ સમજણ વિષયક નિબંધ પણ સંગ્રહિત થાય છે. આ ઉપરાંત તેમના તરફથી સ્વતંત્ર દીવાને સાગર દફતર-૧ (૧૯૧૬) અને દીવાને સાગર દફતર-૨ (૧૯૩૬) પ્રાપ્ત થાય છે. આમ સાગર ગઝલલેખન અને ગઝલપ્રવૃત્તિ બન્ને કક્ષાએ સાહસિક પ્રયોગકાર તરીકે પણ નોંધનીય છે. જો કે દીવાને સાગર ભા.૧ની ગઝલો જોતા એમની પર બાલાશંકર, મણિલાલ અને કલાપીની સ્પષ્ટ અસરો વર્તાઈ આવે છે જ્યારે ભાગ-૨માં સાગર આ અસરોથી ઉપર ઊઠી ગઝલો આપતા જણાય છે. સાગર પૂર્વેની ગઝલકારોની ગઝલપ્રવૃત્તિને અવલોકતા જણાઈ આવે છે કે અગાઉના ગઝલકારોએ મર્યાદિત સંખ્યામાં ગઝલસર્જન કરેલું છે જ્યારે સાગરની બાબતે, ચિંતનાત્મક દષ્ટિકોણ અને

ઈશ્કેહકીકીની બિન્ધાસ્ત મસ્તિના બે પાટા ઉપર સાગરની ગાડી પૂરપાટ દોડતી માલૂમ પડે છે. આવું જ તારણ મણિકાન્ત માટે પણ આપી શકાય ત્યારે વિચારણીય મુદ્દો એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, થોડું પણ માતબર સર્જન પોષણક્ષમ છે જ્યારે વિપુલતા સમકાલિન કવિઓને ગઝલ પ્રત્યે આકર્ષિત કરી ગઝલક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત કરે છે. સાગરની બાબતે એમ તારવી શકાય કે સાગરની ગઝલપ્રવૃત્તિથી ગઝલનું પોષણક્ષમ ચૈતન્ય સચવાઈ રહ્યું અને અન્ય કવિઓને પ્રવૃત્ત પણ કર્યાં. જેના કારણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રારંભકાળથી જ ગઝલનો પ્રવાહ સતતપણે ચાલતો રહ્યો.

સાગરની ગઝલોમાંથી ઉદાહરણ અને અભ્યાસાર્થે અમુક શે'ર અવલોકીએ:-

બોલો અગર ના બોલશો-પણ આંખ જ્યાં જ્યાં બોલશો
ત્યાં ત્યાં જ 'સાગર' દેખશો-હાઝર ચિતારો હઈશ હું.

બેખુદ શરાબી રોશની ! પીને બન્યાં હાં ! ખુશનુમા !
આલમ અને બેહિશતની પરવાથી બિલકુલ બેતમા ?

* * *

અહો હો ! હો ! નથીગ બદ્ વન
નથી 'સાગર' મગર આત્મનૂ
સુમન સોરંગી નિર્વાસન,
સનાતન હું જ ગુડમોર્નિંગ.

* * *

પીધાં છે પીપ ભર પટ્ટે
મળ્યો માલેક શિરેસટ્ટે
અગર હાથે જ તે સાથે
પીવા દો-હાં ! જી ! પાવા દો -

* * *

સનમને બસ નગન જોવા-દીવાનું દોડતું આ મન-
હઠે ચડ્યું: લાગ્યું શરમાવા-રસિકડું ફાંકડું જોબન !

શૂગારની પરાકાષ્ટા સાધવા સાગર તડ,તડ,તડ ! ખડ,ખડ,ખડ !
ભડ,ભડ,ભડ ! ચડ,ચડ,ચડ ! નફટ, ફટ-ફટ ! જેવાં રવાનુકારી હમ-રદીફકાફિયા
પ્રયોજી “ડીયર ઓ યસ કમોન” ગઝલ રચના કરી છે. આખી ગઝલ ઊતારવી
જરૂરી ન હોવાથી એના એક શ’એરથી ચલાવીએ.

ડિયર ! ઓ યસ્ - કમોન - યસ્ - યસ્
સનમ હસતી શું ખડ ! ખડ ! ખડ !
લગામો દિલની તૂટે બસ -
તને જોતાં જ તડ ! તડ ! તડ !

આ કોય પર ધરશો કદમ, ઓ નાજની ! છોડો શરમ,
તસવીર લે ઈશકી કલમ - અચ્છી તરહ ખેંચીશ હું !
હું મહારાજા ! તું મહારાણી ! અલિંગી લીલા રહ્યાં માણી -
અહા ! વાણી શી નિર્વાણી-સદાશિવ હું - તું અંબાજી !
સનમ ! આમીન ! ખતમ કરી લે - હવે તું જ મસ્ત સાગરને -
સરાસર યા સમાવી લે-હું યે બસ થાઉં ખૂબસૂરત !

વૃથા કર્મકાન્ડીની હાંસી ઉડાવતા સાગર લખે છે :-

અગર સંભાળ મયખાનું, ન પેસી જાય તરભાણું,
જલદ જલ છાંટ સીસાનું ! કરમ ના ના ધૂસે અન્દર !
સિલકમાં શૂન્ય છે બસ જ્યાં તહાં શી ખોટ પડવાની !
અગર નથી જો દૈત જો દિલમાં પછી દુનિયા શી નડવાની !
કાઝી કુરાન બધું ભણે ! બામણ ભલે મણકા ગણે !
પણ કોઈ ના પુરા બને, ચશ્મો મીંચી પીધા વગર !

નહીં મુસ્લીમ ! નહીં હિન્દુ, અજાતિને અનામી તું !

ખલકના ખેલ સહુ જાદું અસલ તો બસ ફના થાવું.

અત્યાર સુધી એટલે કે, કલાપી સુધીમાં ગઝલના બહુજ મર્યાદિત છંદોમાં કામ થયું છે જ્યારે સાગરે દીવાને સાગર દફતર-૧ અને ૨માં મુખ્યત્વે હજઝ, રજઝ, અને તવીલમાં ગઝલો લખી છે. ઉપરાંત રમલ, મુતદારિક અને વાફિર છંદો પ્રયોજ્યા છે. તો છંદોની તોડફોડ કરી ઉપભેદો પણ પ્રયોજ્યા, જેમાં અલગ-અલગ ગણોના મિશ્રછંદનો પણ સમાવેશ થાય છે. આમ ગઝલના સ્વરૂપ અને છંદવિધાનમાં સાગરની મૌલિકતા પ્રગટે છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, હિન્દી, ફારસી અને ગુજરાતી ભાષાઓના શબ્દોનો પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિચિત્ર છતાં મનોહારી મિશ્ર ભાષાપ્રયોગ સાગરની ગઝલોમાં મહદઅંશે ઔચિત્યપૂર્ણ અને અભિવ્યક્તિને ઉપકારક નીવડે છે. આથી જ “અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય સ્વરૂપોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ”માં ડૉ. અનામી નોંધે છે “સાગરની વાણી અહીં સંતવાણીનું ગૌરવ અનુભવે છે. ઉત્તરકાળની કૃતિઓ મનોહારી ચમક અને મસ્તી રજૂ કરે છે. એ બાબતમાં ‘સાગર’ અજોડ છે. મસ્તરંગના અંતિમ કવિ છે.” ઉમાશંકર જોશી સમસંદેવનમાં નોંધે છે “તત્કાલીન અને અનુગામી બધા ગઝલકવિઓ મણિલાલ, ‘કલાપી’, હરગોવિંદભાઈ, ‘સાગર’ બધા જ મસ્તકોટિના કવિઓ છે. તે ઉપરાંત તે તે કવિની બીજી આગવી વિશેષતા પણ ખીલેલી દેખાય છે.”

૫.૫ શંકરલાલ મગનલાલ પંડ્યા ‘મણિકાન્ત’ (૧૮૮૪-૧૯૨૭)

હળધરવાસ (જિ. ખેડા)ના વતની ‘મણિકાન્ત’નો અભ્યાસ સીમિત ગુજરાતી પૂરતો મર્યાદિત હતો. શરૂઆતમાં કોઈ ગામડામાં શિક્ષક તરીકે નિમણૂંક પામી, થોડો સમય શિક્ષણકાર્ય કરી મુંબઈ વ્યવસાયઅર્થે ગયેલા અને મૃત્યુપર્યંત મુંબઈમાં જ રહેલા. આ કવિનું અવસાન પણ મુંબઈની કોઈ પેઢીમાં થયેલું. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી નોંધે છે તેમ મણિકાન્ત “સરળ અને લોકપ્રિય બજારું ગઝલોના લેખક, સારા કટાક્ષકાર અને પોતાના પુસ્તકલેખનની કમાણી હળધરવાસમાં સાર્વજનિક કામોમાં ખર્ચી નાખી.”* તેમના તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યને મણિકાન્ત કાવ્યમાળા

(૧૯૧૩ થી ૧૯૩૫) કુલ તેર આવૃત્તિની પચાસ હજાર કરતા વધારે નકલો, 'પાપી પિતા', 'ગઝલમાં ગીતા', 'સંગીત સુબોધબિંદુ', 'સંગીતમંગલમય', (૧૯૧૩) 'નિર્ભાગી નિર્મળા', 'ગુજરાત સ્તોત્ર', 'બ્રહ્મહત્યા' અને 'જ્ઞાનપ્રવાહ' પુસ્તકો મળેલા. સમકાલીન ગઝલકારોમાં એ કદાચ ત્યારે તોફાની ટારઝન ગણાતા હોવા જોઈએ. તેમણે કાવ્યમાળાના લેખક તરફથી બે બોલમાં કહ્યું છે કે, "ગઝલમાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રેમ અને વિરહનું વર્ણન હોવું જોઈએ એવો ફારસી કાવ્ય રચવાનો કાયદો છે પણ ગઝલ જેવી સરળ, રસમય એ હૃદયની લાગણી જાગ્રત કરનારી રાગણીમાં જો નૈતિક, વ્યાવહારિક, આધ્યાત્મિક વિગેરે વિષયોની ગૂંથણી કરી હોય તો જનસમાજ તેનો વધારે લાભ લઈ શકે એવા હેતુથી જ તે કાયદો તોડવાની મ્હને ફરજ પડી છે." આથી જ કદાચ બાલાશંકર કંથારિયાએ ૧૮૯૩માં લખેલું "સાંપ્રત ગઝલ વગેરે ફારસી પદ્યતિની કવિતા લખવાનો પ્રચાર થયો છે, પરંતું કેટલાકની એટલે સુધી ભૂલ થાય છે કે ગઝલ એક ગાણાનું નામ છે અને ફારસી-ઉર્દૂ ગઝલો ઘણે ઠેકાણે ગવાતી હોવાથી રાહ મળતી એવી એટલે બસ. એમ સમજી ગમે તેવી કવિતાઓ ઉપર ગઝલ નામ ઠોકી ફારસી-ઉર્દૂની રાહ લઈ બરાડવા બેસે છે."** ડૉ. રશીદ મીર નોંધે છે, "તેમની ગઝલો મુખ્યત્વે ચાર મફાઝીલુનના વજનમાં છે. પ્રાસાનુપ્રાસની સભાનતા અને વિષયવૈવિધ્ય તેના આગવા લક્ષણો છે. સાકી, સનમ, મયખાનું જેવા પરંપરિત પ્રતીકો તેમાં મુદ્દલ જોવા મળતા નથી. સરળ અને ઉપદેશાત્મક શૈલીમાં તેઓ આપવીતીને જગવીતીમાં રજૂ કરે છે."***

.... આમ ગઝલના બંધિયારપણાને તોડવાનો સૌ પ્રથમ પ્રયત્ન મણિકાન્તે કર્યો છે એમ પણ કહી શકાય. મણિકાન્તે જે પ્રયત્ન કર્યો તેના માઠાં પરિણામ પણ એમણે ભોગવેલાં જણાય છે. ગઝલના ઈતિહાસમાં કે કવિતાના સંપાદનોમાં એમને એમના કાર્યની લગભગ ઉપેક્ષા જ પ્રાપ્ત થઈ. તેમ છતાં તેઓ, અભ્યાસની ક્યાશને અવગણી, પોતાની સમજ મુજબ હાથ પડેલું કામ નિષ્ઠાથી પાર પાડવા

* ગુજરાતના સારસ્વતો. સં. કે. કા. શાસ્ત્રી પૃ. ૧૨૫

** ગુજરાતી ગઝલ - અદમ દંકારવી પૃ. ૪૮-૪૯

*** ગઝલનું પરિપ્રેક્ષ - ડૉ. રશીદ મીર પૃ. ૨૧-૨૨

કૃતનિશ્ચયીની છબી ઉપસાવી શક્યા. હવે કાવ્યમાળા પણ દેખાતી બંધ થઈ છે ત્યારે તેમના બહુજ મર્યાદિત શેર ભાવકો-અભ્યાસુઓને વાંચવા મળે છે. જેમાંથી બે શેર અવલોકનાર્યે જોઈએ જેમાં ગઝલની મસ્તી તો અનુભવાશે જ :-

ગઝલના હોજમાં હર્ષે અહાહા યાર ન્હાવા દે
ગઝલરસથી ભરી પ્યાલી પીને મસ્તાન થાવા દે.

* * *

ક્ષણિક સૌ સુખ વૈભવ છે જુઠી છે જીન્દગાની આ
ભલા સંસાર અરવણને કરી પરમાર્થ તું તરજે.

અત્યારના સંજોગો અને ગઝલની ઉર્દૂ-ફારસી પરંપરા અને અત્યાર સુધીમાં પ્રાપ્ત કરેલાં અવનવા વળાંકોના અભ્યાસ વિના જ નવાસવા કહેવાતા ગઝલકારો બેશબ્દ પાડે એને પ્રયોગખોરીમાં ખપાવવા લાગ્યા છે ત્યારે મણિકાન્તની કાર્યપધ્ધતિ, બાલાશંકરે ધરેલ લાલ બત્તી અને ગઝલ માટે જરૂરી સમર્પણવૃત્તિ વિશે પુનઃવિચાર કરવો અતિઆવશ્યક થઈ પડ્યો છે.

૫.૬ નારાયણ વસનજી ઠક્કર (ગણાત્રા) (૧૮૮૪-૧૯૩૮)

નારાયણ વસનજી ઠક્કર મુંબઈના જ, વતની કચ્છના લુહાણા અને ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, સંસ્કૃત, ફારસીનો આપમેળે જ અભ્યાસ કરેલ. નાની વયથી જ નાટ્યકલાકાર તરીકેની કારકિર્દી શરૂ કરેલ. આમ નાટકમાં કામ કરતાં-કરતાં ઉર્દૂ નાટકોમાં પણ કામ કર્યું અને ઉર્દૂ પર કાબૂ મેળવ્યો. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈના સાપ્તાહિક માટે ઐતિહાસિક અને સમાજિક નવલકથાઓ લખી. હિન્દુ ગૌરવગ્રંથ માળા માટે હિંદુત્વને અનુલક્ષી નવલકથાઓ લખી. એમણે ટુંકી વાર્તા, નાટક, ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન દામ્પત્યવિજ્ઞાન ઈત્યાદિ અનેક વિષયોનું ખેડાણ કર્યું છે, તો અનુવાદનું કાર્ય પણ કર્યું છે. જાણીતી નવલકથા બંકીમબાબૂની “આનંદમઠ”નો અનુવાદ “આનંદાશ્રમ”ના નામે એમના હાથે થયો છે. આમ એમના એકસો ઉપરાંત પુસ્તકો પ્રગટ થયેલા છે. એ યુગમાં એમણે ભારતીય લોકકથાઓના ૧૦ ભાગ આપ્યા છે તો કાવ્યકુસુમાકર નામે કવિતાસંગ્રહ પણ આપ્યો છે. અનેક નાટકો લખ્યા છે જેમાંથી

ઘણાંખરા હજુ સુધી પ્રકાશિત થઈ શક્યા નથી. વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપો સાથે કામ પાડનાર નારાયણ વસનજી ઠક્કર પ્રારંભિક યુગના અચ્છા ગઝલકાર તરીકે પણ ખ્યાતિપ્રાપ્ત છે. એમની ગઝલમાં પ્રારંભિક તબક્કે ભાષાશુદ્ધિ અને અભિવ્યક્તિ સમકાલીન ગઝલકારોથી અલગ રીતે જ વિલસે છે ઉદા. તરીકે એમનો શેર :-

સૌભાગ્ય હે તું, જીવના આધાર સત્વર આવજે
તું સ્નેહજલ સિંચન કરી આ વિરહવહ્નિ તપાવને ?

આમ અમૃત કેશવ નાયક પછી, ગુજરાતી સાહિત્યને આ બીજા ગઝલકાર નાટ્યપ્રવૃત્તિમાંથી મળે છે અને પ્રારંભિક અવસ્થાની ગઝલોમાં ચેતનામય પ્રાણ પૂરે છે.

૫.૭ હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજી (૧૮૭૮-૧૯૩૧)

હાજી અલ્લારખિયા શિવજી પ્રારંભિક તબક્કામાં ગઝલકાર કરતાં જૂદી જ રીતે એમણે એમની સિસૃક્ષા દાખવી છે. જે એ યુગમાં કદાચ સૌથી વિશેષ જરૂરી હતી. ગઝલ લખતાં-લખતાં સાથે નવલકથાઓ લખતી રહેવી, ધર્મ-ચિંતન ઈ. વિશે લખતું રહેવું એ આ યુગની ખાસિયત જણાય આવે છે, જે શયદા સુધી લંબાય છે. હાજીના કિસ્સામાં એક નવું ઘોગું ઉમેરાય છે અને એ પ્રકાશક-પત્રકારત્વનું ! હાજી મૂળ કચ્છ-ભૂજના અને મુંબઈ વ્યવસાયઅર્થે સ્થાયી થયેલા. આ ખોજા મહાનુભાવ મરાઠી, ગુજરાતી, અંગ્રેજીના સારા જાણકાર હતા. ઈ.સ. ૧૯૧૦માં ‘ગુલશન’ નામે માસિક પ્રકાશન એકાદ વર્ષ કરેલું. એ પછી ૧૯૧૬ થી ૧૯૩૧ સુધી ગઝલકારોમાં બહુચર્ચિત ‘વીસમી સદી’ માસિકના સંપાદક તરીકે ચિત્રાંકન સાથેના સાહિત્યિક પ્રકાશનની કેડી કંડારી. શયદા પણ પ્રારંભમાં ‘વીસમી સદી’માં હાજી સાથે કામ કરતા. અહીંથી જ એમનું ગઝલકાર, નવલકથાકાર તરીકેનું શિક્ષણ શરૂ થયેલું આમ હાજી લેખન ઉપરાંત પ્રકાશનક્ષેત્રે કામ કરી પ્રારંભિક તબક્કે ગઝલ માટે સરસ વાતાવરણ ઊભું કરી આપે છે. એમની રચનાઓમાં ‘સ્નેહી વિરહ પંચદશી’ (૧૯૧૮-૧૯૨૮), ઈરાનનાં મોતી (અંગ્રેજીનો અનુવાદ-૧૯૦૧), કર્જનના સંદર્ભે એક સો જેટલા ચરિત્રલેખો તથા મોગલ સમયની પ્રેમકથાઓ, યશીદા, શીશમહલ, હેવાસદન ઈ. નવલકથાઓ આપે છે.

એમણે ઉંમર ખચ્યામની હુબાયત (રૂબાયત)નો પણ અનુવાદ કરેલો જે પ્રગટ ન થઈ શક્યો. આમ હાજીનું વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ બહુઆયામી જણાય છે. પ્રારંભિક ગઝલકારોને વાતાવરણ પૂરું પાડવાનું શુભકાર્ય પણ એમના દ્વારા થયું છે.

આ ગાળાના ઉલ્લેખનીય અન્ય ગઝલકારોમાં બાલાશંકરના સુપુત્ર 'મસ્તાન' ત્રિપુરાશંકર કંથારિયા, હરિહર દીવાના, તકિલ ઈત્યાદિ પણ હતા. જેમના વિશે પૂરતી માહિતી પ્રાપ્ત નથી. આ ગાળામાં ફકીર નામના પણ એક ગઝલકાર થયા છે. જેમની ગઝલો પ્રારંભિક તબક્કાને શયદા યુગને જોડતી કડી જેવી જોવા મળે છે. કોઈ વિશિષ્ટ અભ્યાસુ આ વિશે સંશોધન કરી વિગતો બહાર લાવે તેવી અપેક્ષા સેવીએ. ઉપરોક્ત શાયરોના અશઆર દ્વારા એમને પામવા પ્રયત્ન કરીએ એ પહેલા શ્રી ખબરદારે હાજી અલ્લારખિયા શિવજીને પાઠવેલ અંજલિ પણ જોઈ લઈએ. ડૉ. રશીદ મીર નોંધે છે તેમ ખબરદાર પણ આ તબક્કાનાજ ગઝલકાર ગણાય છે. ખબરદાર (૧૮૮૧-૧૯૫૩)ની ગઝલોમાં ચિંતનનો સૂર છે વળી અંગ્રેજી કાવ્યપ્રકાર 'એલીજ' જેવી ગઝલ 'ઈલ્મ મક્કાનો હાજી' શીર્ષકથી હાજી મહમદ અલ્લારખા શિવજીને અંજલિ પાઠવે છે.*

રો, હવે ગુજરાત ! રો - રો ના પિછાન્યો જીવતાં
આંસુના દરિયાવ એવા કંઈ તરી હાજી ગયો.

- ખબરદાર

ત્રિપુરાશંકર કંથારિયા 'મસ્તાન'ના કેટલાક અશઆર :

માયા કરી 'મસ્તાન' બનાવી ઝિન્દગીભર રખડાવે કોણ
તમ વિના દિલદાર અમોને ગઝલ આવી ગવડાવે કોણ ?

* * *

અમીરી કામની શું જો સનમ સંબંધ ના એમાં
ચહે 'મસ્તાન' ફકીરી તો ભલા એમાં નવાઈ શું ?

* * *

* ગઝલનું પરિગ્રેષ્ય - ડૉ. રશીદ મીર પૃ. ૨૧

એકરાર નામી કબૂલીને દરિયાફ કર દિલદાર છું
 શામિલ કરો મસ્તાન મિસ્કીનને, સનમ હકદાર છું
 માશૂક તણા ઝૂલફે રહી આશક સદા ધૂપનાર છું
 એ જુલ્ફની ખુશબો અને લજજત સદા ચૂમનાર છું
 ઝાંખા થયેલા નૂરની હું પેરમાં પડનાર છું
 મસ્તાન આબેહૂબ શો ત્યાં હું અંજાનાર છું

તકિલના શે'ર :

પ્રભુનું નામ પ્યારું છે : તમે લ્યો તો તમારું છે
 અને ત્યાં આપણું એ છે, પ્રભુનું નામ જે લે છે

* * *

પ્રભુનુ નામ બોલાશે, પછી ત્યાં આપણું થાશે
 અમારું ને તમારું એ જુદા શબ્દો તૂટી જાશે.

દીવાનાના અમૂક શે'ર :

શું થાય છે જાણું નહીં, પણ થાય છે કાંઈ,
 સંભળાય ના શબ્દો છતાં સંભળાય છે કાંઈ.
 જે સાંભળી ના કાનથી, ના આંખથી દીઠી,
 એ અવનવી પીંછી થકી - ચિતરાય છે કાંઈ.

દીવાનાની પ્રેમની ઘેલાઈ ગઝલના બે અશઆર :-

થઈ ચિતા ! ભડકતી હોમ, કીધો આંસુડા ઘીનો,
 લઈ મુખ મંત્ર માશૂક નામ, આહૂતિ પાઈ છે
 કીધો મેં યજ્ઞ તો પૂરો, હવે ભોગ છે દેવો,
 દઈ દે ભોગ લઈ ખંજર, પછી તો બાદશાહી છે

* * *

નથી ઉલ્કૃત તમારી પાસ પણ નફરત તો છે કે નહીં ?
મહોબ્બત હો ન હો, દિલબર ! દિલે નપ્વત તો છે કે નહીં ?

ફકીર વિશે આપણે અગાઉ કહી ગયા તે પ્રમાણે શયદાયુગની આ જોડતી કડી જેવા શાયર છે. જે એમની ગઝલ કહેવાની અલગ પધ્ધતિ - અંદાજે બયાંથી જણાઈ આવે છે, જેમ કે,

કહું હું શું અહીં - મુજ દિલતણો હર તાર જુદો છે;
અને ફરિયાદનો હર તારમાં પોકાર જુદો છે.

એમનું શબ્દ ચિત્ર જુઓ :-

હતી નીચી નજર એની - મગર મીઠી નજર એની;
સકળ સંસારથી એ યાર બેદરકાર જુદો છે
સદા સૂતો રહ્યો હું સ્વપ્ન જોતો જાગૃતિઓનાં,
જીવન વીતી ગયું કિન્તું-અહીં ભણકાર જુદો છે
હયાએ શિર ઝુકાવીને અદાથી શું કહ્યું એવું
કે સૌ ઈકરારથી પર આજનો ઈકરાર જુદો છે.

ગઝલરૂપ શીર્ષક હેઠળ એમની ગઝલનું અત્યાર સુધી અનુભવાયેલાથી તદ્દન અલગ રિક્શન જુઓ :-

વ્યથાઓ જીવનની અદા થઈ ગઈ;
અદાઓ તમારી બલા થઈ ગઈ.
તિમિર કંઈ દીસે છે નજરમાં હવે;
વિરહ-રાત્રિઓ, શું ઉષા થઈ ગઈ.
નિહાળીને એને ગઝલ રૂપમાં-
'ફકીર' જાન મારી ફિદા થઈ ગઈ.

આમ પ્રારંભિક કાળની ગઝલની ઉષા પ્રગટ થવાની પ્રથમ જાણકારી આપણને ફકીરથી મળે છે.

પ્રકરણ : ૬

શાયદા યુગ
પ્રાસ્તાવિક

૬.૧	દ્વિતીય તબક્કાના ગઝલકારોના પ્રશ્નો	૧૩૦
૬.૨	ઊભી થતી ગઝલપરંપરા સામેના પડકારો	૧૩૩
૬.૩	પ્રશ્નો / પડકારોનો સામનો અને ઉકેલ	૧૩૫
૬.૪	મુશાયરા પદ્ધતિનો પ્રારંભ અને વિકાસ	૧૩૮
૬.૫	શાયદાયુગના ઉત્તરકાલીન ગઝલકારો	૧૪૮

પ્રકરણ : ૬

શયદા યુગ

ગુજરાતી ગઝલો ઈ.સ. ૧૮૮૭થી લખાતી થઈ, ૧૯૩૫ સુધીના ગઝલનાં આ સમયગાળાનો પ્રારંભિક તબક્કો એ રીતે ઓળખાવવામાં આવે છે. પ્રારંભિક યુગની ગઝલો અને ગઝલકારો ૧૯૨૫ સુધીમાં જે પણ રીતે, જે કોઈ સમજ સાથે કે જે કોઈ પ્રાપ્ય અભ્યાસને આધારે ગઝલ સાહિત્યમાં પ્રદાન કરતા તેને લગભગ સમભાવપૂર્વક લેવામાં - જોવામાં આવ્યું છે. વિવેચનની આકરી કસોટી એણે કદાચ જોઈ જ નથી, આમ થવાની પાછળ સ્થિર થઈ રહેલો કે સ્થિર થવા મથતો રહેલો નવો કાવ્યપ્રકાર અકાળે ગૂંગળાઈ ન જાય તે પણ હોઈ શકે. અને આ મૂલ્યાંકન વિહોણા સમયમાં પણ બાલાશંકરથી શરૂ થયેલી ગુજરાતી ગઝલ સાગર અને અનુસાગર ગઝલકારો દ્વારા ૧૯૨૫ સુધી કોઈપણ પડકાર ઝીલ્યા સિવાય પણ ગઝલમાં જરૂરી, સુધારાઓ પામતી રહી અને અનુભૂતિ વગરનાં કપોળકલ્પિત પ્રણયપાત્ર માટે નિરર્થક લાગણીના ધોધ વહાવતી રહી અને તે પણ મિજાજના નામે ફારસી શબ્દપ્રયોગોના નિર્બંધ ઉપયોગ દ્વારા સિધ્ધ થવા મથતી રહી. ૧૯૨૫ની આજુબાજુથી આપણે અગાઉ જોયું તેમ ગઝલ નારાયણ વસનજી ઠક્કર અને ફકીર

જેવા ગઝલકારો દ્વારા ભાષાકીય શબ્દાંબરના બિનજરૂરી વસ્ત્રો ઉતારતી હતી. શયદા અને સમકાલીન નવલોહિયાઓ ગઝલને સમજવા, ઉપાસવા સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. તેવામાં જ સાંપ્રતકાળની ગઝલોની મર્યાદાઓ ચીંધતા નરસિંહરાવ આકરા વેણ ઉચરે છે. “ફારસી કવિતામાં સૂફીવાદની ધોષણા કરનારા કાવ્યોની કૃત્રિમ નકલ કરીને ગુજરાતી કાવ્યપ્રદેશમાં એ નમૂનાને પ્રવેશ આપનાર કેટલાક કવિઓના પ્રયાસ થયા હતા. આ આભાસ સૂફીવાદ જ હતો. ફારસી સૂફીવાદની કવિતા તો અમુક પંથના - બહુ અંશે વિશાળ પ્રચાર પામેલાં પંથના મત, ઉલ્લાસ, મસ્તી વગેરેના ધ્વનિધોષ કરતી હતી. ગુજરાતનાં પ્રાણજીવન માંહેનું અણું માત્ર પ્રતિરૂપ હતું નહિ, છે નહિ. તેથી સનમ, સાકી, મયખાના ઈત્યાદિ શબ્દો અર્થના ગર્ભ વિનાના, પોકળ બનાવી દઈને યથેચ્છ સ્થાને અસ્થાને, ગમે તેમ પ્રવૃત્તિમાં, વાપરનારી કવિતા પ્રગટ થઈ હતી. તે ગણતર કવિઓના ‘મસ્ત’ વિલાસ જ હતા.”

આટલી સ્પષ્ટ અને કડક ટીકા કરવા માટે અકલ્પ્ય હિંમત, અભ્યાસ અને પ્રતિભા જોઈએ તે નરસિંહરાવે દાખવ્યા છે. એટલું સ્વીકારી શકીએ તો જ ગઝલ પ્રત્યે સૂગનાં સાચા કારણમાં જઈ શકાય, સૂગ નિવારી શકાય તેવા યત્નમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકાય. કોઈપણ પ્રતિભાવંતની ટીકા લેનાર વર્ગ ટીકા કરનારની પ્રતિભા સમક્ષ કે ઊંચો હોય તો ટીકા પછી સારા પરિણામ નિપજાવી શકાય. પરંતુ બહુધા બને છે એવું કે પ્રતિભાની સમજણનાં અભાવે એમના શબ્દોને ચોટીં રહેવાનું બને અથવા સમજણ કેળવ્યા વગર જ ટીકાકારની ટીકા સાથે સમ્મત થઈએ છીએ તેવા ભાવ સાથે સમગ્ર વસ્તુને અન્યાય કરી બેસાય છે. આ બન્ને વસ્તુ નરસિંહરાવની ટીકા પછી સાંપ્રત ગઝલકારોએ અનુભવી, સૌ પ્રવૃત્ત ગઝલકારોએ પોતપોતાની મેળે રસ્તો કાઢવા યત્ન કર્યો. અને એનાં પરિણામે ગઝલનો જેને સુવર્ણયુગ કહી શકાય તેવા શયદાયુગમાં જ ગઝલની નિર્માણપ્રક્રિયા, વિચારવસ્તુ અને ભાષાકીય સભાનતા સાથે ઊંચું નિશાન તાકવાની અભિવ્યક્તિ કેળવાઈ. તો સાથેસાથે જ અણસમજ ધરાવનારાઓએ કેળવેલ ગઝલસૂગની પ્રતિક્રિયા રૂપે સૂગનો જવાબ સૂગથી આપવાનો યત્ન થયો. સમાન્તર કવિતાપ્રવાહ તરફનું દુર્લક્ષ અને ઈ.સ.

૧૯૩૧માં મુસ્લિમ ગઝલ મંડળની સ્થાપનાથી ગઝલ લોકપ્રિયતા તરફ તો અવશ્ય કદમ માંડી શકી પણ સાંપ્રત સર્જતા સાહિત્યિક સંબંધોથી દૂર થતી ગઈ. અવગણના ઈત્યાદિના પ્રશ્નો આમ ઊભા થયા હશે, એમ એકવીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં કલ્પી શકાય છે, ખાસ કરીને ત્યારે, જ્યારે સાંપ્રત સમયમાં ગઝલવિવેચન જ પ્રશ્નાર્થ બની ઊભું છે. ત્યારની શયદાએ અનુભવેલ મથામણ જોઈએ :-

સુધારા કે કુધારા ધોઈ નાખ્યા અશ્રુધારાએ
ઊભો થા જીવ, આગળ સાફ રસ્તો છે જીવન માટે.

ડૉ. ચિનુ મોદી આ સંદર્ભે લખે છે, “ગુજરાતી કવિતાનો જ એક ફાંટો ગઝલ હોવા છતાં, ગુજરાતી કવિતાનાં તત્કાલીન પ્રયોગશીલ વલણ અને અનુભૂતિ સાથે સમ ખાવાનોય સંબંધ ગુજરાતી ગઝલને નહોતો. શયદા, ફકીર, નસીબ, સગીર, અમીન આઝાદ, સીરતી, આસિમ, શેખચલ્લી, વહશી, બેકાર, મજનૂ, શાહબાઝ અને સાબિર આ સૌ ગઝલકારોનું અનુસંધાન ઉર્દૂની, એ સમયની જદીદ શાયરી સાથેય નહોતું; એ સૌ તો જૂની ફારસી-ઉર્દૂ ગઝલ સાથે જ ભાવ અને અભિવ્યક્તિ બાબતે અનુસંધાન રાખતા હતા.”*

પ્રથમ તબક્કાની ગઝલનો ગાળો આમ તો ૧૯૨૦માં પૂરો થાય છે અને ૧૯૩૫ સુધી લંબાય છે, ૧૯૨૦ આજુબાજુ ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે મુસ્લિમસમાજ તરફથી ફકીર, નસીમ, સગીર, સાબિર, શયદા ઈ. ગઝલકાર કવિઓ સારી એવી સંખ્યામાં ગુજરાતને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પહેલા ડૉ. લતીફ ઈબ્રાહીમનું નામ પણ લેવાય છે. જેમણે આશરે પાંચેક જેટલાં કાવ્યસંગ્રહો રસાંજલિ, કિરણાવલિ, તત્વાંજલિ, પ્રેમાંજલિ અને પ્રેમગીત આપ્યા છે. તેમને ઉચ્ચશિક્ષણ ઈંગ્લેંડમાં મળેલું અને ૧૯૨૨માં ગાંધીજીને ઉદ્દેશીને પુષ્પાંજલિ કાવ્ય અર્પણ કરેલું. આમ છતાં પ્રારંભિક તબક્કો અને દ્વિતીય તબક્કાની કડીરૂપ શાયર તો ફકીરને જ ગણવા પડે તેમ છે. એમની ગઝલની બાની પ્રારંભિક તબક્કાથી તદ્દન જૂદી પડે છે તો, દ્વિતીય તબક્કાની બાનીને મળતી આવે છે. આ સમયના તમામ નવા ગઝલકારો સામે

* ગુજરાતી પ્રતિનિધિ ગઝલો - સં. ડૉ. ચિનુ મોદી પ્રસ્તાવના - પૃ. XIII

એક કરતાં વિશેષ પ્રશ્નો-પડકારો સામનો કરવા માટે સામે જ ઉપસ્થિત હતા. આ પહેલાના ગઝલકારોનો નાતો ફારસી પરંપરાની રૂબાઈત ઈત્યાદિ કાવ્યપ્રકારો ઉપર ચણાયો હોય તેવું જણાય આવે છે. ઉર્દૂ પરંપરાનો એમને સાક્ષાત્કાર નથી. અમૃત કેશવ નાયક અને નારાયણ વસનજી ઠક્કર નાટ્યક્ષેત્રના, તેથી તેમને ઉર્દૂ નાટ્ય પ્રયોગમાંથી પસાર થવું પડેલું અને ઉર્દૂ પરંપરાની બેતબાજીનો આંશિક સાક્ષાત્કાર થયો. આ સિવાય એમને પણ ઉર્દૂ પરંપરા સાથે નાતો નહીં એમ કહી શકાય. જ્યારે ફકીર, નસીમ, સગીર, શયદા ગઝલકારો જ્યાંથી આવતા હતા, જે માહોલમાંથી આવતાં હતા ત્યાં મદરેસાનું અરબી-ઉર્દૂ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયેલું અને ઈસ્લામિક પરંપરા તેમના રક્તમાં પ્રવાહિત હતી, માત્ર એટલું જ. એમને પણ ફારસી કે ઉર્દૂ પરંપરાનું કોઈ અનુસંધાન જણાતું નથી. આમ ડૉ. ચિનુ મોદીના તારણ સાથે સંમત થયા સિવાય વિકલ્પ નથી. તો પછી આ ગઝલકારો અલગ રીતે, એમની માટેની ભાષા કયા કારણે વિકસાવી શક્યાં ?! જે આ સર્વ ગઝલકારોનો સમાન યુગધર્મ હતો ?!

૬.૧ દ્વિતીય તબક્કાના ગઝલકારોના પ્રશ્નો

પ્રથમ અને દ્વિતીય તબક્કાના ગઝલકાર કડીરૂપ શાયરે એમને નિકાલ માટે મળેલા પ્રશ્નો અને સાંપ્રત ગઝલ સમક્ષની ફરિયાદોનો પડઘો પાડતો લખેલો મત્લઅનો શેર આ વિશે ઘણું કહી જાય છે, એ તબક્કાના ગઝલકારોની મૂંઝવણો અને સ્થિતિ અંગે :-

કહું હું શું અહીં - મુજ દિલતણો હર તાર જુદો છે,
અને ફરિયાદનો હર તારમાં પોકાર જુદો છે.

- ફકીર

એમના પૂર્વ ગઝલકારોએ ઉપયોગમાં લીધેલ ગઝલના અનિવાર્ય સાધન તરીકે મોટાભાગના અનુબાલ-કલાપી ગઝલકારોએ ફારસીની અધકચરી અને ગેરસમજણો ભરી પરંપરા સ્વીકારી હતી. આમાંથી ગઝલ વિષયક પાર વિનાના પ્રશ્નો ઊભા થતા હતાં. તો સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતા સાથે તાલ મિલાવવાનો કે

સમક્ષ ઊભા રહેવાના પ્રશ્નો સર્જતા હતા. આવી શિથિલ પરંપરાના અનુસરણે ગુજરાતમાં લખાતી ગઝલોમાં ફારસી શબ્દો અને વાતાવરણનો બિનજરૂરી ઉપયોગ અનિવાર્ય બનાવી દીધેલ. ગઝલનાં મિજાજને રજૂ કરવા શુધ્ધ વિચાર સંક્રમણને સ્થાને શબ્દાંબરની બોલબાલા હતી. આમ દ્વિતીય કક્ષાનાં ગઝલકારોને ગઝલને શબ્દાંબરના બંધિયારપણાંમાંથી બહાર તો કાઢવાની હતી જ સાથેસાથે જ શિથિલ સ્વરૂપને પણ યુસ્ત સ્વરૂપ આપવાનું હતું. મુસલસલ ગઝલોનો અભાવ દૂર કરવાનો હતો. ગઝલને વૈયક્તિક પ્રેમમાંથી મુક્ત કરી વૈશ્વિક-સામાજિક પ્રેમ સાથે જોડવા વિષયવૈવિધ્ય અત્યંત આવશ્યક હતું. અને મર્યાદિત છંદોમાં ગઝલના થતા ખેડાણને વિશાળ અને ફળદ્રુપ છંદ-વૈવિધ્યની ભૂમિ પર પ્રસ્થાપિત કરવાની હતી. આમ સાંપ્રત ગઝલકારો સામે એક કરતા વિશેષ ઉદ્દેશો, કારણો, પ્રશ્નો હતા.

ગઝલસર્જનનાં અનુસંધાને ગઝલ સાથે કામ પાડનારાઓનો અમુક વર્ગ આ પ્રશ્નો પ્રત્યે સજાગ હતો અને પ્રશ્નોના નિકાલ માટે વધુ સારી ગઝલોનું સર્જન-ભાવન કરાવવા ચિંતીત અને ઈચ્છુક હતો. એમણે સ્વરૂપની યુસ્તી બાબત તો કામ આરંભી પણ દીધેલું અને ગઝલનાં સ્વરૂપલક્ષી નવરચનાનાં ભાગરૂપે હવે મત્લઅ, મક્તઅ, રહીફ અને કાફિયાના વિનિયોગ દ્વારા બાહ્ય સ્વરૂપ તો હાંસલ કર્યું જ હતું. ગઝલને ભાષાકીય અને વિચારનું આંતરિક સૌંદર્ય બક્ષવા કાર્યરત આ સમયગાળામાં જ ગાંધીજીનું દેશમાં પુનરાગમન થાય છે. ભારતવર્ષની યાત્રા દરમિયાન ગાંધીજી ભારતનું સાચું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. અને એમના દર્શનને સામાજિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત કરે છે. આ નવી જ જીવનદષ્ટિ સાહિત્યિકોને પણ સામાજિક-શૈક્ષણિક દષ્ટિએ વિચારવા નવસર્જન કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે. ગાંધીજીનું આગમન અને એમની સાહિત્ય પરની અસરોની નોંધ લેતા ડૉ. ધીરૂભાઈ ઠાકર નોંધે છે, “.... સાહિત્યસર્જનમાં વિષયની સાથે સંવેદનનો વિસ્તાર વધ્યો.... વિષય નિરૂપણમાં શુધ્ધ વસ્તુક્ષમતા અને તેની સાથે વ્યાપકતા, સર્વસ્પર્શી ભાવના ને ઉદ્દબોધ એ ગાંધીયુગના સાહિત્યની વિશેષતા રહી છે.”*

* અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા, ધીરૂભાઈ ઠાકર. પૃ. ૨૦૩

જેમ અન્ય સાહિત્યનાં સ્વરૂપોમાં તેમ ગઝલમાં પણ ગાંધી દર્શન-વિચાર પ્રવૃત્ત થયા પણ જરા જૂદી રીતે. એક તો ગઝલનાં વિષય તરીકે સામાજિક સંદર્ભો અને બીજું મહત્ત્વનું કામ એ થયું કે ગઝલ પોતે જ એના સ્વરૂપ સહિત નવચેતના પામી નીખરી પોતાની અલગ જ રીતિ-નીતિ અને અંદાજમાં. આ સમયગાળા દરમિયાન મુંબઈથી હાજી અલ્લારખિયા શિવજી દ્વારા 'વીસમી સદી' અને અન્ય મુસ્લિમ બિરાદરો તરફથી 'ખોજા સમાચાર' તથા 'ઈસ્માઈલી' શરૂ થયા, જેમાં નવી ગઝલોને સારું એવું સ્થાન મળ્યું તો બીજી તરફ ઈબ્રાહીમ પટેલ 'બેકાર'ના પ્રમુખપદે મુસ્લિમ ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ ૧૯૩૧માં શરૂ થયું. શ્રી બેકાર 'સાદિક' નામના માસિક પ્રકાશનના તંત્રી પણ હતા.

આમ ગઝલ અને ગઝલકારો ઉભયપક્ષે પ્રશ્નોનો સામનો થયેલો જોઈ શકાય છે. ડૉ. રશીદ મીર નોંધે છે તેમ “તેમણે ગઝલપ્રકારને સભાનતાપૂર્વક ખેડ્યો. તેમાં છંદ વૈવિધ્ય આણ્યું, કલ્પના, અલંકારો, પ્રતીકો, રદ્દીક-કાફિયા વગેરેનો સમજપૂર્વક વિનિયોગ કર્યો.”* રતિલાલ 'અનિલ' નોંધે છે, “શયદા ગઝલકાર રૂપે જાણીતા થવા લાગે છે. એ કાળે રાંદેરમાં મુસ્લિમ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ સ્થપાય છે, તે ઉદ્દેશ તો શું, મૂળ અરબી ધોરણના મુશાયરા રાંદેરમાં યોજે છે અને શમ્માને આગળ રાખી ગઝલ પઢે છે ! સાક્ષર એનાં પ્રમુખ હોય છે. એ વખતની ગઝલોમાં પણ મોટેભાગે ઉર્દૂ શબ્દો ને પરમ્પરાની ભરમાર છે.... ગુજરાતી ગઝલનું શુધ્ધ સ્વરૂપ સિધ્ધ થવાનો પ્રારંભ અહીંથી થાય છે.”** શયદા દ્વારા લખાયેલ શેર, સામાજિક સંદર્ભે દેશકાળની પરિસ્થિતિના સંદર્ભે અત્રે અભ્યાસને ઉપકાર નીવડશે.

અમારા કોણ કહે છે કે ખજાના આજ ખાલી છે
ખજાનામાં રૂદન છે, ભૂખમરો છે, પાયમાલી છે.

આ સમયગાળાની ગઝલોને શુધ્ધ ગુજરાતીકરણ પામેલી ગઝલો પણ કહી

* ગઝલનું પરિપ્રેક્ષ - ડૉ. રશીદ મીર પૃ. ૨૨

** ગુજરાતી ગઝલની બાળપોથી ?

રતિલાલ 'અનિલ' - છીપનો ચહેરો ગઝલ, સં. અમૃત ઘાયલ - મકરંદ દવે પૃ. ૨૬

શકાય અમુક અપવાદોને બાદ કરતાં અને આ રીતે આ સમયગાળાના ગઝલકારોએ ગઝલની ચિંતા જ કરી છે એટલું નહીં પણ સારસંભાળ પણ લીધી ગણાય.

૬.૨ ઊભી થતી ગઝલ પરંપરા સામેના પડકારો

૧૯૨૦ની આજુબાજું સાગર, અમૃત કેશવ નાયક ઈત્યાદિ અનુબાલ-કલાપી યુગીન ગઝલકારો સાથે અન્ય ગઝલકારો પણ પ્રવૃત્ત હતા. ગઝલની સરળતા કવિપદવાંચ્છુઓને ગઝલમાં પ્રવૃત્ત થવા લલચાવે એ આ યુગનું પણ લક્ષણ છે. તો, તે સમયમાં આવા વ્યક્તિત્વોનો અભાવ કલ્પી ન શકાય. અધકચરી ફારસી પરંપરાની આંગળી પકડી ચાલતી ગઝલપ્રવૃત્તિના કાળે, ગઝલમાં નોતરી બેસાતા દોષો બાબત પણ કોણે ધ્યાન ખેંચ્યું હોય ? તો, ગઝલ માટે ઉપકારક પદવિન્યાસ અને વિચારપ્રધાનતા તરફ દુર્લક્ષ સેવાયું હોય જ. ગઝલમાં નિવારવા લાયક દોષો બાબત અને અલંકારો બાબત ડો. રશીદ મીરે ગઝલનું પરિપ્રેક્ષ્ય પુસ્તકમાં છેક ૧૯૯૫માં ગઝલને મૂલવવાનાં અરબી-ફારસી-ઉર્દૂ માપદંડો-પ્રકરણમાં શબ્દગુણને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી ૧. શબ્દનું અર્થાનુસાર હોવું ૨. શબ્દોનું છંદોનુસાર હોવું અને ૩. કાફિયાનું સૌંદર્ય વિશે તથા ગઝલનાં ત્રિદોષ ૧. ભાષાગત ૨. અર્થગત અને ૩. કલાગત વિશે વિસ્તૃત છણાવટ કરી છે. ૧૯૯૫માં થયેલી આ છણાવટોનો અભાવ ૧૯૨૦માં પ્રારંભિક ગઝલકારોએ ભોગવ્યો અને બિનઅનુભવી, બિનઅભ્યાસુ કક્ષાએ વાણીવિલાસ પણ કર્યો. આના અનુસંધાને નરસિંહરાવ કડક ટીકા કરે, ભલે પછી એ કાવ્યાનુશાસનના અનુસંધાને હોય પણ વ્યાજબી ઠરવી જોઈએ. આ ટીકાનો બિનવ્યવહારું ઉપયોગ, ચિંતા જરૂર કરાવે અને નરસિંહરાવની ટીકાની ટેકણ લાકડીએ ત્યારના સંપાદકો, વિવેચકો અને ભાવકસમુહ દોરાયો હોય તે માની શકાય તેવું છે. નરસિંહરાવે તો આ પ્રકારની નિમ્નકક્ષાની ગઝલો માટે “નમૂના” એવો શબ્દ પ્રયોજ્યો પરંતુ આવા “નમૂનાઓ”ને અલગ તારવી સારી-સ્વચ્છ ગઝલો માટે માર્ગ મોકળો કરી આપવો તે, તે યુગના યુગંધરોનું કર્તવ્ય હતું, જે ચૂકી જવાયું. પરિણામે નવોસવો ઉભરતો ગઝલકારોનો વર્ગ વચ્ચે રહેંસાતો, પિસાતો રહ્યો, જે ગઝલને વરેલો વફાદાર અને ગઝલને નવી દિશા ચીંધનાર હતો.

સાથી સાહિત્યકારો રૂપી પંડિત-સાક્ષરોના અકલ્પ્ય વિરોધ વચ્ચે પણ જ્યારે આ ગાળાના ગઝલકારો ગઝલપ્રવૃત્તિને વફાદાર રહી, ગઝલને પણ સંમાર્જવાના યત્નમાં રત રહ્યા ત્યારે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે આ ગઝલકારોની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ સામા પૂરે તરવા જેવી જ હતી !

આમ સમગ્ર રીતે આ સમયગાળાના વાતાવરણને અવલોકતાં જણાઈ આવે છે કે ઈબાદતના રૂપે થતું ગઝલકર્તવ્ય ઈશકે-હકીકી અને ઈશકે-મિજાજી જેમાં સુરા, સાકી, મયખાના, મદહોશી, ફનાગીરી ઈત્યાદિ આવશ્યક ઉપકરણો રૂપી સાધનાના શ્રદ્ધાકેન્દ્ર પર જ સવાલ ઉપસ્થિત થઈ ગયો. આ શ્રદ્ધાકેન્દ્ર પર આધારિત 'ગણતર' કવિઓની પેઢી સમાપ્ત થવામાં હતી અથવા તો એમ કહી શકાય કે, આ કવિઓની અસરોને લઈને પ્રવૃત્ત થનાર યુવા-નવોદિત કવિઓ પર એક જાતનું બાન આવી ગયું. અરે; ત્યાં સુધી કે ગઝલકારોને કવિ તરીકે સ્વીકારની ભૂમિકા જ સમાપ્ત થઈ. તેવા સમયગાળામાં મુસ્લિમ સમુદાય તરફથી ગુજરાતને અવિસ્મરણીય ગઝલકારો પ્રાપ્ત થાય છે. પરદેશી કાવ્યપ્રકાર સોનેટને વધાવનાર સાક્ષર-પંડિતો ગઝલનાં નામે નાકનું ટીંચકું ચઢાવી બેઠાં હોય, સામયિકોના પાનાઓ પરથી ગઝલનો રીતસરનો બહિષ્કાર થયો હોય, માર્ગદર્શક વિવેચનાત્મકકર્મનો દુષ્કાળ પ્રવર્તતો હોય, સાહિત્યમાં પણ બ્રાહ્મણવાદ વકરેલો અનુભવાયેલો હોય, તેવા સમયગાળામાં શયદા ઈત્યાદિ નવોદિતોની ફોજ ગઝલની ઉત્ક્રાંતિ અર્થે આગલી હરોળમાં ગોઠવાય તે ગઝલપ્રવૃત્તિ માટે અત્યંત ઉપકારકતા અને આવશ્યકતા હતી. આ મુસ્લિમ બિરાદરોમાં એક સમાન ખામી પણ પ્રવર્તતી હતી અને એ હતું એમનામાં રહેલ વિધિસરનાં શિક્ષણ (Formal Education) નો અભાવ જેને લીધે આ ગઝલકારોનો સંઘર્ષ, અવિધિસરનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં પણ પ્રલંબાતો હતો. મુસ્લિમ કવિ હોવાનો છોછ પણ ભારોભાર અનુભવાતો. આવા સમય સંજોગોમાં આ કવિઓએ પ્રશ્નો-પડકારોનો જે રીતે સફળતાપૂર્વક સામનો કર્યો તે પણ અવલોકવા જેવી ઐતિહાસિક પ્રવૃત્તિ છે. આ હેરતઅંગેજ કારનામા સાંપ્રત ગઝલકારોને પણ ગઝલ જ્યારે જ્યારે વિટંબણામાં મૂકાય છે, ત્યારે ત્યારે માર્ગદર્શન

પૂરું પાડે તેવી વિશદ ક્ષમતા પણ ધરાવે છે. આ હેતુસર પણ આ પ્રકરણનો અભ્યાસ થવો જરૂરી ગણાય.

૬.૩ પ્રશ્નો / પડકારોનો સામનો અને ઉકેલ

દ્વિતીય તબક્કાના ગઝલકારોએ રચનાત્મક અભિગમ દાખવી એમની સામે આવેલા પ્રશ્નો અને પડકારોને વળતો જવાબ આપ્યો તેમ કહી શકાય એમ છે. આજની તારીખે પણ શયદાયુગીન ગઝલકારોએ વિકસાવેલી પરંપરામાં લખનારાઓ વિદ્યમાન છે અને પ્રવૃત્ત થનારાઓ પણ જોવામાં મળે છે. બીજી રીતે જોઈએ તો, સાંપ્રત ગુજરાતી ગઝલો મોટાભાગે શયદાયુગીન પરંપરા અને ૧૯૬૦ પછીની નવી ગઝલનાં રચાયેલા બે કાંઠાઓ વચ્ચે જ વહેતી જોવા મળે છે. ત્યારે શયદાયુગીન ગઝલકારોના પરસેવાની મહેક માણવા પણ એ પ્રયાસો ઉપર અછડતો દષ્ટિપાત કરવો રહ્યો.

આ તબક્કાના ગઝલકારોએ નરસિંહરાવ દ્વારા ઈંગિત ‘નમૂનાઓ’ની સામે નમૂનારૂપ ગઝલો આપવા સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યા જ છે. ગુજરાતીગઝલને ફારસી પરંપરા અને ફારસી શબ્દોના ભારણ તળેથી બહાર કાઢી સ્વરૂપની પણ ચુસ્તીને સાધી છે. મુસલસલ ગઝલો પણ આપી છે તો વિષયવૈવિધ્ય અને ગઝલના આકાશનો વ્યાપ, અવકાશ સુધી સાધ્યો અને છંદોના પ્રયોજનોમાં પણ વૈવિધ્ય આણ્યું છે. આના ઉદાહરણ રૂપે આપણે અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પ્રથમ તબક્કાના વરિષ્ઠ ગઝલકારશ્રી સાગર અને દ્વિતીય તબક્કાના પ્રથમ વરિષ્ઠ ગઝલકાર નસીમની ગઝલવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ ઉપર નજર નાંખીયે.

સાગરના દ્વિતીય કાવ્યસંગ્રહ દીવાનેસાગર દફતર-૨ માં ૪૧ જેટલી ગઝલોનો સમાવેશ થયો છે. આ ગઝલોનો સર્જનકાળ ૧૯૧૬ થી ૧૯૩૬ વચ્ચેનો છે. ડૉ. અનિલકુમાર ઓ. ત્રિપાઠી તેમના પુસ્તક ‘કવિસાગર’ના પૃ. ૨૭૧ પર નોંધે છે; “અજાતવાદ, સુફીવાદ અને આત્માનુભુતિનો ત્રિભેટો સાગરની ગઝલોમાં હોઈ તેને બાલ, મણિલાલ, કલાપીની ગઝલોથી ભિન્ન વ્યવર્તક લક્ષણ ગણાવી શકાય.” શ્રી સાગરના બે અશઆર દફતર-૨(બે) માંથી જેમના વિશે ત્યારે પણ

આગવા શબ્દેર તરીકે નવાજેશ થયેલી છે, અભ્યાસ અને ગઝલની ગતિવિધિને વિલોકવાનાં પ્રયાસરૂપે સાદર છે :

સાગર ફકીરી બાદશાહ ખાણું ન મંજૂર હર જગાહ
જા માફ છે પ્યાલુંક ચાહ લકડી ધૂણીની ખૂબ ! ખૂબ !

* * *

મુર્શિદનો વાગ્યો શબ્દ વેઠ્યા મીઠાં દીલનાં દરદ
રદ રદ અજી ! ઓરત મરદ ! ઉઘડી અજાયબ આંખડી !

હવે, બીજા દ્વિતીય તબક્કાના પ્રથમ ગઝલકાર હસનઅલી રહીમકરીમ નાથાણી ઉર્ફ નસીમ (૧૯૦૮-૧૯૬૧)ની ગઝલના અશઆર જોઈએ :-

વિશ્વપથમાં વિહાર મારો છે,
ઊંડે જીવનગુબાર મારો છે.
કાંઠો શોધું : નથી હું કંઈ મોજું;
વારિધિ બેકિનાર મારો છે.

* * *

મટી જાઉં છું એક પળમાં, સજીવન થાઉં છું પાછો;
વિચારોમાં હું જાઉં છું, વિચારોમાં હું આવું છું.
સિતારાઓની ચાલે ચાલનારાઓ સિતારા છે;
સિતારાઓ હું મારી ચાલના જાતે બનાવું છું.

આ બંને ઉદાહરણો પરથી જોઈ શકાશે કે, દ્વિતીય તબક્કાના ગઝલકારોએ અથાગ પરિશ્રમ વેઠી, હકારાત્મક અભિગમ કેળવી ગઝલની અભિવ્યક્તિને જ નવો આયામ આપ્યો છે, સર્જન દ્વારા, વિપરિત સંજોગો અને વિપરિત પરિબળો વચ્ચે ! આ એમનો પ્રશ્નો / પડકારો સામેનો પ્રથમ પ્રતિભાવ !

સાથી ગઝલકારોએ પણ ઉપેક્ષાપૂર્ણ વ્યવહારનો કેવો સરસ જવાબ વાળ્યો છે તે પણ નોંધલા લાયક છે.

નસીમનો જવાબ :

રૂપ તો દિવ્ય છે બધા રૂપે
એક દૃષ્ટિવિકાર મારો છે.

સગીર આ રીતે પ્રત્યુત્તર વાળે છે :-

નહિ સાંખી શકાયું કોઈથી પણ આગમન મારું,
મહત્ત્વ કાંઈ પણ સમજી શકી ના અંજુમન મારું.

તો, સાબિર નિરાળા જ અવાજમાં કેફિયત આપે છે :-

વાસનામાં પણ ખચિત રંગત અમો રાખી રહ્યા,
પીઠામાં રહી પ્રાર્થનાની લત અમો રાખી રહ્યા.

તો, શાયદાએ અપેક્ષા પણ સેવી અને પોતાની આવવાની આગવી પધ્ધતિની જાણકારી પણ આપી આ રીતે :-

જનાર રાત્રિ જતાં કહેજે : સલૂણી એવી સવાર આવે
કળી-કળીમાં સુવાસ મહેકે, ફૂલો-ફૂલોમાં બહાર આવે.

* * *

અપમાન સાથ કાઢો છો ઘરમાંથી આજ પણ,
આંસુ બનીને આપની આંખોમાં આવશું.

આ બધા શાયરો ઉપરાંત મજનૂ, શાહબાઝ, બેકાર, આસિમ, પતીલ, નઝીર ઈત્યાદિએ પણ ગઝલનુમા મુલાયમ અવાજમાં પોતપોતાના પ્રતિભાવો આપ્યા જ છે, જે એમની ગઝલો/નઝમોનાં અભ્યાસથી જાણી શકાશે.

આ તબક્કામાં ગઝલનાં પ્રકાશનાર્થે સામયિકોનું પ્રકાશન પણ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. તેનાં મૂળમાં હાજી મહંમદ અલ્લારખિયા શિવજી (૧૮૭૮-૧૯૨૧), પ્રથમ તબક્કાના અંતિમ ગઝલકાર હતા. તેમણે ૧૯૧૦માં 'ગુલશન' માસિક એકાદ વર્ષ પ્રકાશિત કરેલું. ત્યાર પછી સચિત્ર માસિક 'વીસમી સદી' ૧૯૧૬ થી ૧૯૩૧ સુધી ચલાવેલું. આ 'વીસમી સદી'ની ઓફિસમાં જ હાજી અલ્લારખિયા

જૂના પુસ્તકોની લેતી દેતી કરતા નવયુવક શયદાનો ભેટો થાય છે. અને હાજી શયદા પાસે એમને ત્યાં બેસાડીને જ ‘વીસમી સદી’ માટે ગઝલ લખાવે છે. આમ શયદાનું હીર પારખનાર પ્રથમ તબક્કાના આ સંપાદક કવિ-ગઝલકાર શ્રેય પ્રાપ્ત કરે છે તો, આગામી પેઢી માટે પ્રકાશનનો માર્ગ પણ ચીંધી બતાવે છે. શયદાએ પણ ૧૯૨૪ થી ‘બે ઘડી મોજ’ સાપ્તાહિક ચલાવેલું. શ્રી હસનઅલી રહીમકરીમ નાથાણી ‘નસીમ’ (૧૯૦૮-૧૯૬૧) મુંબઈ એસ્વેનેડ હાઈસ્કૂલમાં ભણેલા. તેમણે પણ ‘ઈસ્માઈલી’ના તંત્રી વિભાગમાં મહત્વની સેવાઓ આપી છે. તેમનો ‘ધૂપદાન’ સંગ્રહ મરણોપરાંત થયેલો તેમાં ગઝલ વિષયક લેખમાં શ્રી મુનાદી પૃ. ૮૪ પર નોંધે છે, “શયખ મુહમ્મદ કાશિફના ગુજરાતી ગઝલસંગ્રહની ૧૮૪૦ કે ૧૮૪૫માં મુંબઈમાં છપાયેલી પ્રત મેં લંડનમાં ૧૯૩૦માં જોઈ અને તરત જ તેની જાણ મારા મર્હુમ અઝીઝ નિઝામુદ્દીન કુરઅશીને અહમદાબાદમાં પત્ર દ્વારા કરી.” આમ સૌ પ્રથમ ગુજરાતી ગઝલકાર ગુજરાતી નહોતો, તેવી હકીકત નસીમના ધૂપદાનના આધારે મળે છે. ઉપરાંત ‘ખોજા સમાચાર’ નામે પણ અઠવાડિક ચાલતું. ઈબ્રાહીમ દાદભાઈ પટેલ ‘બેકાર’ (૧૯૮૮-?) ૧૯૨૫માં ‘સાદિક’ માસિકના તંત્રી હતા ને એમણે ‘કારવાં’ અને ‘ઈન્સાન’ માસિકો પ્રકાશિત કરેલાં.

આમ આ સમયગાળામાં ગઝલ પ્રકાશનઅર્થે જુસ્સાથી પ્રવૃત્તિ થતી જોવા મળે છે. શિષ્ટ સામયિકોમાં આ ગાળાના ગઝલકારોની ગઝલો મર્યાદિત સંખ્યામાં ભાગ્યેજ પ્રકાશિત થઈ હોય પ્રકાશન માટે મોટો અવકાશ ભરવાનું કામ આ સામયિકોએ કર્યું છે. જેનાથી ગઝલકારોનો ઉત્સાહ પણ જળવાઈ રહ્યો અને નવી ગુજરાતી ગઝલો ભાવકો સુધી પહોંચતી પણ રહી છે.

૬.૪ મુશાયરા પધ્ધતિનો પ્રારંભ અને વિકાસ

ગુજરાતી ગઝલનાં વિષયવૈવિધ્ય અને સ્વરૂપમાં આ તબક્કામાં જબરૂં અનોખાપણું દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ગુજરાતી ગઝલની સદાકાળની ગતિશીલતા અનુભવાય છે. ગાંધીજીના જબરા વ્યક્તિત્વ નીચે દેશકાળની સમગ્ર ગતિવિધિ ગાંધીજીનો, ગાંધીવિચારનો પડઘો પાડતી કે, પડછાયા રૂપ અનુભવાય છે, ત્યારે

પણ ગઝલે ગતિશીલતાનાં ગુણે કરી, સામાજિક, રાજકીય અને સંસ્થાકીય ધોરણે અવિસ્મરણીય પ્રદાન કર્યું હોવા છતાં ક્યારેય ખાદીના વસ્ત્રો ધારણ ન કરી પોતાની વ્યક્તિમતા પણ જાળવી રાખી છે. મુશાયરા પદ્ધતિમાં પ્રમુખસ્થાને સાહિત્યકાર વરિષ્ઠ વ્યક્તિની ઉપસ્થિતિ, તેમની પાસે અપેક્ષા પણ સેવાતી હતી કે, ગઝલ પ્રત્યેની સૂઝને નિવારી શુદ્ધ સાહિત્યિક પ્રકાર તરીકે ગઝલનો સ્વીકાર કરવામાં આવે. એવી જ અપેક્ષા યથાવકાશે રાષ્ટ્રીય કક્ષાની વ્યક્તિઓ પાસે પણ સેવવામાં આવતી. અને ગઝલનાં માધ્યમ દ્વારા સર્જકે જે સમસામયિક સંદેશ આપવાનો છે, તે પહોંચાડવાના સંનિષ્ઠ પ્રયાસ પણ થતાં. આવા પ્રયાસ અંતર્ગત શયદા ગાંધીજીનું મિલન મુંબઈમાં જુહુ ખાતે જૂન-૧૯૪૪માં યોજાય છે. શયદા એમને પોતાની બહુચર્ચિત ગઝલ :

અમારા કોણ કહે છે કે ખજાના આજ ખાલી છે,

ખજાનામાં રૂદન છે, ભૂખમરો છે, પાયમાલી છે.

સંભળાવે છે. ગાંધીજી ઉપર પણ શયદાની આ ગઝલ એટલો ઘેરો પ્રભાવ પાથરે છે. ખુદ ગાંધીજી આ ગઝલમાં ઉપસ્થિત થયેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં અને આશાવાદીતાનો સૂર સાંધતાં પ્રત્યુત્તર - ગઝલ લખે છે. જે “છીપનો ચહેરો ગઝલ” સંપાદક અમૃત ઘાયલ અને મકરન્દ દવે સંપાદનમાં સ્થાન પામે છે.

આ પ્રત્યુત્તર - ગઝલના અંતિમ શબ્દમાં કહેવાયું છે :

ઉજ્જડ થતો દેખાય છે એ દેશ નંદનવન થશે,

કંચન હતો આ દેશ તો પાછો ફરી કંચન થશે.

આ ગઝલની નીચે ગાંધીજીએ નોંધ મૂકી “બહુ મીઠું લાગ્યું” અને પોતાની સહી સાથે સ્થળ, સમય, તારીખનો ઉલ્લેખ લખેલ છે. આમ ગઝલનાં કૌવતે ગાંધીજીને પણ ગઝલ પ્રત્યે અનુરાગ ધરાવતાં કર્યાં. આ જ છે ગઝલની પ્રત્યાયનક્ષમતા અને તાકાત ! શ્રી રતિલાલ ‘અનિલ’ એમનાં સંસ્મરણો વાગોળતાં ગઝલની બાળપોથીમાં (ઉત્તરા વિશેષાંક) લખે છે “૧૯૪૨માં હું સાબરમતી જેલમાં (સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક તરીકે) હતો ત્યારે, સાંજે છ વાગ્યે ગિનતી પછી બેરેક બંધ થતી. આનંદપ્રમોદ રૂપે એંસીએક

કેદીઓ વાદવિવાદ, ચર્ચા, અંતકડી અને રાષ્ટ્રગીતો ગાઈને મધરાતે ઊંઘતા ત્યારે મને યાદ છે કે હું બુલંદ રાગે શયદાની આ ગઝલ ગાતો.”

ભોક્તા વિણ કલા નહીં એ ન્યાયે કલા અને ભાવક એક સિક્કાની બે બાજું જેવા ગણાય. કલા ગમે તેટલી ઉચ્ચ કક્ષાની હોય પરંતુ યોગ્ય ભાવક વિના એ મુરજાઈ શકે છે અને ઉત્તમ કલાના અભાવે ભાવક પણ નીચેના સ્તરે જઈ પહોંચે. નવું કલેવર ધારણ કરેલી ગુજરાતી ગઝલે પણ ભાવક સુધી પહોંચવા સક્ષમ માધ્યમો દ્વારા પહોંચવું જોઈએ ત્યારેજ ભાવકના પ્રતિભાવ દ્વારા કલાનું સાર્થકય જળવાય. ઉત્તમ ભાવકો એ કલા માટેનો ઓક્સિજન છે. ઉપેક્ષાના વાતાવરણ વચ્ચે પણ ગઝલ અને ગઝલકારો નિત્ય નૂતન માધ્યમની શોધમાં રહ્યા છે. સાહિત્યિકો કે સામયિકો દ્વારા જ્યારે ભાવક સુધી ન પહોંચી શકાય ત્યારે જાહેર કવિમિલનો એ ઉચિત વિકલ્પ ગણાય. ગુજરાતી ગઝલ મુશાયરાના પ્રણેતા ઈબ્રાહીમભાઈ દાદભાઈ પટેલ ‘બેકાર’, હાસ્ય-વ્યંગ કવિતા-ગઝલના સારા સર્જક-હઝલકારે પણ વિદેશોમાં ૧૦૦ થી ઉપરાંત કાવ્યવાંચન કરેલા, ‘સાદિક’, ‘કારવાં’ અને ‘ઈન્સાન’ સામયિકોનું તંત્રીત્વ નિભાવેલું. તેઓ ઉત્તમ ભાવક સમુદાય કેળવાય અને નવી ગુજરાતી ગઝલો બહોળાવર્ગ સુધી પહોંચે તે માટે ઈ.સ. ૧૯૩૧માં રાંદેર મુકામે મુસ્લિમ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળની સ્થાપના કરી, ઉર્દૂ પરંપરાનાં મુશાયરાઓ ગુજરાતમાં વિવિધ સ્થળોએ શરૂ કરાવ્યા. અહીંથી ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યના ઈતિહાસમાં મુશાયરાયુગ શરૂ થાય છે.

ગુજરાતી ગઝલના પ્રથમ તબક્કાની ગઝલોમાં દિલી લાગણીઓનું શિલ્પ હતું. તો દ્વિતીય તબક્કાની ગઝલો પ્રાણમય કોષનું કલાત્મકરૂપ હતી. પ્રથમ તબક્કાની ગઝલોને જે સાહિત્યિક માન્યતા મળેલી તેનાથી દ્વિતીય તબક્કાની ગઝલો માઈલો દૂર હતી એટલું જ નહીં પરંતું સૂગનું પ્રમાણ બળવત્તર હતું. ગુજરાતી ગઝલોનો કલાદેહ ગુજરાતી કવિતાથી તદ્દન ભિન્ન રીતે ઘડાતો હતો. તેના અંતઃતત્ત્વમાં પણ ભારોભાર ભિન્નતા હતી અને છતાં ગુજરાતી કવિતાનો જ એક પ્રવાહ ગઝલો હતી. તેમ છતાં આ સમયગાળાના ગઝલકારોને સાહિત્યિક માન્યતા

મેળવવા ઝઝૂમવું પડે તેવી વરવી પરિસ્થિતિ પણ હતી. સાહિત્યિક માન્યતા મેળવવા આ ગઝલકારોને લોકસમર્થનના વાયા-મિડિયા માર્ગે આગળ વધવા સિવાય કોઈ વિકલ્પ હાથવગો હોય તેવું જણાતું નથી. લોકસમર્થનના માર્ગે આગળ વધવાના માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓથી આ ગઝલકારો સભાન નહોય તેવું માનવું હિતાવહ નથી. આ માર્ગે અનુસરણનું એક દેખીતું પરિણામ એ હતું કે ગઝલથી સાહિત્યિકતા દૂર થતી જતી હતી તો સાહિત્યિકતાનો ખજાનો સાંપ્રત ગુજરાતી ગઝલો વિહોણો બનતો જતો હતો અને પરિણામે સાહિત્યિક કવિતાઓ પણ લોકબાનીમાંથી ભૂંસાતી ચાલી હતી. કવિતા, સાહિત્ય આદિકાળથી લોકજીવનને ધબકતું-વિકસતું રાખવાનું સક્ષમ માધ્યમ રહ્યું છે ત્યારે કવિતા અને લોકો વચ્ચેનો અવકાશ પૂરવો પણ અત્યંત આવશ્યક હતો. અહીં ‘બેકાર’ના અનુભવ ખપમાં આવે છે. શ્રી બેકારને જાહેરના કવિસંમેલનોનો પણ જાત અનુભવ છે તો, દેશભરમાં પ્રસારિત થઈ ચૂકેલા ઉર્દૂનાં મુશાયરાઓનો અંદાજ - અભ્યાસ છે. ગુજરાતી ગઝલનાં મુશાયરોઓ, જાહેરમાં કવિસંમેલનો આમ શ્રી બેકારની પ્રેરણાથી શરૂ થાય છે. પ્રત્યેક મુશાયરાના પ્રમુખપદે ઘણાભાગે આરૂઢ સાહિત્યકાર બિરાજે તેવું ગોઠવાય છે. લોકસમર્થનનો પ્રયોગ, આ મુશાયરા ગુજરાતના વિવિધ સ્થળોએ જબરો પ્રતિસાદ મેળવી, સફળતા હાંસલ કરે છે. નવા નવા ગઝલકારોને પ્રોત્સાહક વાતાવરણ પણ પુરું પાડે છે. ગઝલ પ્રત્યેની સાહિત્યિકોની સૂગને જાહેરમાં મૂકી દૂર કરવા નિષ્ઠાવાન પ્રયત્નો થાય છે.

આ મુશાયરાઓમાં ગુજરાતી ગઝલના નરવા, ગરવા અવાજો નસીમ, સગીર, સાબિર, કપિલરાય ઠક્કર ‘મજનૂ’, શયદા, નઝીર, શાહબાઝ, પતીલ, વગેરે વગેરેના સ્વરૂપે સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે, જાણે કે ગઝલસુંદરી એનાં પ્રત્યેક અંગ-ઉપાંગો, ભાવ-ભંગિમા ધારણ કરી ગઝલકારના મુખમાંથી નીકળી સહૃદયી ભાવકોના દિલો, દિમાગ પર ગજબનો નશો પાથરી રહી છે. આ મુશાયરાઓ શિસ્તબદ્ધ અને પરંપરાની પૂરેપૂરી વિભાવના પ્રગટાવતા અદબી મુશાયરાઓ છે. અહીં પ્રત્યેક ગઝલકારને યોગ્ય સમ્માન અને સહૃદયી ભાવકોને અંતરનો આવકાર

મળે છે. મુખ્ય કવિઓમાંથી એકાદના સંચાલન તળે પ્રતષ્ઠિત સર્જકના પ્રમુખપદે, પ્રત્યેક ગઝલકારનો વિસ્તૃત પરિચય અને ગઝલકર્મ વિશે વિશદ છણાવટ થાય છે. સાંપ્રતકાળની ગઝલો, પ્રથમ તબક્કાની ગઝલોથી ક્યાં ક્યાં અને કયા કારણે અલગ પડે છે, તેના જાહેર વિવેચનાત્મક કર્મ દ્વારા પણ સ-ઉદાહરણ પૂરા પડાય છે. આમ ગઝલકારો અને ભાવકો ઉભયપક્ષે ઉપકારક કામ થઈ રહ્યું હતું. તો મુશાયરાના અન્તમાં પ્રમુખીય વક્તવ્યમાં સાહિત્યમાં ગઝલનાં સ્થાન અને માન વિશે લેખાજોખાં પણ થાય છે. આ પ્રત્યેક મુશાયરાઓનો પ્રધાનસૂર એ છે કે, ગઝલને સાહિત્યિક સ્વરૂપ તરીકે સ્વીકારી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલનું સ્થાન, માન અને અભિવ્યક્તિની વિશિષ્ટ પધ્ધતિને અલગ રીતે જ મૂલવવામાં આવે.

આ ગાળાના શાયરોના અશઆર પણ જાણે-અજાણે આજ વ્યથા, વેદના વ્યક્ત કરતાં અનુભવાય છે. આ મુશાયરાઈ ગઝલોના અમુક અશઆર આસ્વાદ અર્થે :-

નસીમ ગાય છે :

મુસાફર થઈને ચાલું છું, હું કેડીઓ વટાવું છું ;
જીવનની કૂચ વધતી જાય છે, શ્વાસો ઘટાવું છું.
છવાયેલા તિમિર માંહે મળી રહે કાંઈ અજવાળું;
હું મારા ઉરદહનથી રાતના દીવા જલાવું છું.

* * *

વહાવે જાય છે ઊર્મિપ્રવાહો ને વહું છું હું ?
નથી એક પળ રહી શકતો હું બુદ્ધિકેરા બંધનમાં.

* * *

ભરી દુનિયા મહીં ઈન્સાનને સહચર નથી મળતો;
'નસીમ' એનાથી લાગે છે કે જીવન જાય છે વનમાં.

તો સગીરની બાની પણ માણવા જેવી જ છે :-

હજારો કાફલા અંતિમ સમય તક ચાલતા રે'શે;
નજર પ્રત્યેક પગલે આવશે એને ભવન મારું.

* * *

સાંભળવા પાત્ર તારી સભા હોવી જોઈએ,
સંભળાવવા જો મારી કથા હોવી જોઈએ.
શોધું છું એ ગુનાહો હું તોબાના શોખમાં
તોબા ય શોભે એવી ખતા હોવી જોઈએ.

તો ઉમાશંકરપ્રિય સાબિર કહે છે :-

સંધ્યા ! શું સૂરજને પરણી ?
કાયા છે કાં કંકુવરણી ?
'સાબિર' જેની આણ સ્વીકારે,
કોણ હશે એ જાદુગરણી ?

* * *

ઘણી ઘટનાઓ જીરવી છે અચાનક;
કો અણગમતી રમત રમવી પડી છે
હતી બક્ષિસ તમારી જિન્દગાની
ગમે તેવી જીરવવી પડી છે.

તો સાથે સાથે ચાલીશીમાં નિરાશાનો સૂર પ્રકટાવે છે :-

ચાહ્યું હતું જીવનનું તે ઘડતર ન થઈ શક્યું;
એક રણ હતું, તે રણમાં સરોવર ન થઈ શક્યું.
હરદમ ગુલાબો છાબભરી વહેંચતો રહ્યો;
માળીથી તાજાં પુષ્પોનું અત્તર ન થઈ શક્યું.

આ કાફલામાં ભાવનગરથી કપિલરાય ઠક્કર 'મજનૂ' જોડાઈ ગઝલ અંગે ભાવવાહી બાની ઉચ્ચારે છે :-

કહો આ વેદનાનું દર્દ ક્યાં જઈ બોલવાનું છે ?
અમારું દિલ દિલાવર ને તમારું રૂપ નાનું છે.
અમે નાના હશું માની તમે પણ અંગ સંકોર્યું
અમારા અંતરે વસવા તણું એ ઠીક બહાનું છે.

ગઝલસમ્રાટનું બિરુદ પામેલા અને ગઝલને નૂતન આયામ આપનારા શ્રી શયદા આ મુશાયરા માટે જ જાણે કે કહે છે :-

તમારી મહેફિલની એજ રંગત, તમારી મહેફિલની એજ હલચલ;
હજાર બેસે, હજાર ઊઠે, હજાર જાયે, હજાર આવે.
હૃદયમાં કોની એ ઝંખના છે, નયન પ્રતીક્ષા કરે છે કોની ?
ઊભો છે 'શયદા' ઉંબરમાં આવી ન જાય ઘરમાં-ન બહાર આવે.

હંમેશ માટેનો તરોતાજા ઊંચાઈ ધરાવતો મત્લઅનો શેર :-

તમારા પગ મહીં જ્યારે પડ્યો છું,
હું સમજ્યો એમ આકાશે ચડ્યો છું.

તો ગઝલપરસ્તી શયદા પાસે લખાવે છે :-

આવી જુઓ તો આપને સત્કારવાને કાજ,
બીજું નથી જો કાંઈ તો આંખો બિછાવશું.
'શયદા' જીવન-રમત મહીં એ પણ ખબર નથી;
શું શું ગુમાવી દીધું છે - શું શું ગુમાવશું ?

અને આથી જ શયદાની સાદી પણ ગઝલ તો છે જ મનન માટે :-

વિચારી વાંચનારા વાંચશે, ને સાફ કહેશે કે,
ગઝલ 'શયદા'ની સાદી સાવ છે, પણ છે મનન માટે.

શયદાના ગઝલતંતુને આગળ વધારનાર અને પૂર્વ મરીઝ તરીકે જેમને સ્મરણાંજલિ આપવામાં આવે છે તેવા નઝીર કહે છે :-

કદી નહોતો થયો પહેલાં, હું એવો કેમ રોષિત છું ?
મને લાગી રહ્યું છે આજ હું પોતે જ દોષિત છું.
યમનમાં અન્યને ના માન્ય હો ખુશબૂ ભલે મારી,
સ્વમાની ફૂલ છું, મારા સુધી તો હું સુવાસિત છું.

* * *

મેં બસ માની લીધું કે આપ નક્કી આવવાના છો,
જે શક્તિ હોય છે શ્રદ્ધામાં શંકામાં નથી હોતી.
સમીપ આવ્યા વિના શું માપશો મારી પ્રતિભાને,
યમક દરિયાના મોતીમાં છે, દરિયામાં નથી હોતી.

તો, શાહબાઝની પરવાઝ બહુ મોટી છે, એમને ગઝલનો શેર ટૂંકો પડે તેવા વિચારવિસ્તારમાં ધૂમી વળે છે તેમ છતાં તેમની નઝમોમાં પણ ગઝલને પોષક સ્વભાવ અલગ તરી આવે છે. જેમ કે,

જીત હું નીરખ્યા કરું છું સર્વદા મુજ હારમાં
મુક્તિ મારી આખરે છે એક કારાગારમાં
ડૂબીને તરતો રહીશ હું સાગરોની ધારમાં
હોડી મારી લઈ જઉં હું ડૂબવા મઝધારમાં
આપ જો સુકાન ધરવાનું વચન આપો મને !

મસ્ત હબીબ સારોદીએ શુધ્ધ ભાષા અને ચુસ્ત બહેરમાં વિચારપ્રધાન ગઝલોને છેડી છે :-

મસ્ત એ પોતે વિચારોની ખુમારીમાં હતો
એટલે મયખાનું એ ત્યાગી ગયો પીધા વગર

આ ગાળાના સક્રિય ગઝલકારોમાં આ ઉપરાંત અબ્દુલ સત્તાર પઠાણ

‘સતારશાહ’, ‘અમીનઆઝાદ’, અરદેશર ફરામજી ખબરદાર ‘અદબ’, આસિમ રાંદેરી, મશાયરાઓના પ્રણેતા ઈબ્રાહીમ દાદભાઈ પટેલ ‘બેકાર’, મુસ્તુફાબાદી ઈત્યાદિ પણ હતાં જેમણે ગઝલ પરંપરાને એના ચોક્કસ મુકામે પહોંચાડી, ગઝલધર્મી બનીને ! અને એટલે જ પ્રત્યેક મુશાયરાઓમાં આર્જવતાપૂર્વક ગઝલને સ્વીકારવાની પંડિત-સાક્ષરોને વિનંતી પણ કરી વારંવાર ! સાથોસાથ જ મુશાયરાઓમાં રજૂઆત પામેલી ઉત્કૃષ્ટ ગઝલોના સંચય ‘કાવ્યકુંજ’ના નામે પ્રકાશિત કર્યાં. પાંચમાં મુશાયરાના કાવ્યસંચયના નિવેદનમાં જણાવાયું કે, “ગઝલસાહિત્યનો લાભ ગુજરાતને મળે તે આ સંમેલનનો ખાસ હેતુ છે.” આ મુશાયરાના પ્રમુખપદે નિઝામુદ્દીન કુરેશી હતા. તેમણે તેજાબી ભાષા વાપરી જણાવ્યું કે, “વર્ષો લગી જ્ઞાન અને વિચારના ક્ષેત્રમાં અસ્પૃશ્યતાનો દવર ચલાવતું પુરાણી અને બ્રાહ્મણી નડિયાદ હાર્યું અને હેહું પડ્યું છે.”

મુંબઈ છઠ્ઠા મુશાયરામાં મુનાદીએ પ્રમુખસ્થાનેથી જણાવેલું કે “ગુર્જર કવિતા ગુર્જર સંસ્કારી જીવનમાં અને ગુજરાતી સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ અત્યંત ઓછો - લગભગ નહિ જેવો ભાગ ભજવે છે... તે મુદ્દલ લોકપ્રિય નથી.. પૂર્વના થોડા અપવાદોમાં એક કમનસીબ અપવાદ ગુજરાત પણ છે. અને ગુજરાત ન યૂરપી છે, ન જડવાદી છે, ન દિમાગપૂજક છે, ન દિલ-નિષેધક, શા માટે ત્યારે તે આવી દયાજનક કવિતા-સૂની દશામાં પોતાનું ગાડું ગબડાવ્યા કરે?” મુનાદીએ આગ્રહપૂર્વક જણાવેલું કે “નવું કલેવર અને નોખી પરિભાષા આપવાનો આ પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે... ગુર્જર જનતા ગઝલને વધાવી લેવા ઉત્સુક છે પણ સાક્ષરો, વિવેચકો, કવિઓ ઝાઝા ઉત્સાહી નથી... પ્રાચીનતા અને રૂઢિના ઉપાસકો નચિંત રહે કે ગઝલના સ્વીકારથી આ ફારસી પિંગળના અંગિકારથી ગુજરાતી સાહિત્યના ભોમ, વ્યોમ, કંપી અને ફાટી પડવાના નથી.” અને આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કવિતાના ખેડાણમાં અત્યારે ગીત-ગઝલે જાણે કે વેર વાળ્યું હોય તેટલા પ્રમાણમાં ખેડાય છે. સૂઝ-બૂઝવાળી ગઝલોથી ગુજરાતી સાહિત્ય રળિયાત બન્યું છે.

‘બે-ઘડી મોજ’ - શયદા સંપાદિત સામયિકનાં માધ્યમથી આ સમયગાળામાં

કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી દ્વારા નમૂનેદાર વિવેચન કર્મ થયું છે. એમનું એ સમયનું કામ, ધર્મપાલને ગઝલકારોને આડે પાટે ચઢતા રોક્યા છે તો, ગઝલની સાચી દિશા ચીંધી બતાવી છે. મુસ્લિમ ગઝલકારો બાબતની એમની ટીપ્પણીએ તેમાં જ એક ખાસ પ્રશંસાયુક્ત હકીકત જણાવવા જેવી લાગી છે. તે “એ લેખકોની સાદી ગુજરાતી ભાષા અને સાદા ગુજરાતી શબ્દોની માહિતી છે”. એ આ ગાળાના ગઝલકારોને પ્રોત્સાહિત કર્યા છે.

અંતિમ આજીજી ગઝલસમ્રાટ શયદાએ ૧૯૩૮માં હાજી અલ્લારખિયા શિવજીની પૂણ્યતિથિ નિમિત્તેના મુશાયરામાં અમદાવાદ ખાતે સાહિત્યકારોને - સાહિત્યસ્વામિઓને સમજાવટ સાથે કરી જોઈ, પ્રમુખસ્થાનેથી “ગઝલ એ પ્રેમગીત છે પણ એમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું ઊંડાણ પણ છે. આપ એમ ના માનતા કે ગઝલ એટલે રદ્દીફ-કાફિયાની રમત છે, નહિ ગઝલ એ તો પ્રેમબાજી પર જીવનનો દાવ છે.” એમણે આગળ ઉપર વિનંતીના સ્વરમાં કહ્યું “મુસ્લિમ ગઝલકારોના હાથમાં જામ છે, જેમાં અરબી, ઈરાની, મિસરી, તૂર્કી, હિન્દી સુરા છલકી રહી છે તે જરા ચાખો... અમને પાંખમાં લ્યો.” એમના સમયમાં મરીઝ નહોતા થયા નહિતર એ આગળ ઉપર કહેત આમ, મરીઝનો જ શેર :-

નવીનતાને ન દુકરાવો, નવીનતા પ્રાણપોષક છે,
જુઓ કુદરત તરફથી શ્વાસ પણ જૂના નથી મળતાં.

આમ આ સમયગાળામાં ગઝલ, ગઝલકાર અને મુશાયરાનો ત્રિવેણીસંગમ ભાવકોએ ભાવભરીને માણ્યો છે. ગઝલને ઉપકારક મુશાયરા પદ્ધતિની આવી સુંદર સફળતા પછી, ૧૯૪૩થી સુરતમાં ‘મહાગુજરાત ગઝલ મંડળ’ સ્થપાય છે, શ્રી રતિલાલ “અનિલ” એના સ્થાપક સભ્ય છે. એમના મતે ગઝલમંડળની સ્થાપના સીમાચિહ્નરૂપ ઘટના છે. આ મંડળ દ્વારા, શાયરો દ્વારા ગુજરાતી ગઝલનું સ્વરૂપ સિધ્ધ થાય છે અને સાહિત્યિક માન્યતા મળે છે. રાંદેરી મુશાયરાના માધ્યમથી શરૂ થયેલી આ પ્રવૃત્તિ એક સુબધ્ધ પ્રથારૂપે પાંચેક વર્ષમાં પ્રચલિત અને છેવટે પ્રતિષ્ઠિત થઈ. રતિલાલની આ વાતમાં વજૂદ છે કારણ કે, ૧૯૪૩ પછી

તરતના સમયમાં ગુજરાતના શહેરોમાં જ્યાં જ્યાં પ્રતિનિધિ ગઝલકારો રહેતા હતા ત્યાં ત્યાં કલમમંડળો કે, ગઝલ મંડળો શરૂ થયેલાં અને નિયમિત રીતે સ્થાનિક કક્ષાએ પણ મુશાયરાઓ શરૂ થયેલાં. આના એક ભાગરૂપે ભાવનગરમાં પણ મજનૂ, કિસ્મત, બટુકરાય પંડ્યા, ગિરધરલાલ મુખી, મુકબિલ ઈત્યાદિ કવિ-ગઝલકારોએ કલમ મંડળ ચલાવેલું અને ગઝલને ઉપકારક પ્રવૃત્તિ હાથ ધરાયેલી. આના સીમાચિહ્નરૂપ શિશુવિહાર તરફથી સમસ્ત કવિઓને સત્કારવાનો કાર્યક્રમ ઈ.સ. ૧૯૫૩માં થયેલો અને ‘ફૂલકલગી’ નામે સંપાદન પણ થયેલું. એના આમુખના શબ્દો આજ પણ જાગૃત નાગરિકો અને સામાજિક વરિષ્ઠોને માર્ગદર્શક નીવડે તેવાં છે. “ગુલામીનો દોઢ સૈકો ગયો તોય ભારતની સંસ્કૃતિ તો હતી તેવી જ રહી છે. માત્ર સંસ્કૃતિના કળાધરોની કદરવૃત્તિ જરા ગુલામી માનસે વિકૃત થઈ ક્યાંક ક્યાંક રાજામહારાજાઓએ જેમ અનેક પ્રદર્શનીય સંગ્રહનો શોખ કેળવેલ તેમ કળાકારોને પણ દરબારમાં રાખેલા. કાળ-બદલાયો - કલાધરોનો રાજ્યાશ્રય ગયો. નામી કલાકારોને તો ક્યાંકે સ્વાગત મળી રહે છે, પરંતું ઊગતા કળાધરોને કોણ પ્રોત્સાહન આપે ?.... હવે આઝાદ ભારતના જનસમુદાયે પોતાના કલાધરોને પ્રોત્સાહન આપી, સમ્માની મૂળ સંસ્કૃતિને સતેજ કરવી રહી.”*

૬.૫ શયદાયુગના ઉત્તરકાલીન ગઝલકારો

શયદાયુગના ગઝલકારો, પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન ગઝલકારોમાં પાયાનો નાનકડો ફરક તારવવા જેવો છે. પૂર્વકાલીન ગઝલકારો ગઝલને સાહિત્યિક સ્વરૂપ તરીકે સ્વીકારાવવાની સતત કોશિષો અને દાવાઓ કરતાં હતાં તો, ઉત્તરકાલીન ગઝલકારો સાહિત્યિક સામયિકોમાં જગા રોકતા થયા. કદાચ તેથી એમનો વિરોધનો સૂર આટલો તેજ નથી પરંતુ ગઝલ તરીકે ગઝલને ઉપસાવવાના, ઉપાસવાના સંનિષ્ઠ યત્નો છે. નઝીર ભાતરી અને મસ્ત હબીબ સારોદીથી આ તફાવત નજરે પડવા લાગે છે. આ બંને ગઝલકારોની બાની-અભિવ્યક્તિ - વિષય વૈવિધ્ય પૂર્વગઝલકારોથી ભિન્ન પડે છે, તો, આસિમ રાંદેરી પ્રેમની અર્ચના કાજે

* ‘ફૂલકલગી’ (સંવત ૨૦૧૦, માગશર સુદ-૧૧ ગીતાજયંતી), પ્ર. શિશુવિહાર, ભાવનગર નિવેદન - પૃ.૧

‘લીલા’નું સર્જન કરી આખેઆખો નઝમસંગ્રહ તૈયાર કરે છે, શૃંગારસભર ઈશકેમિજાજી ગઝલો-નઝમોનો, આ તદ્દન અલગ તરી આવતી સર્જનક્ષમતા છે. ૧૯૪૦ની આજુબાજુમાં આ ગઝલકારો પોતાનું કામ આરંભે છે અને ઉત્તરકાલીન ગઝલકારો તરીકે પ્રસ્થાપિત થાય છે !

આ ગાળાના ગઝલકારોને, અગાઉની મુશાયરા પદ્યતિનો પૂરેપૂરો લાભ મળ્યો તેમ કહી શકાય. પૂર્વકાલીન ગઝલકારોને સ્વયંસંચાલિત, સ્વયંઆયોજિત મુશાયરાઓ યોજવા પડતા જ્યારે ઉત્તરકાલીન ગઝલકારો માટે નિમંત્રિત કવિ-ગઝલકારોનું નવું છોગું ઉમેરાય છે, શક્ય હોય ત્યાં પુરસ્કાર પણ પ્રાપ્ત કરતાં થાય છે, પણ બહુજ જૂજ પ્રમાણમાં. ઘર બાળીને તીરથ કરવાનો સ્વભાવ તો છૂટે જ ક્યાંથી ? કદાચ આ સ્વભાવ જ કવિ ગઝલકાર હોવાની પ્રતીતિ પણ છે. ઉત્તરકાલીન ગઝલકારોના પ્રથમ પ્રતિનિધિરૂપ નઝીર, આસિમ અને મસ્તહબીબ સારોદીના અલગ-અલગ સ્વભાવને રજૂ કરતાં ત્રણેના અશઆર માણીએ :-

મને ‘લીલા’ વિના કો અન્યમાં શ્રદ્ધા નથી હોતી;
કે નિર્મળ નીરની નદીઓ બધી ગંગા નથી હોતી.

- આસિમ રાંદેરી

અમારા મતનું પણ ખંડન કર્યું એવી દલીલોથી -
હતી જે વાત સાચી આખરે ખોટી મનાતી થઈ.

- મસ્ત હબીબ સારોદી

‘નઝીર’ આ ગઝલનો કહી દઉં હું મક્તઅ મળી જાય રૂપક મનુષ્યોના માટે
મનુષ્યો જીવનનાં અનુભવ સમા છે ઘણે ભાગે નરસા બહુ જૂજ સારા !

- નઝીર ભાતરી

આમ આ ઉત્તરકાલીન ગઝલકારો સપનાનાં સુખો જોવાને બદલે ધરતીપરસ્તી પસંદ કરતાં અનુભવાય છે. અને આ ધરતીપરસ્તીને લીધે જ શાયદ આ ગઝલકારોને આર્થિક રીતે ઝાઝી વિટંબણાં ખમવી ન પડે તે માટે કવિતાઆશ્રિત

નથી પરંતું પગભર રહેવામાં માને છે, આમાં અમુક અમુક અપવાદ પણ છે જ તેમ છતાં મોટાભાગે ભરણપોષણના નાતે વ્યવસાય કે આજીવિકાઅર્થે સરકારી-અર્ધસરકારી-છાપખાનામાં-વર્તમાનપત્રોની ઓફિસોમાં કાર્યરત છે. તેથી જ ઉમાશંકરે માર્મિક વિધાન કરેલું છે. “અત્યારે આપણા કલાકારો મિલોમાં; કારખાનામાં, છાપખાના કે કેળવણીનાં કારખાનામાં, કચેરીઓમાં ને વેપારી પેઢીઓમાં, પ્રમાણિકપણે કામ કરી પેટિયું કાઢી લે છે ને દીનતા ધારણ કરી પોતાના અંદરના કલાકારને નીચાજોશું થાય એમ કરતા નથી એ સદ્ભાગ્યની વાત છે.”*

મસ્ત હબીબ સારોદીના સંગ્રહ ‘મસ્તી’માં શ્રી રતિલાલ ‘અનિલ’ પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે. “ગુજરાતી ગઝલે છેલ્લા દસકામાં પોતાની શ્રદ્ધા વધારે દૃઢ કરી છે, સવિશેષ વિચાર સૌજવ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને વિચલિત થવાનો તો હવે પ્રશ્ન જ નથી. માત્ર ગઝલ હોવાને કારણે તેને ચર્ચાસ્પદ કરી મૂકવાની કરામત હવે ચાલે તેમ નથી.” આગળ નોંધ્યું છે. “ગઝલની નિજી પરંપરા છે અને તે સંદર્ભમાં જ એનો વિચાર થઈ શકે.” જાણે કે આજ વાતને એક ગઝલકાર-કવિ-કલાકાર લેખે અમૃત ઘાયલ છેક ૧૯૮૨ સુધી ‘ઝાંચ’ સંગ્રહમાં ઉલ્લેખે છે. “મારી તલાશ ગઝલના અપાર્થિવ સૌંદર્યને રોજિંદી વાણીને ઉંબરે સત્કારવાની છે.” તો જાણીતા વિવેચક શ્રી ડૉ. વિનોદ જોશી આ ગાળાના ગઝલકારોને “ગુજરાતી ગઝલનું ખરું સૌંદર્ય અત્યંત વિવેકપૂત ગઝલધર્મિતાથી નિભાવનારી પેઢી” તરીકે ઓળખાવે છે.

આ પેઢીના ગઝલકારોના અશઆરનો આસ્વાદ કરતાં-કરતાં જ ગઝલની આ ગાળાની ગતિવિધિને અવલોકીએ :-

ઈચ્છાઓ કેટલી મને ઈચ્છા વગર મળી
કોણે કહ્યું ‘અમીન’ ન માગ્યા વગર મળે

આ પંક્તિઓ અમીન આઝાદની, એમણે રાષ્ટ્રીય પરિપ્રેક્ષમાં પણ રચનાઓ આપી છે. આના સંદર્ભે એમની બહુખ્યાત ગઝલ ‘બદલવી પડશે’ના ત્રણ અશઆર.

* સમસંવેદન - લે ઉમાશંકર જોશી પૃ. ૧૧

સંકુચિત જે હશે સીમાઓ બદલવી પડશે;
 દૂર મંઝિલ છે તો દુનિયાઓ બદલવી પડશે.
 ન રહે કોઈનું મંદિર, ન કોઈની મસ્જિદ
 ધર્મ ને ધર્મની શાખાઓ બદલવી પડશે.
 વિશ્વમાં પ્રેમની ભાષાને સજીવન કરવા,
 રોષ ને દ્વેષની ભાષાઓ બદલવી પડશે.

અંતના મક્તઅના શે'રમાં આ કવિ સરસ રીતે અવળવાણી પણ ઉચ્ચારે છે, આજ ગઝલમાં :-

આખરે એ જ નિરાશાની રહી વાત 'અમીન'
 કોઈ કહેતું હતું આશાઓ બદલવી પડશે.

તો, અમર પાલનપુરીનો અંદાજે બયાં અલગ તરી આવે છે :-

પવન, ફરકે તો એ રીતે ફરકજે પાન ના ખખડે !!
 કોઈને સ્વપ્નમાં માગી અમર હમણાં જ સુતો છે.

અહીં, વિરામ ચિહ્નનો પણ બોલકો ઉપયોગ જણાય છે. હવે અકબરભાઈ જસદણવાલાનો ક્રિયાકલાપ જુઓ :-

મનોરંજન કરી લઉં છું, મનોમંથન કરી લઉં છું,
 પ્રસંગોપાત જીવનમાં પરિવર્તન કરી લઉં છું.
 સમજપૂર્વક સમષ્ટિનું સમાલોચન કરી લઉં છું,
 જીવનને હું વલોવી આત્મસંશોધન કરી લઉં છું.

જીવનને વલોવી આત્મસંશોધનમાં મગ્ન આખી ગઝલકારોની પેઢીનાં સિરમોર હતા સૈફ પાલનપુરી. અચ્છા ગઝલકાર ઉપરાંત મુશાયરાના અચ્છા સંચાલક તરીકે એમણે નામના મેળવી છે. ઉર્દૂનાં અભ્યાસી સૈફ ગુજરાતી ગઝલો શયદાના આગ્રહથી લખતા થયેલા અને તે પણ ઉર્દૂ લિપિમાં જ ! તેમણે પ્રત્યેક

શેર લખી, અટકી, બધી બાજુથી તપાસી મુકરર કરેલાં. એમની ભાષામાં સહજતા, સરળતા, સાદગી, ઊંડાણ, પ્રવાહિતા અને સ્પષ્ટતા છે. ઉદા. તરીકે :-

પહેલા સમું તરસનું એ ધોરણ નથી રહ્યું
પાણી મળે છે તોય હવે પી જવાય છે.

ત્રણ અલગ-અલગ મિજાજ અને વિષયવસ્તુના અશઆર :-

એનું પછીતો ક્યાંય પગેરું મળ્યું નહી,
ભૂલી પડી'તી શહેરમાં એક ગામડાની સાંજ.

* * *

એક જોબનવંતી રાત હતી-ને ખાલી પાલવ જોઈ થયું,
પ્રશ્નો તો નિરાંતે સૂતા છે-પ્રશ્નોના ખુલાસા જાગે છે.

* * *

જીવનની હકીકત પૂછો છો ? તો મોત સુધીની રાહ જુઓ,
જીવન તો અધૂરું પુસ્તક છે, જીવનનું વિવેચન કોણ કરે ?

સૈફના અનુગામી શૂન્યને પરિચયની જાણે કે, કોઈ આવશ્યકતા જ નથી.
તેમ તેમના બહુચર્ચિત શેરથી જ જણાઈ આવે છે, આ શાયર પણ રૂસ્વાના
દરબારમાં ઉર્દૂઅદબ સાથે જ ઘરોબો ધરાવનાર ધોરણોનો આગ્રહી !

એ પોતાનો પરિચય આમ આપે છે - ગુજરાતી ગઝલનો પણ :-

પરિચય છે મંદિરમાં દેવોને મારો
અને મસ્જિદોમાં ખુદા ઓળખે છે
નથી મારું વ્યક્તિત્વ છાનું કોઈથી
તમારા પ્રતાપે બધા ઓળખે છે.

કેલાસ પંડિત નોંધે છે. “શૂન્ય” ગુજરાતી ગઝલનું આશ્ચર્ય હતા. ઉર્દૂ ભાષાના
કવિ, પઠાણના દીકરા, શૂન્યભાઈ સવાયા ગુજરાતી થઈને બહાર આવ્યા'તા.
લાંબામાં લાંબી બહેર લઈ વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જેલી કેટલીયે પંક્તિઓ સાંગોપાંગ

કવિતા થઈને અવતરી છે.”

એક મયખાનું ચાલે છે આલમ મહીં, ચંદ્ર પણ જામ છે, સૂર્ય પણ જામ છે;
દષ્ટિવાળા ફક્ત પી શકે છે અહીં, ખાસ મહેફિલ છે પણ દાવતે-આમ છે.
પાપ ને પૂણ્ય જેવું કશુંએ નથી, માત્ર નીતિના મૂલ્યાંકનો છે જુદાં
ખૂબ સમજી લે મન, તારા કર્મો થકી તું જ ખુદ સ્વર્ગ કે નર્કનું ધામ છે.

તો પ્રમાણમાં નાની બહેરમાં શૂન્યનું કામ જોઈએ :-

ઈશ્વર નથી કે શબ્દથી જકડી શકો મને
નિર્મોહી શૂન્ય છું, અને તે પણ અજાત છું.

તો, ગઝલના ઈતિહાસમાં રૂસ્વાના દરબારનો બીજો તારક અમૃત ‘ઘાયલ’ પણ
જુદી માટીમાં ઘડાયેલ સોરઠી સર્વકાલીન કળાયેલ મોર, રોજિંદી લોકબાનીનાં
ઉંબરેથી ટહુકે છે; ગઝલના અપાર્થિવ સૌંદર્યને સત્કારતા :-

કસુંબલ આંખડીનાં એ કસબની વાત શી કરવી !
કલેજું કોતરી નાજુક મીનાકારી કરી લીધી.
હતી દીવાનગીમાં રોદણાં રોવાની ક્યાં ફુરસત ?
હૃદય આવ્યું ભરાઈ, તો હસી હળવું કરી બેઠાં.

* * *

લાલિમા, લીલોતરી, કિરણાવલિ
જ્યાં જુઓ ત્યાં રૂપ રેલમછેલ છે.

* * *

ઉઠાવો કોઈ જનાજો જવાન પ્યાસ તણો
કે મીટ માંડી નથી જાતી ભગ્ન જામ તરફ.

* * *

ઉપેક્ષા નથી ક્યારેય પણ એની કીધી,
અમે સૌ અવસ્થાની ઈજજત કરી છે.

માંદી ગુજરાતી ગઝલને તંદુરસ્ત, તરવરતી કરવાનું જબરું કામ આરંભે છે “‘મરીઝ’ - વાસી અબ્બાસ અબ્દુલ અલી, માત્ર બે ધોરણ ભણેલો વ્યવસાયી પત્રકાર ! અત્યાધુનિક કવિશ્રી ડૉ. સિંતાશુ મહેતા મરીઝને ‘પરમી’ તરીકે ઓળખાવે છે તો હરીન્દ્ર એની ગઝલમાં સરળતા અને રજૂઆતની કલાત્મકતાને તાગે છે. મરીઝને ગુજરાતી ગાલિબ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આ બરાબર નથી. ગાલિબ ગાલિબ છે; મરીઝ મરીઝ ! હા, બન્નેનાં ભિન્ન ભાષામાં અનુદાનને લોકો ચિરકાળ સુધી યાદ જરૂર કરશે. ડૉ. રશીદ મીર લખે છે કે, મરીઝને આગામી બબ્બે સદીઓ સુધી તો ગુજરાતીઓ જ્યારે પણ ગઝલનું નામ લેવાશે ત્યાં સુધી ભૂલી નહીં જ શકે.”

મરીઝનું અવલોકન અને ગઝલપરસ્તી માણીએ :-

ટોળે વળે છે કોઈની દીવાનગી ઉપર
દુનિયાના લોક કેવા મિલનસાર હોય છે.

બસ દુર્દર્શાનો એટલો આભાર હોય છે
જેને મળું છું મુજથી સમજદાર હોય છે.

* * *

લેવા ગયો જો પ્રેમ તો વહેવાર પણ ગયો
દર્શનની ઝંખના હતી, અણસાર પણ ગયો.

* * *

ન ધર્મભેદ છે એમાં, ન એની જાત ‘મરીઝ’,
આ અલ્લાહ અલ્લાહ ગઝલ છે કે રામ-રામ ગઝલ !

* * *

આગામી કોઈ પેઢીને દેતા હશે જીવન
બાકી અમારા શ્વાસ નકામા તો જાય ના !

અને ‘મરીઝ’ ઈત્યાદિ ગઝલની ઈબાદત કરનારાઓના શ્વાસ નકામા ગયા નથી,

એ આજની ગઝલો-ગઝલકારોની પ્રવૃત્તિ પરથી જણાઈ આવે છે.

રતિલાલ અનિલનું કામ આરંભાય છે સુરતમાં મહાગુજરાત ગઝલ મંડળની સ્થાપનાથી, આ કવિ પ્રસ્તુત મંડળના સ્થાપક કવિ પણ છે. અને સાંપ્રત સૌ લખનારાઓથી પણ ચીલો ચાતરી ગઝલને આરાધનાર છે. એમના તરફથી 'તુલસી અને ડમરો' પછી ઘણાં લાંબા સમયે ૧૯૯૭માં 'રસ્તો' સંગ્રહ મળે છે. આ નાજુક હૃદયના કવિ એકવાર આઈ.એન.ટી.ના ૧૪મી ઓગષ્ટના મુશાયરામાંથી ભાગી છૂટે છે. કારણ માત્ર એજ કે કોઈ નવયુવાન ગઝલકાર ગઝલની તૌહિન થાય તેવી ગઝલની રજૂઆત કરે છે. અને સર્જાય છે 'અનિલ' નો 'રસ્તો' ગઝલ, આ આખી ગઝલ મુસલસલ ગઝલ છે. આ કવિએ પરંપરા અને પ્રયોગશીલતા એમ બંને ઘોડે અસવારી કરી જાણી છે. ૧૯૫૫થી સુરેશ જોશીનો ઉદય થતાં, ગઝલમાં પણ જરૂરી નવા આયામ ઉમેરવા આ કવિ ઉત્સાહી જણાય છે. એમનું ગઝલકર્મ માણીએ :-

અમે પ્રેમી, અમારે શી જરૂરત અન્ય ચીજોની ?

ન માગી વિશ્વની દોલત, ફકત અંતઃકરણ માગ્યું.

અસત્યોનો કદાપિ આશરો લેવા નથી દીધો,

જગતના કોઈ વર્તનનું નથી સ્પષ્ટીકરણ માંગ્યું.

ચીસો હતી, દુલાર હતો, બંદગી હતી;

વાણીય શી જીવનને અનોખી મળી હતી.

ગ્રંથોથી અલગ, શબ્દોથી અલગ, મંદિરથી અલગ, ઈશ્વરથી અલગ,
હા, તારી સમીપે જીવનની કંઈ વાત મને સમજાઈ હશે !

ગની દહીંવાલાનો પ્રવેશ ગઝલક્ષેત્રે થાય છે ત્યારે ગઝલમંડળની પ્રવૃત્તિ એવા તબક્કે પહોંચી ચૂકી છે કે, મુશાયરાઓ મનોરંજનનું માધ્યમ બનવા તરફ પણ સરકી રહ્યા છે. લોકપ્રિયતાની સુરાની અસરો શાયરોમાં પણ ડોકાવા લાગી. અને માનવીય

અભિપ્સાઓ સંતોષવા-સંતોષાવવા એકબીજાની ઈર્ષાખોરીનો રોગ પણ ડોકાવા લાગ્યો. તરહી મુશાયરાઓને લીધે એકસમાન રચનાઓનું પણ ભારણ વધવા લાગ્યું. ત્યારે ‘ગની’ પ્રયોગશીલ કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત થાય છે. ગુજરાતી ગઝલોમાં ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ સર્વપ્રથમ એમણે શરૂ કર્યો. ઉ.દા. તરીકે :- અસ્તિત્વની હથેળી, તૃષ્ણાનું ખગ, અધરનો ગોખ, લાગણીની લટો ઈ.ઈ. ઉપરાંત કવિએ પરંપરાના પ્રતીકો, લઢણો કે અંદાજે બયાંથી હટી કુદરત અંગે સુભગ કલ્પનો આપ્યા છે :

ઝૂકાવી છે ગરદન બધી ડાળીઓએ
ફૂલોનીય નીચી નજર થઈ ગઈ છે.

ભગવતીકુમાર શર્મા નોંધે છે “ગુણવત્તા અને ઈયતા બંને દૃષ્ટિએ ગનીભાઈની ગઝલો ધ્યાનાર્હ છે. છેલ્લા દાયકામાં તેમના ગઝલસર્જનની ઈયતા ઘણી વધી હતી.”* એમના અન્ય અશઆર માણીએ :-

સમયની પીઠ પર બેસી વિહરનારા ભલે રાચે,
તમન્ના હું સમયને દોરવાની લઈને આવ્યો છું.

* * *

વિપદના કંટકોને ઘેર્યથી પુષ્પો બનાવીને,
જીવનની ફૂલદાની એમ બેઠો છું સજાવીને

* * *

જિન્દગીનો એ જ સાચોસાચ પડઘો છે ‘ગની’
હોય ના વ્યક્તિ, ને એનું નામ બોલાયા કરે.

* * *

ન તો કંપ છે ધરાનો, ન તો હું ડગી ગયો છું,
કોઈ મારો હાથ ઝાલો, હું કશુંક પી ગયો છું.

* * *

* સુખનવર શ્રેણી ‘ગની દહીંવાલા-પુસ્તિકા સં. ડો. યિનુ મોદી કેલાસ પંડિત પ્રસ્તાવના પૃ. ૬’

બહુ રાહતે લીધા છે મેં પસંદગીના શ્વાસો,
ન જિવાયું દર્દરૂપે તો સ્વયં મટી ગયો છું.

સગીરના અભિપ્રાય પ્રમાણે 'નૂરી' આ ગાળાના ધ્યાનાકર્ષક કવિ-ગઝલકાર છે એમની ગઝલોમાં તગઝૂલ અને તખય્યુલનો સુમેળ જણાય છે તો, સરળ ભાષાનું ઊંડાણ અને સૂફીની અભિવ્યક્તિ પણ માણવા મળે છે ઉ.ત.

એમાં આનંદના પ્રસંગો છે
કોઈ બીજાની દાસ્તાન હશે.

* * *

તમારી જ તસ્વીર એમાં ઊઠી
અમસ્તી જે રેખાઓ દોરાઈ ગઈ.

* * *

આપથી દૂર થવામાં આ હતું એક જોખમ
છેવટે બાંધીને બેઠો છું બધાથી સંબંધ.

'બેફામ' અને 'નાઝીર'ના ઉસ્તાદ ગઝલકાર કિસ્મત કુરેશીએ એમના સર્જનકાળ દરમિયાન રૂપ પરચ્ચીસથી વધારે સંગ્રહો આપ્યા છે. નાયનિયા, નકીબ, આત્મગુંજન, અમાનત, સોગાત, મકસદ, અંજામ, અલવિદા ઈ. ઈ. 'આત્મગુંજન'થી આ કવિ પ્રતિષ્ઠિત થયા છે. રૂબાઈ ઈત્યાદિમાં પણ હાથ અજમાવ્યો છે. અને ગઝલને ગુજરાતીતા આપનારાઓમાં ભાવનગરથી આ પ્રતિનિધિ કવિ-ગઝલકાર એમના અશઆરમાં કહે છે :

મહેકે કેમ ના દુનિયા નિરંતર ?
બળીને દિલનું ગુલ અર્પે છે અત્તર.

* * *

સુખ, ચેન, ને ખુશી જો લૂંટાયાં તો શું થયું ?
આહો, વ્યથા, ને આસું-બધું હેમખેમ છે.

૧૯૪૧થી ગઝલલેખન કરનાર કવિશ્રી બરકત વીરાણી 'બેફામ' તરફથી ગુજરાતને માનસર (૧૯૬૦), ઘટા (૧૯૭૦) અને પ્યાસ (૧૯૮૦) એમ ત્રણ ગઝલસંગ્રહો મળ્યા છે. આ કવિ પ્રયોગયુગ શરૂ થયો ત્યારે પણ પોતે 'પરંપરાનો કવિ છું' એવો નિખાલસ એકરાર કરે છે. આટલી જ નિખાલસતા એમની ગઝલોમાં પણ માણવા મળે છે. એમણે જીવન, પ્રેમ, મરણ આ ત્રણે વિષય પર ચમષ્ટિ દાખવતા અશઆર આપ્યા છે. કેટલાક તો આજે પણ લોકહૈયે વસેલા છે.

શ્રદ્ધાની હો સુવાસ, પ્રતીક્ષાનો રંગ હો,
એવા ફૂલો ખીલે છે ફક્ત પાનખર સુધી.
આંખોમાં આવતાં જ એ વરસાદ થઈ ગયાં,
આશાના ઝાંઝવા જે રહ્યાં'તાં નજર સુધી.
'બેફામ' તોયે કેટલું થાકી જવું પડ્યું,
નહિતો જીવનનો માર્ગ છે ઘરથી કબર સુધી.

* * *

સાવ સહેલું છે, તમે પણ એ રીતે ભૂલી શકો;
કે તમારા પ્રેમમાં મેં તો ભૂલાવ્યો છે મને.
આમ તો હાલત અમારા બેયની સરખી જ છે
મેં ગુમાવ્યા એમ એણે પણ ગુમાવ્યો છે મને.

* * *

સફળતા જિંદગીની, હસ્તરેખામાં નથી હોતી,
ચણાયેલી ઈમારત એના નકશામાં નથી હોતી.

* * *

ગલત ફહેમી ન કરજે, ઐશ માટે મયકશી નહોતી,
મને પણ શેખ ! તારી જેમ આ દુનિયા ગમી નહોતી.